

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
*соціологія, психологія, педагогіка,
менеджмент*

Збірник наукових праць

Випуск 17

Київ
2015

УДК [316+159.9+37+658] (063)

ББК 60.5+88+74+65.290-2

М 58

Фахове видання

з соціологічних, психологічних, педагогічних наук

затверджено постановою Президії ВАК України від 10 листопада 2010 року № 1-05/7

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

серія КВ № 15294-3866р від 07 квітня 2009 року

Редакційна колегія:

Євтух В. Б., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (головний редактор) (Київ, Україна).

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна); *Андерсоне Рудіте*, доктор педагогічних наук, професор Латвійського університету (Рига, Латвія); *Бех В. П.*, доктор філософських наук, професор (Київ, Україна); *Булах І. С.*, доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Буше Домінік*, доктор економічних наук, професор Університету Південної Данії (Одензе, Данія); *Вашкевич В. М.*, доктор філософських наук, професор (Київ, Україна); *Він Рой Едгард*, доктор соціологічних наук, професор Університету м. Констанц (Констанц, Німеччина); *Гунцінгер Морітц*, доктор, Почесний професор у галузі зв'язків з громадськістю (PR) та комунікації (Франкфурт-на-Майні, Німеччина); *Данилюк І. В.*, доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Даниленко О. Я.*, доктор соціологічних наук, професор (Харків, Україна); *Калашнік Н. Г.*, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна); *Коваліско Н. В.*, доктор соціологічних наук, професор (Львів, Україна); *Корпоровіч Лешек*, доктор соціологічних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща); *Кузьменко В. У.*, доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Куртсеітов Р. Д.*, кандидат соціологічних наук, доцент (Сімферополь, АР Крим); *Мозгова Г. П.*, доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Подшивалкіна В. І.*, доктор соціологічних наук, професор (Одеса, Україна); *Рауін Удо*, професор Університету імені Йоганна Вольфганга Гете (Франкфурт-на-Майні, Німеччина); *Рик С. М.*, кандидат філософських наук, професор (Переяслав-Хмельницький, Україна); *Секомб Маргарет*, професор Університету Аделаїди (Аделаїда, Австралія); *Ставицька С. О.*, доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Сюсель Ю. В.*, викладач (відповідальний секретар) (Київ, Україна); *Троцинський В. П.*, доктор історичних наук, професор (Київ, Україна); *Хижняк Л. М.*, доктор соціологічних наук, професор (Харків, Україна); *Чернова К. О.*, доктор соціологічних наук, професор (Київ, Україна); *Чанг Ксяоінг*, доцент, Пекінський університет іноземних мов (Пекін, Китай); *Яковенко Ю. І.*, доктор соціологічних наук, професор (Київ, Україна); *Ярошенко А. О.*, доктор філософських наук, професор (Київ, Україна); *Яшанов С. М.*, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

М 58 Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць / Ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. – Вип. 17. – 238 с.

УДК [316+159.9+37+658] (063)

ББК 60.5+88+74+65.290-2

Випуск 17 підготовлений у співпраці Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна) та Інституту соціології Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Республіка Польща).

ISSN 2307-4825

© Автори статей, 2015

© Редакційна колегія, 2015

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
*Sociology, Psychology, Pedagogy,
Management*

Scientific papers

Issue 17

**Kyiv
2015**

Editorial Board:

V. Yevtukh, Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine (*Editor-in-chief*) (Kyiv, Ukraine).

Rudīte Andersone, Doctor of science (Pedagogy), professor, University of Latvia (Rīga, Latvia); *T. Andrushchenko*, Doctor of science (Political science), senior research fellow (Kyiv, Ukraine); *V. Bekh*, Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv, Ukraine); *Dominique Bouchet*, Doctor of science (Economy), professor, University of Southern Denmark (Odenze, Denmark); *I. Bulakh*, Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *K. Chernova*, Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv, Ukraine); *O. Danylenko*, Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv, Ukraine); *I. Danylyuk*, Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *Moritz Hunzinger*, Doctor of science, Honorary professor of public relations and communication (Frankfurt am Main, Germany); *N. Kalashnik*, Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv, Ukraine); *L. Khyzhnyak*, Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv, Ukraine); *Leszek Korporowicz*, Doctor of science (Sociology), professor, Jagiellonian University (Kraków, Poland); *N. Kovalisko*, Doctor of science (Sociology), professor (Lviv, Ukraine); *R. Kurtseitov*, Ph.D. (Sociology), associate professor (Simferopol, AR Crimea); *V. Kuzmenko*, Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *G. Mozgova*, Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *V. Podshyvalkina*, Doctor of science (Sociology), professor (Odesa, Ukraine); *Udo Rauin*, professor, Goethe University (Frankfurt am Main, Germany); *S. Ryk*, Ph.D. (Philosophy), professor (Pereyaslav-Khmelnytsky, Ukraine); *Margaret Secombe*, professor, University of Adelaide (Adelaida, Australia); *Ju. Syusel*, lecturer (*Executive secretary*) (Kyiv, Ukraine); *S. Stavytska*, Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *V. Troshchynskyy*, Doctor of science (History), professor (Kyiv, Ukraine); *V. Vashkevych*, Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv, Ukraine); *Erhard Roy Wiehn*, Doctor of science (Sociology), professor, University of Konstanz (Konstanz, Germany); *Y. Yakovenko*, Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv, Ukraine); *A. Yaroshenko*, Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv, Ukraine); *S. Yashanov*, Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv, Ukraine); *Zhang Xiaoying*, associate professor, Beijing Foreign Studies University (Beijing, China).

М 58 International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management : Scientific papers / Ed. Board : V. Yevtukh (*Editor-in-chief*). – Kyiv : TOV «NVP «Interservis», 2015. – Issue 17. – 238 p.

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2

Issue 17 produced in cooperation of the Institute for Sociology, Psychology and Social Communications at the National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine) and the Institute of Sociology at the Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Republic of Poland).

УДК 316.653(476):327

Рішард Радзiк

СТАВЛЕННЯ БІЛОРУСІВ ДО ЄВРОМАЙДАНУ В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 2014 РОКУ

У статті аналізується ставлення білорусів до Майдану, яке було предметом досліджень білоруського Незалежного інституту соціально-економічних і політичних досліджень протягом усього 2014 року (в останньому місяці кожного кварталу). Результати досліджень свідчать про те, що білоруси сприймають Майдан, спосіб зміни української влади, анексію Криму Росією та пізніший військовий конфлікт на сході України значною мірою крізь призму російських телевізійних станцій. Вони не хочуть ангажуватися у збройний конфлікт, критично ставляться до команди президента Януковича і підтримують його усунення, але водночас стримано ставляться до силового перехоплення влади. Вони приймають включення Криму до складу Росії і з розумінням ставляться до «народного протесту» на Донбасі й права Новоросії» на самовизначення. Вони є більшими прихильниками союзу з Росією, ніж із Європейським Союзом, і налаштовані категорично проти вступу до НАТО. У своїх виборах вони ближчі до Росії, ніж до України.

Ключові слова: ідентичність білорусів, Майдан 2014 р., конфлікт на Донбасі, анексія Криму, ставлення білорусів.

Білоруси не є суспільством, схильним до повстанської діяльності. У їхній історії ХХ сторіччя, а отже, тоді, коли вони почали існувати як модерне суспільство – а саме на цей період посилається білоруська традиція, – їхня схильність до бунтів була винятково слабкою. Так звана «джинсова революція», яка була протестом проти фальсифікованих президентських виборів, тривала 5 днів – від 19 березня до ночі з 23 на 24 березня 2006 року – і зібрала в перший день, за приблизними оцінками, принаймні кільканадцять тисяч протестувальників на Жовтневій площі, у наступні дні по кілька тисяч людей, постійно ж у наметах перебувало кілька сотень людей. Винятково численна група людей, що протестували проти чергових фальсифікацій, здійснених під час президентських виборів, зібралася 19 грудня 2010 року. У Мінську, що нараховує 1,9 мільйона мешканців,

демонстрантів було приблизно від кільканадцяти до тридцяти тисяч. У обох випадках було заарештовано по кількасот людей.

Незважаючи на те, що участь білорусів у боротьбі під час Другої світової війни, в тому числі партизанського характеру (Білорусь як так званий «партизанський край») була справді значною, вона не мала характеру бунту проти влади, а була боротьбою за неї, веденою під керівництвом Москви. А ті, хто цього не робив (білоруські націоналісти, які співпрацювали з Німеччиною), були затавровані (політично й ідеологічно) радянською владою – і так до сьогодні сприймає їх абсолютна більшість білоруського суспільства. Натомість Слуцьке повстання кінця 1920 – початку 1921 рр. не стало помітним елементом історичної свідомості білорусів, хоч до нього апелюють білоруські націоналісти.

Причини такого стану речей відомі історикам і соціологам. По-перше, радянська влада після Першої світової війни і створення радянської Білорусі здійснила фізичне винищення державної еліти (як польської, так і російської), потім із громадського життя було усунуто не тільки середовища, які стояли на елітаристських, активістських і лібертарних позиціях і відзначалися відповідним етосом, але й – у випадку польської шляхти (часто білоруського походження) – середовища з виразними бунтівними схильностями. Це саме повторилося після захоплення східних територій II Речі Посполитої радянськими військами у 1939 і 1944 роках. Після створення БРСР у східній частині білоруської етнічної території, винищення євреїв німцями, приєднання Західної Білорусі до радянської Білорусі, а також переселення до Польщі (ПНР) польської інтелігенції білоруське суспільство стало практично повністю селянським. Із нього спочатку на сході, а пізніше на заході почала виділятися бюрократія (чиновницько-інтелектуальний клас) із етосом, який підкреслював опортуністські цінності й був орієнтований на кар'єру і власне буття. Ці середовища виникали у реаліях чітко ієрархізованої влади, повного підпорядкування, а не етосу бунту і свободи. Більше того, радянські репресії та винищення, особливо у 30-х роках, сотень тисяч людей, у тому числі середовищ радянських інтелектуалів, що формувалися після створення БРСР, величезні демографічні втрати у період війни СРСР із «Третім рейхом» та щоденний страх за виживання у сталінську епоху вбудували механізм радянського опортунізму в життя суспільства. Нонконформісти в тих умовах не вижили. На відміну від України, яка заіснувала в національному аспекті,

зокрема, завдяки зосередженню навколо розбудованої й розвиненої традиції козаччини, але також гайдамаччини та сформованого вже у ХІХ сторіччі українського національного руху в Галичині, білоруси таких традицій не мають або ж їхнім національним середовищам не вдається досягнути довготривалого експонування (міфологізації) подій такого роду з власної історії й надати їм національних рис.

Сьогоднішній розрив між вербальним (пропагандистським) та реальним шаром конфлікту супроводжується іншим розривом, що притаманний цьому культурному ареалу й веде свій родовід з Росії – між владою та суспільством. Картину світу створювала влада – ієрархізована, абсолютна і необиральна. Поширювані нею повідомлення, ідеї та ідеології мали служити владі й суспільному ладу, а не відображати дійсність. У такого роду суспільствах із низьким рівнем суб'єктності та високим рівнем керованості ззовні поширення набували плітки та міфи – на рівні еліт, засобів масової інформації, суспільства. У ситуації слабкої відкритості російського суспільства (російської спільноти) на зовнішній світ відрізнити брехню від правди, міф від дійсності ставало іноді важко не тільки для пересічних членів суспільства, але й для владної еліти. Прагнучи зрозуміти сьогоднішній російсько-український конфлікт, відносини між трьома державами і суспільствами (підданими масовій пропаганді), словесну еквілібристику президентів Білорусі та Росії, а також результати соціологічних досліджень, необхідно взяти все це до уваги.

* * *

Наслідком конспективно накреслених історично-культурних передумов є позиції білорусів, що демонструються соціологічними дослідженнями. Березневі протести на Жовтневій площі в Мінську в 2006 році підтримали у дослідженнях, проведених місяцем пізніше, 20,4% респондентів («Не підтримую» – 45,9%; «Важко сказати / Не знаю» – 33,7%), натомість грудневі демонстрації 2010 року підтримали того ж місяця тільки 17,4% респондентів («Мені це байдуже» – 24,1%; «Не підтримую» – 51,8%; «Важко сказати / Не знаю» – 6,7%). Більше того, у квітні 2006 року аж 69,4% респондентів на запитання про те, чи вони чули про березневі протести в Мінську, відповіли, що не чули [Новости НИСЭПИ, 4, 2010, с. 78]. «Джинсова революція» не була провінційною подією – іноді її порівнювали з київською «Помаранчевою революцією», хоч її масштаб був непорівнювано меншим. У березні 2011 року 43,4% опитаних підтвердили, що вони

погоджуються з президентом Лукашенком, що 19 березня 2010 року опозиція готувала державний переворот (не погодилися з цією думкою 28,4% опитаних) [Новости НИСЭПИ, 1, 2011, с. 8]. Білоруські дослідники, коментуючи ці дані, стверджували: «Білоруська архаїчна «більшість» дивиться на світ крізь призму маніхейських уявлень про світ як арену вічної боротьби добра і зла. Людину з такою оптикою чудово характеризує афоризм: «Ви – параноїк! – Ні! Просто навколо вороги!» [Новости НИСЭПИ, 1, 2011, с. 8]. Поділ на «нас» і «їх» глибоко закорінений у російській культурі, роками закритий на світ, недовірливо або вороже налаштований стосовно Заходу, періодично обтяженій ментальністю обложеної фортеці. Під її впливом упродовж поколінь формувалося білоруське суспільство. Це викликало схильність до самоідентифікації (особливо публічної) з владою, а зовсім не до спротиву їй. Перебування «у більшості» було вигідне білорусам, націленим на те, щоб знаходити себе на рівні первинних груп, а не у світі великих ідей і публічної політики, що було чуже для селянської традиції.

Що цікаво, ставлення білорусів до Майдану 2004 року було більш позитивним, аніж до власних демонстрацій – як легко припустити, напевно тому, що він не супроводжувався збройною боротьбою і закінчився мирним успіхом, схваленим обома сторонами. Однак це не означає, що білоруси, найчастіше недовірливі до активістських подій такого типу, поставилися до першого Майдану переважно прихильно. Згідно з дослідженнями з березня 2005 року, лише 45,6% респондентів підтримали твердження, що «Помаранчева революція» – це «об’єктивний процес, викликаний незадоволенням народу політикою влади». Натомість тих, які погоджувалися з думкою, що це «суб’єктивний процес, викликаний застосуванням політичних технологій з боку Заходу і слабкістю влади», було дещо більше – 47,0% [Новости НИСЭПИ, 1, 2005, с. 49]. Цей результат є наслідком як представлених вище передумов, так і політики властей Мінська і Москви, досить легкого піддавання впливу російських та білоруських ЗМІ. Прихильниками першої тези (про об’єктивний характер «Помаранчевої революції») частіше були молоді люди, ніж представники старших вікових груп, краще освічені, учні, мешканці обласних центрів, особливо Гродненщини (Мінськ був розташований наприкінці таблиці) [Новости НИСЭПИ, 1, 2005, с. 49–50]. Столиця Білорусі – це місто нетипове (як більшість столиць держав), заповнене чиновниками, пов’язаними з владою, орієнтоване на російські ЗМІ, але водночас відносно багате,

проматеріалістичне і «ліберальне» (що демонструє його орієнтованість в частині досліджень на Європу, наприклад, у схваленні капіталізму, а не соціалізму, як це притаманно більшості білорусів [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 29–30]), із відносно помітними опозиційними угрупованнями. У результаті цього соціальні поділи в Мінську більш виразні, позиції більш поляризовані.

Майдан 2014 року (другий Майдан) значною мірою підтвердив стереотипне бачення білорусів – яке не обов'язково є спотвореною картиною, але радше узагальненням, що виникає з рис, приписуваних цьому суспільству внаслідок численних досліджень (не конче соціологічних), спостережень, а певною мірою також білоруського автостереотипу. Він виявив значну настороженість білорусів стосовно подій революційного типу загалом і власної в них участі зокрема, а також легкість, із якою вони піддаються аргументації, поширюваній державною владою, білоруськими і – особливо – російськими ЗМІ. Можна ризикнути твердженням, що або білоруси глибоко приховують власні погляди, є недовірливими (і це один із елементів білоруського автостереотипу), або ж їхнє бунтівне, нонконформістське ставлення до наявного суспільного ладу є дуже слабким. У ході першого дослідження (репрезентативного для всього суспільства), яке стосувалося ставлення до другого Майдану і було проведене НІСЕПД у березні 2014 року, була поставлена низка запитань. Виявилось, що білоруси цікавляться подіями на Майдані, їхні симпатії здебільшого не були з якогось одного боку конфлікту (56,2%; з боку влади, тобто Януковича – 16,1%; з боку Євромайдану – 21,0%), а відповідальність за протести вони покладають передовсім на українську опозицію (32,4%) і владу України (22,9%).

Було повторено також питання з березня 2005 року: «Як Ви оцінюєте буремні події останніх кількох місяців в Україні?», причому тих, хто відповів: «Це суб'єктивний процес, викликаний застосуванням політичних технологій із боку Заходу та слабкістю влади» було майже рівно на 10% менше (36,9%), а тих, хто обрав варіант «Це об'єктивний процес, викликаний незадоволенням народу політикою властей» майже на 9% менше (36,8%). Натомість збільшилася категорія відповідей «Інші причини» із раніших 5,0% до 17,6%, що вказує або на більшу подразливість питання (на відміну від березня 2005 року, дев'ятьма роками пізніше конфлікт під час дослідження ще не закінчився і став конфліктом кривавим), або ж на труднощі з відповіддю у зв'язку з меншою однозначністю оцінки ситуації в ЗМІ у

березні 2014 року. Білоруські аналітики звертають увагу на те, що Лукашенко багато разів вказував на об'єктивні причини кризи, занепад економіки, корупцію, тоді як росіяни будували теорії змови [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 16].

Усунення Віктора Януковича від влади було оцінене більшістю білорусів як «державний переворот, захоплення влади» (54,7%), натомість відповідь «Це справедливе покарання за кровопролиття» обрали 27,7% респондентів. Результат був похідною аргументації влади, яка вказувала на те, що одна справа – неефективність в управлінні державою, а інша – спосіб усунення від влади. Таке розрізнення були, зрештою, спроможні зробити самі респонденти (як і суспільство загалом), до певної міри незалежні від наростання настроїв агресії й демагогії у ЗМІ, особливо російських. Самі білоруси на запитання про те, «Чи варте людської крові краще майбутнє?», стверджували у переважній більшості, що ні – 78,0% (так – 14,1%) [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 16]. Ставлення Лукашенка, а отже, білоруської влади, до Майдану стало амбівалентним. З одного боку, президент побоюється прикладу Майдану як чергової «кольорової революції», яка відправляє чинну державну владу в політичне небуття. З іншого боку, він намагається використати наявну ситуацію в пропагандистських цілях, підкреслюючи провальний характер правління українських властей у порівнянні з правлінням власним: стабільним, яке забезпечувало помітно більші заробітки, набагато меншу корупцію і соціальне розшарування, постійну роботу і зарплатню, теплу воду в крані – як результат кращих відносин із Росією. Сам він сповнений побоювань, тому водночас лякає суспільство наслідками ймовірних заворушень і безправним захопленням влади. Аргументація білоруського президента досить добре кореспондує з ментальністю білорусів, що зрештою, не є чимось новим, а довготривалим елементом його політики. Відсоток респондентів, які дали ствердну відповідь на запитання, чи варте людської крові краще майбутнє – 14,1% – відповідає відсотку респондентів, які через три місяці (у червні 2014 року) на запитання «Якби Росія приєднала до себе Білорусь або її частину, як би Ви діяли?» відповіли: «Чинив би опір зі зброєю в руках» – 14,2%. Решта респондентів висловили бажання пристосуватися до нової ситуації (47,7%), із задоволенням вітали б ці зміни (16,5) або – понад одна п'ята (21,6%)! – не мали думки з цього приводу [Новости НИСЭПИ, 2, 2014, с. 23]. Якщо врахувати той факт, що зазвичай воля боротьби виражається значно

частіше, ніж фактична участь у ній під час випробування (що не є, однак, абсолютною закономірністю), візія масового збройного спротиву білорусів у ситуації втрати незалежності може бути чистою фікцією.

Відповіді на два наступні запитання, поставлені у березні 2014 року, вказують на те, що білоруси у переважній більшості не бажають повторення у своїй країні подій на зразок українського Майдану, а також на те, що – у випадку, якби такі події мали місце – вони б їх не підтримали. У першому випадку аж 70,0% опитаних не хочуть таких подій у Білорусі, 23,0% хотіли б, але без проявів насильства, натомість відповідь «Так» без вагань висловили тільки 3,6%, тобто ненабагато більше рівня статистичної похибки. Натомість на запитання про готовність активно заангажуватися у такого типу події в Білорусі відповіли: «Я не був би готовий заангажуватися з жодного боку» – 65,3%; «Так, на боці білоруського Майдану» – 15,5% (це, без сумніву, ті, хто готовий боротися зі зброєю в руках), «Так, на боці влади» – 10,7% [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 17]. Водночас більшість опитаних ствердили, що в Білорусі неможливими є події, аналогічні до українських (зростання між березнем 2005 р. та березнем 2014 р. із 61,2% до 76,7%). Цікавим є не лише зростання на 15,5% упродовж 10 років кількості переконаних у тому, що такі події неможливі, але й виразне скорочення кількості тих, хто припускає їхню можливість: із 22,4% до 12,6% [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 18]. Ситуація відчутно змінилася упродовж майже десятиріччя від попереднього українського Майдану. Опозиція, в тому числі націоналістичні сили, є слабшою, а суспільство, після чергових поразок опозиції успішно приборкане владою, у переважній більшості звикло до авторитарного правління Лукашенка, помічаючи, що різниця в доходах між білорусами та росіянами є незначною (поза Москвою і Санкт-Петербургом практично непомітною), натомість великою вона є між українцями й білорусами – на користь останніх. Відповідаючи на запитання, як далі розвиватимуться події в Україні, білоруси стверджували найчастіше, що «Під час виборів прийде нова влада і ситуація стабілізується» – 36,4%; натомість на другому місці опинилася відповідь «Відбудеться розпад України» – 34,9%; на третьому: «Вибухне громадянська війна» – 17,3% [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 18]. А отже, більшість білорусів вважає, що Майдан призведе до розпаду України або громадянської війни. Така апокаліптична візія не може вести до схвалення актів подібного типу у власній країні.

Переважання такого бачення розвитку Білорусі, в якому суттєвими елементами є стабілізація, а не реформи, позиціонування поза рамками потенційних акцій протесту, а не активна в них участь, виникає – як уже згадувалося раніше – як із раніших історично-культурних передумов (низького рівня формування як нації), так і з однозначно селянського (сільського) коріння білоруського суспільства, позбавленого активістського, елітаристського етосу, до того ж позбавленого традиції власної державності, тобто вміння ефективно управляти державою як інституцією, котра трактується не як соціальне (що загалом притаманно для Білорусі), а як автотелічне утворення. У білоруському суспільстві немає також традиції інституцій, незалежних від держави (польська традиція I і II Речі Посполитої не була білорусами сприйнята як своя й інтеріоризована). Іншим, хоч і пов'язаним із цим питанням, є сильний культурний, цивілізаційний зв'язок білорусів із росіянами (а також українцями) у рамках так званої загальноросійської нації (загальноросійського народу). Згідно з цією концепцією, безпосередню основу якої сформульовано у XVII ст. [див. Paskiewicz, 1998, с. 333; Jakowenko, 2000, с. 286–287], а значно більшою мірою в XIX ст., існує один спільний російський народ (*русский народ*), що складається з трьох окремих «гілок» (див. соціологічні дослідження на цю тему в: Radzik, 2013, с. 21–22). Ця спільнотність дуже обтяжує білорусів за умов сучасної ситуації в Україні, чия «фашистська», «націоналістична» – за твердженнями росіян – частина прагне зрадити ідеям «Святої Русі», відділитися від російської спільноти, перейти на бік чужого їй цивілізаційно, ворожого Заходу. Ідентичність білорусів – за зразком росіян – формувалася в опозиції до Заходу, невеликою мірою – до росіян. А отже, «російський чинник» у білоруському баченні конфлікту в Україні відіграє значну роль.

Багато разів на тему білорусько-російської культурно-національної єдності висловлювався не тільки президент Путін, але й президент Лукашенко, зокрема у 2011 році в інтерв'ю, даному Григорію Йоффе (США). На запитання, чи білоруси і росіяни (*русские*) – це один народ, він відповів: «Так, справді, ми жили в одній державі. Українець ще якось більше відрізняється від росіянина (*россиянина*), а білоруса і росіянина (*русского*) спробуй розділити! Не розділиш! Ми так само говоримо, так само думаємо. Загалом кажучи, ми абсолютно схожі одне на одного. У нас багато змішаної крові й там, і тут. Ми дуже близькі одне до одного. Але, попри все, білорус – це, чи Ви мене зрозумієте, є як росіянин (*русский*), тільки зі знаком

якості. (...) Це значить, що він представляє якісно вищий рівень, є більш освіченим» [Иоффе, 2012, с. 164]. Погляди на тему близькості обох суспільств є в них загальнопоширеними. Сила твердження «ми – слов'яни» у Росії, Білорусі й Україні непорівнювано більша, ніж, наприклад, у Польщі (більша також, ніж «ми – германці» у германських країнах чи «ми – романці» у романських), що є наслідком політики Росії та ідеологізації нею східнослов'янських (слов'янських) зв'язків упродовж приблизно останніх двох сторіч.

Наступні дослідження НІСЕПД провів у червні 2014 року, а отже, через три місяці після приєднання Криму до Росії, а також після початку збройного конфлікту на сході України. Євромайдан і усунення Януковича від влади позитивно оцінили 63,2% білорусів, а негативно – 23,2%. Події в Донецькій та Луганській областях 65,5% респондентів окреслили як «народний протест проти нелегальної влади», натомість «бунтом, організованим Росією» ці події визнали 23,2% респондентів. Водночас направлення української армії з метою відновлення контролю над Донбасом 57,7% опитаних потрактували як «злочин, війну проти власного народу» [Новости НИСЭПИ, 2, 2014, с. 16]; у наступному опитуванні у вересні того ж року таку думку висловили 60,6% респондентів [Новости НИСЭПИ, 3, 2014, с. 14]. А отже, згідно з пропагандою білоруської влади, корумповане й економічно бездарне керівництво України повинно усунутися від влади, що не означає, що протести проти способу зміни влади і новопризначеної влади не є обґрунтованими. На направлення армій проти народу білорусів зробила вразливими як теперішня російська пропаганда (а також колишня радянська), так і власна ментальна неприязнь до силових вирішень. Силу російської пропаганди, але також ступінь заглиблення у російську історію й культуру видно у відповіді на запитання, яке стосується оцінки приєднання Криму до Росії. Хоча білоруси у своїй більшості – на відміну від ситуації, яка панувала ще десять років тому – не є прихильниками об'єднання з Росією, приєднання Криму до Росії визнали «поверненням до Росії російських земель, відновлення історичної справедливості» у червні 2014 року 62,2% білорусів, у вересні 59,9%, а у грудні 56,8% («імперіалістським захопленням, окупацією» відповідно 26,9%, 27,2% і 31,6%), тобто у червні стільки ж (у межах статистичної похибки), скільки у випадку Євромайдану і усунення Януковича від влади та «народного протесту» на сході України [Новости НИСЭПИ, 4, 2014, с. 17]. Слід, однак, відзначити, що протягом

дев'яти місяців підтримка білорусами російської анексії Криму скоротилася на кілька відсотків – очевидно, під впливом дедалі глибшої рефлексії над можливістю подібного підходу з боку Росії до Білорусі, а також політики Лукашенка, в тому числі його наступних висловлювань із цього приводу. Білоруси також у вересневому опитуванні виступили переважно проти введення російських військ в Україну через територію Білорусі у випадку, якби росіяни цього захотіли (74,8% проти і 15,2% за) [Новости НИСЭПИ, 3, 2014, с. 16]. Причиною цього був, найбільш імовірно, білоруський менталітет, який спонукає їх уникати конфліктів, та побоювання, що збройний конфлікт може розширитися на Білорусь. Водночас під кінець 2014 року 49,5% білоруських респондентів вважали, що «народ Новоросії має право на самовизначення» («Не знаю / Немає відповіді» – 10,0%) [Новости НИСЭПИ, 4, 2014, с. 19]. Беручи до уваги багато інших досліджень, які ведуться у Білорусі в останні роки, можна оцінювати, що виразно проросійську позицію мають приблизно дві треті суспільства, а противників цього типу бачення світу нараховується найчастіше від кільканадцяти до двадцяти з лишком відсотків. У останньому випадку це неоднорідна група, частина якої має більшою чи меншою мірою національну орієнтацію, а частина (подекуди та сама) демократичні чи ліберальні погляди. Щоправда, із проросійського боку теж є численні середовища, які в Білорусі називають «ліберальними»; найчастіше вони є противниками Лукашенка і прихильниками ринкової економіки та більшої відкритості на світ, нерідко навіть більших свобод. Їхня проросійськість спонукає їх неодноразово – попри їхню «ліберальність» – підтримувати імперіалістичні дії Росії.

Білоруси у червні 2014 року значно частіше визначали вплив Росії на Україну як позитивний (46,1%), ніж як негативний (30,5%) [Новости НИСЭПИ, 2, 2014, с. 17]. Водночас вони не погоджувалися з кваліфікуванням «учасників збройних протестів на сході України» як «терористів» (у червні й вересні: 54,1%), а не заперечували проти цього терміну в червні 30,1% і у вересні 32,3% респондентів. Для досить мирно налаштованих білорусів слово «терорист» звучить абсолютно зле, непотрібно вводить елемент агресії, тим більше, що стосується дружніх українців, не згадуючи вже про те, що відкидається як росіянами, так і сепаратистами. Натомість більшість респондентів приймала відомий їм термін «фашисти», стосований до нового керівництва України (у червні 50,9%, а у вересні 52,2%; не приймали його відповідно 28,8% і

32,2%) [Новости НИСЭПИ, 3, 2014, с. 15]. «Фашизм» і «фашисти» – це в Росії загалом і в Білорусі переважно не стільки терміни, які ретельно описують суспільну дійсність з огляду на їхній зміст, скільки інвективи, насичені негативними емоціями. Для (пост) комуністів «фашист» – це не просто ворог, хтось чужий. Він асоціюється з Заходом, оскільки фашизм колись прийшов саме звідти. Поділ на «наших», «росіян», колись комуністів і – з іншого боку – ворожих, чужих «бандерівців», «націоналістів» і «фашистів» – це історично обумовлений поділ на добрих і поганих, поділ на «блакитнооку Білорусь» (окреслення Лукашенка) та агресивний, імперіалістичний Захід. Білоруси на запитання про те, «Чи існують вороги нашого народу, нашої держави?» відповідали у червні 2014 в переважній більшості (62,8%), що існують, причому більшою мірою, ніж за три роки до того [Новости НИСЭПИ, 2, 2014, с. 20]. Упродовж останніх кількох років у Білорусі посилювалися ізоляціоністські позиції, пов'язані з пошуками «третього шляху розвитку», відвертанням Заходу від недемократичної Білорусі та відходом Білорусі від Заходу, який – на думку Лукашенка – намагається нав'язувати свої політичні розв'язання, а в результаті – з набагато меншим, ніж колись, бажанням об'єднуватися з Європейським Союзом, але також (до недавнього часу) і з Росією, яка провокує регулярні суперечки щодо газу, нафти тощо.

Білоруси на задане в тому ж червні 2014 року запитання «Чи Ви вважаєте ймовірним те, що Росія може приєднати до себе всю територію Білорусі або її частину?» відповідали: «Це можливо, але мало ймовірно» – 36,4%; «Ні, цього не може бути» – 30,0%; «Це цілком ймовірно» – 26,3%; «Це неunikне» – 4,4% [Новости НИСЭПИ, 2, 2014, с. 22]. Однак, як зазначалося вище, більшість білорусів таке приєднання не жахає, вони намагалися б пристосуватися до нової ситуації або навіть вітали б її з радістю (64,2%).

З наведених даних виникає, що білоруси частіше обирають російсько-донбаську інтерпретацію описуваних подій, ніж українську. Росія є важливішим – у порівнянні з Україною – складником загальноросійського народу, який конститує цю спільноту і підтримує (або навіть частково утримує) Білорусь в економічному аспекті. Білоруси дивляться на те, що відбувається в Україні, значною мірою крізь призму російських телестанцій. Вони дивляться російське, а не українське телебачення, їдуть працювати в Москву і Санкт-Петербург, а не до Києва та Львова. Ступенем залежності своєї країни від Росії (як культурної й економічної, так і військової), своєю

ідентичністю, установками і ментальністю білоруси набагато більшою мірою, ніж українці з західної та центральної частин України, готові повністю підпорядкуватися Росії (навіть із варіантом включення їхньої держави в структуру РФ). Вони охоче переносять із себе відповідальність за свою долю: спочатку на пана-поміщика, потім на голову колгоспу, тепер на державу зі столицею в Мінську, а якщо вона з цим не справляється – то на державу зі столицею в Москві (що не означає, що значна частина суспільства не буде проти цього заперечувати, але поводитися буде у більшості випадків пасивно).

Білоруси, яких упродовж років запитували про те, що б вони обрали у випадку необхідності обирати між об'єднанням із Росією та вступом до Європейського Союзу, у 2012–2013 роках чинили вибір на користь ЄС, а у всіх чотирьох дослідженнях з 2014 року однозначно обрали Росію (у чергових кварталах: 51,5%; 46,9%; 47,4% і 44,9% за Росію; за ЄС відповідно 32,9%; 33,1%; 32,0% і 34,2%) [Новости НИСЭПИ, 4, 2014, с. 18]. Можна припустити, що ця еволюція відбулася під впливом усвідомлення того, що вибір на користь Європейського Союзу може спричинити такі наслідки, які мали місце у випадку України. Водночас у червні та вересні 2014 року тільки – відповідно – 18,1% і 15,3% білорусів висловилися за вступ до НАТО (проти – 61,8% і 71,4%), тобто приблизно на 9% (червень) і 12% (вересень) менше, ніж у 2002 році й приблизно на 4% і 1% більше, ніж у 2008 році [Новости НИСЭПИ, 3, 2014, с. 23]. Для білорусів, росіян, а донедавна й українців, НАТО досі залишається символом ворожості чужого для них Заходу, що є переважно спадком після СРСР. Білоруси, як видно, вбачають можливість уникнути «клопотів», із якими зіткнулися українці, шляхом поступок Росії, тобто поглиблення співпраці з нею й таким чином забезпечення її інтересів у цій частині континенту. У більшості вони не заперечують проти підпорядкування Білорусі Росії (без повної утрати незалежності) взамін за отримання від цього союзу значної економічної користі. Вони не хочуть ані ставати зі зброєю на будь-якому боці українського конфлікту, ані допомагати в цьому питанні Росії як із міркувань прагматичних, ментальних, так і з огляду на почуття близькості/симпатії стосовно українців, хоча сила культурних зв'язків із росіянами в них переважає, як і політично-економічний прагматизм. Схоже на те, що почуття загальноросійської суб'єктності у більшості білорусів переважає почуття національної від'єднаності стосовно російськості. На території

східнослов'янського простору (за винятком Західної України) маємо справу з більш-менш іншими типами спільнотності на рівні макроструктури суспільства, ніж ті, що загалом функціонують у Європі між Талліном, Бугом та Атлантикою, хоча особливо в Центральній Україні сьогодні відбуваються процеси, результати яких складно поки що однозначно передбачити.

* * *

У 2014 році з'явився помітний дисонанс між ставленням до російсько-українського конфлікту (чи, інакше кажучи, Майдану-2014 та його наслідків) із боку білоруського суспільства та політикою, яку веде президент Лукашенко. Значна частина білорусів зайняла в цьому конфлікті більш проросійську позицію, аніж їхній президент. Виявилось, що політика культурно-мовної, а навіть національної (але не політично-державної) єдності з росіянами – що очевидно – стане для влади Лукашенка загрозою у випадку можливого конфлікту з Росією. Очевидним є те, що сильна національна свідомість білорусів була б опорою для Лукашенка – подібно до того, як галицько-волинські українці є опорою для нової державної влади в Україні – у ситуації конфлікту з Росією та спроб Москви поглинути Білорусь. Виразно сформована національна свідомість і почуття від'єднаності від Росії дали народам Балтії можливість стати незалежними від великого сусіда і – завдяки іншому типу соціального капіталу – зробили можливим пізніший успіх у сфері економіки й суспільного устрою. Лукашенко, без сумніву, має набагато більші схильності до мислення і дій у категоріях короткострокової чи максимум середньострокової тактики, ніж довгострокового стратегічного мислення, що виникає як із його особистості, так і з соціального капіталу, яким володіють білоруси. Віталій Римашевський, один із чільних діячів Білоруської християнської демократії, зазначає: «У білоруського режиму тільки тактика виживання: сьогодні взяти гроші в Путіна, завтра зробити заяву щоб українці подумали про білоруську владу добре» [Шулякова, 2014].

Наприкінці квітня 2014 р. Білоруська аналітична майстерня (що функціонує у Варшаві) провела в Білорусі дослідження, згідно з якими понад 60% суспільства висловилося на підтримку союзу з Росією і лише 18% підтримало вступ до ЄС (а отже, розрив між двома варіантами виявився значно більший, ніж у дослідженнях НІСЕПД). Керівник майстерні Андрій Вардомацький заявив: «По-перше, виявилось, що вплив подій в Україні на життя білорусів настільки великий, що формує їхні погляди на значно

ширше коло проблем, ніж тільки українське питання, включаючи також визначення як їхніх геополітичних орієнтацій, так і рівня економічного самовдоволення. По-друге, у поглядах білоруського суспільства однозначно переважає російська концепція» [Вардомацкий, 2014]. На думку Валерія Карбалевича, українська криза поглибила розлам, який існує в білоруському суспільстві, «видобула на поверхню глибинні ментальні ціннісні архетипи білоруського соціуму» [Карбалевич, 2014, с. 2].

Післямайданна Україна поглибила клопоти Мінська, обмеживши можливість спертися на Київ у ситуації все більших побоювань щодо Росії. Потрясіння, які, без сумніву, ще чекають цей регіон Східної Європи, дадуть багато нагод білорусам для рефлексії над своєю ідентичністю, а політиків ставитимуть перед необхідністю нелегкого вибору.

З польської переклав Андрій Савенець.

Джерела:

Вардомацкий А. Белорусы «развернулись» от Европы к России // Белорусский партизан. – 11 июня 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/politic/269604/>.

Иоффе Г. В тупике этнического национализма // Будущее Беларуси. Взгляд независимых экспертов / Под ред. проф. Олега Манаева. – Санкт-Петербург, 2012.

Карбалевич В. Вырваться из колеи // Свободные новости. Снплюс. – 1 июля 2014г. Новости НИСЭПИ. – Вып. 1. – III 2005; Вып. 2. – VI 2010; Вып. 4. – XII 2010; Вып. 1. – III 2011; Вып. 1. – III 2014; Вып. 2. – VI 2014.

Российская пропаганда доминирует в Беларуси // Белорусский партизан. – 9 июля 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/politic/272723/>.

Шулякова Н. Раша нон грата. Нужна ли Беларуси российская пропаганда? (Интервью с В. Рымашевским и Г. Атамановым) // БелГазета. – 28 июля 2014 г. – №28. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belgazeta.by/ru/2014_07_28/society/29732/.

Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasow najdawniejszych do końca XVIII wieku / Przełożyły: Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska. – Lublin, 2000.

Paszkiwicz H. Powstanie narodu ruskiego / Z rękopisu przygotowała Lidia Korczak. – Kraków, 1998 (англомовне видання: London, 1963).

Radzik R. Białorusini: między narodową odrębnością a ruską wspólnotowością // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2013. – № 2.

Ryszard Radzik. *Belarusians' Attitudes Towards the Euromaidan Movement as Reflected in the 2014 Sociological Surveys.*

The paper deals with the analysis of Belarusians' attitudes towards the Euromaidan movement in Ukraine surveyed by Belarus' Independent Institute of Socio-Economic and Political Studies throughout the year of 2014 (in the last month of every quarter). The survey results demonstrate that Belarusians perceive the Euromaidan movement, the power shift in Ukraine, the annexation of Crimea by Russia and the following military conflict in the East of Ukraine mostly through the prism of Russian TV stations. They do not want to engage in a military conflict, they are critical of President Yanukovich and his team, and support his removal, but at the same time they treat the forcible transfer of power with detachment. They accept Russia's annexation of Crimea and respect the «people's protest» in Donbass and «Novorossiya's» right to self-determination. They prefer to unite with Russia rather than with the European Union and radically oppose accession to NATO. Their choices show them to be closer to Russia than Ukraine.

Keywords: *Belarusians' identity, 2014 Euromaidan movement, military conflict in Donbass, annexation of Crimea, Belarusians' attitudes.*

УДК 316.621(438)

Войцех Мішталъ

НАВІЩО ПОЛЯКАМ ПОТРІБНА СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ?

У статті підняті питання суспільної заангажованості та здатності поляків до самоорганізації. Розгляд цих питань спирається на концепції соціального капіталу Роберта Патнema та на результати досліджень у галузі соціальної довіри й рівня громадянської активності. У висновках стверджується присутність демократичних вирішень у громадському житті поляків, котрі дедалі більше розуміють суть життя в суспільстві, що спирається на принципи вільноринкової демократії.

Ключові слова: *демократія, громадянське суспільство, суспільна заангажованість, самоорганізація.*

Вступ. На початку цих неминуче стислих роздумів необхідно окреслити стан розвитку громадянського суспільства у Польщі та характер публічної політики держави. У демократичному пейзажі Польщі нікого не дивує

присутність громадських організацій – структур, які виконують роль посередників між громадянами та публічною владою. Вони стали необхідним суб'єктом у сучасній політичній дискусії, особливо в Європейському Союзі. Рівень плюралізму громадянського суспільства, котрого було досягнуто в Польщі, створює основи для процесу демократизації всіх основних соціальних сфер та формування громадської думки. Це створює можливість для розширення демократичних компетенцій громадян і широкого громадського обговорення, що збільшує включення громадян у традиційне представництво і зміцнює його легітимність, а також сприяє розвитку громадянського суспільства.

Можна, однак, спостерігати явище дедалі більш значного відходу громадян зі сфери громадської діяльності, яка спирається на колишні зразки суспільних діячів. Громадянська активність носить великою мірою індивідуалізований характер, що дозволяє деяким дослідникам визнати її більше проявом практичності, ніж свідомої громадянськості, а на практиці результатом цього є виникнення і зміцнення ролей «професійних громадян». На їхню думку, ця активність має свої джерела у збігові кількох чинників. Обіцянки, яких неможливо дотриматися, що їх дає «держава загального добробуту» взамін за відмову від автономності суспільства, виливаються у відсутність довіри до публічних установ. Позбавлені підтримки з боку держави, громадяни шукають альтернативних форм допомоги в інших соціальних діячів. У громадянській системі колишнього типу це була розбудована мережа активно діючих організацій та установ «другого суспільства» – спеціалізовані неурядові організації та групи підтримки, яким індивіди та групи довірили б свої проблеми.

Польща, як і інші сучасні держави загального добробуту, поступово відкидає роль гаранта суспільного ладу. Принцип допоміжності на практиці зводиться до фінансової підтримки для суб'єктів, які допомагають державі у виконанні її соціальних зобов'язань. Національна держава загального добробуту також утратила повноту регуляторних здатностей і як формі влади – до певної міри – віддає перевагу партисипаторній демократії, проявами якої є інституціоналізовані громадські обговорення, суспільний діалог, референдуми, публічні дискусії тощо. Можна спостерегти процес самоусунення держави від делегування обов'язків та відповідальності за суспільний лад, який спирається на здатності громадян до самоорганізації та практичності. Витворюється також аполітичний тип громадянина, що

творить постгромадянське суспільство. Через економічні причини та наростання суперечностей інтересів був утрачений загальний суспільний інтерес і спільна основа участі в публічній сфері. Занепала автентичність громадської думки, оскільки з'явилася розбіжність між ідеєю демократії та реальністю. Почуття громадянськості зводиться до усвідомлення партнерами необхідності відмовитися від їхніх суперечливих інтересів. А отже, громадянською дією є діалог, що веде до зменшення незаспокоєних фрустрацій. Можна сказати, що введення європейської моделі консультативно-договірної демократії, спричинене вступом до ЄС у 2004 році, проходило у правильному напрямку. На жаль, практика її застосування була й залишається далекою від спроектованого ідеалу.

У роздумах із приводу стану і ситуації громадянського суспільства у Польщі часто можна зустріти посилення на низький рівень соціального капіталу, що є серйозним джерелом загроз для його розвитку. Це надто сміливе узагальнення є причиною непорозумінь або сумнівів багатьох діячів неурядових організацій, що активно функціонують у місцевому середовищі. Чи члени громадських організацій не довіряють одне одному у взаємовідносинах чи, може, відсутність довіри до інших характерна лише для публічного життя? Спробою з'ясувати причини відсутності взаємної довіри є звернення до концепції соціального капіталу, адже одним із найважливіших, а згідно з деякими теоріями – найважливішим чинником розвитку є два капітали: соціальний та інституційний. Серед авторів класичних концепцій соціального капіталу згадуються: П'єр Бурдьє [1980], Джеймс Коулмен [1998], Френсіс Фукуяма [2001] і Роберт Патнем [1995, 2009]. Саме поняття «соціальний капітал» має політетичний характер і його можна інтерпретувати по-різному, що породжує сумніви у його пояснювальному значенні [Кемпну, 2004, с. 149; Rymza, 2007, с. 37–39]. Соціальний капітал є багатовимірним явищем, яке виходить за рамки опозиції, що поєднують його з рисами індивідів або спільнот. Воно служить для визначення умов, які призводять до формування динамічних спільнот, що відзначаються громадянською заангажованістю, демократичною політичною системою та ефективною економікою [Кемпну, 2004, с. 155]. Визначення соціального капіталу переважно містять занадто багато елементів, поєднуючи частини різних теорій і створюючи комбінації понять, які належать до різних порядків. Це призводить до виникнення сукупності різнорідних елементів, які складають соціальний капітал, як то: довіра,

взаємність, загальні (толерантність і чесність) та детальні норми, здатність налагоджувати й підтримувати контакти, контакти самі в собі, інвестиції, транзакції, ресурси, доступ до ресурсів, громадські й особисті блага, зв'язки, інформаційні канали, розвиток, ефективність, продуктивність, співпраця, заходи, громадська діяльність та багато інших [Rymsza, 2007, с. 38].

За Робертом Патнемом, «(...) соціальний капітал стосується безпосередньо зв'язків між індивідами – соціальних мереж і норм взаємності та довіри, яка з них виростає. (...) він близько споріднений із тим, що дехто називав громадянською чеснотою (*civic virtue*). (...) соціальний капітал спрямовує увагу на той факт, що громадянська чеснота найсильна тоді, коли вона закоріненена в густій мережі взаємних соціальних відносин». Патнем пише, що соціальний капітал може бути водночас «особистим благом» і «громадським благом», оскільки деякі вигоди від інвестування дістаються постороннім особам, а інші просувають інтереси безпосереднього інвестора [Putnam, 2009, с. 33–36]. Патнем розмежував два типи соціального капіталу: капітал «зв'язувальний» (*bonding*) і капітал «об'єднувальний» (*bridging*). Зв'язувальний капітал є капіталом ексклюзивним, який зв'язує і зміцнює малі групи в діяльності проти інших, антагоністичних груп («соціальний суперклей»). Об'єднувальний капітал є капіталом інклюзивним, який створює зв'язки між різними групами і їх членами («соціальне мастило»). На думку Патнема, об'єднувальний капітал особливо необхідний для належного функціонування модерного суспільства, демократії та ринкової економіки. Автор підкреслює, що обидва типи капіталу можуть виконувати позитивні функції [Ziujkowski, 2009, с. 14].

А отже, соціальний капітал трактується як чинник, який повинен полегшувати взаємодію і який виникає як безпосередній результат соціальних інтеракцій, як благо, що дозволяє створювати мережі співпраці та кооперації. Високий рівень соціального капіталу повинен свідчити про потенційні можливості досягнення визначених економічних прибутків. Ресурси соціальної довіри, якою наділена дана група, можуть проектуватися на зростання продуктивності інших капіталів: фізичного, матеріального тощо, а отже, сприяти зростанню потенціалу громадянського суспільства. Можна припустити, що перевага зв'язувального капіталу спричиняє те, що багато дослідників і громадських лідерів вважають його за несприятливий для розвитку третього сектора. Ніхто не помічає, що громадянське суспільство у Польщі розвивається просто інакше, а не лише невідповідно до

прийнятих стандартів. Можливо, потенціал польських неурядових організацій криється в чомусь іншому, а прийнята аксіологічна і дослідницька перспектива є головним джерелом фрустрації й відсутності задоволення розвитком громадянського суспільства. У нас є підстави для того, щоб ствердити, що рівень довіри серед членів багатьох громадських організацій є дуже високим. Однак він є наслідком сформованих особистих стосунків, характерних для зв'язувального капіталу. Прикладом є діяльність загонів добровільної пожежної охорони, які успадковують у чергових поколіннях мешканців сільської місцевості республіканську турботу про спільне благо – майно і життя членів місцевих спільнот. На думку дослідників, стан розвитку третього сектора у Польщі відзначається низьким рівнем соціального капіталу. Згідно з даними Європейського соціального опитування чи періодичних досліджень «Соціальний діагноз», у Польщі спостерігається один із найнижчих показників рівня загальної довіри, що розташовує країну на передостанньому місці у Європі. У дослідженнях, які ведуться Центром дослідження громадської думки (CBOS), вказувалося, що рівень соціальної довіри у публічній сфері систематично зростає, хоч залишається все ще на низькому рівні. Це не сприяє формуванню основ для заангажованості у громадське життя і не веде до формування й закріплення позицій відкритості та готовності до співпраці. У сфері громадянської активності також помітна висхідна тенденція, яка має перехідний характер, оскільки з'явилися умови, які впливають на зростання капіталу (інтеграція з Європейським Союзом), що сприяло інтенсифікації активності неурядових організацій. Ключовим чинником, який сприяє будівництву громадянського суспільства, можна вважати систематичне зростання довіри до місцевих органів влади.

Однак громадський сектор у Польщі приховує великий і невикористаний потенціал розвитку країни. Неурядові організації мають у своєму розпорядженні добре кваліфіковані, досвідчені, цілеспрямовані та професійні кадри суспільних діячів нового покоління. До них належать лідери й менеджери організацій, які мають випробувані методи діяльності, вирішення соціальних проблем, надання послуг, активізації й мобілізації громадськості тощо. Наявну в Польщі величезну кількість нерозв'язаних соціальних проблем і питань можна було б набагато краще вирішити, мінімізувати і заспокоїти за допомогою неурядових інструментів, громадської діяльності та неурядових установ. У принципі, кожна суспільна,

соціальна проблема чи проблема у сфері розвитку могла б бути вирішена або зредукована за допомогою громадської діяльності та неурядових установ. Кошти, які слід було б інвестувати у створення умов для вивільнення громадянського потенціалу, в принципі невеликі, а ефективність інвестування у громадянське суспільство є приблизно настільки ж високою, що й від інвестування в освіту, науку чи культуру. Цивілізаційний розвиток Польщі вимагає національних інвестицій у сферу громадянського суспільства, які могли б вивільнити величезні невикористані резерви, що ховаються у польських громадянах. Це дало б шанс реалізувати конституційний принцип допоміжності. Слід підкреслити, що вивільнення громадянського потенціалу полягає на використанні як лібертарної, ліберальної мобілізації, так і ідеї соціального солідаризму [Gliński, 2010]. Однак «упродовж двадцяти років польської трансформації польська держава не створила цілісної й обов'язкової системи формальної громадянської освіти у школах, а провідною установою в цій сфері у Польщі є неурядовий Центр громадянської освіти, а не відповідне міністерство чи польський уряд. [...] польські політичні еліти ніколи не були зацікавлені у якій-небудь державній програмі розвитку громадянського суспільства. Жодна з правлячих команд не намагалася активізувати і використати великий громадянський потенціал поляків. [...] польські урядові еліти, у принципі, не зацікавлені діагнозами, які стосуються стану, перспектив розвитку і реформ у сфері громадянського суспільства у Польщі. Не існує жодної постійної системи обігу інформації чи співпраці у цьому питанні» [Gliński, 2010]. А отже, цілком слушною видається думка, що ця сфера вимагає ще довготривалих зусиль, які приведуть до бажаних змін [Dąbrowska, Gumkowska, Wygnański, 2002, с. 53–77].

Серед лідерів неурядових організацій спостерігається досить високий ступінь незадоволення рівнем активності третього сектора. Хоч особлива увага ЗМІ дійсно зосереджується на діяльності, спрямованій на громадянську освіту передовсім у сфері прав людини і громадянина, це не проектується на аналогічне зацікавлення у публічній сфері. Таким чином, можна говорити про не досить великий – порівняно з очікуваннями – вплив неурядових організацій на характер суспільного життя. Це незаперечний доказ широко розповсюдженого переконання про не найкращий стан громадянського суспільства у Польщі. Водночас організації не використовують або не вміють використати належне їм право на

присутність у публічному просторі. Наприклад, організації суспільної користі мають право на інформування про свою діяльність у публічних ЗМІ, про що повідомляла вже у 2010 р. Анна Краєвська. Вона стверджувала: «Згідно з новелізацією UDPP [Закону про діяльність суспільної користі і волонтерство], внесено зміну в ст. 23а Закону про радіомовлення і телебачення. Вона зобов'язує KRRiT [Державну раду радіо і телебачення] визначити – шляхом розпорядження – спосіб надання організаціям суспільної користі [OPP] ефірного часу на публічному радіо і телебаченні, з врахуванням різноманітності реалізованих організаціями публічних завдань, що виникають із UDPP, та їхнє значення для громадськості. Положення проекту розпорядження передбачають, що інформація про неоплачувану діяльність суспільної користі, яка ведеться організаціями, буде розповсюджуватися у загальнодержавних програмах АТ «Польське телебачення» і АТ «Польське радіо» у вимірі не меншому ніж 20 хвилин упродовж 1 місяця, а також у регіональних програмах Польського телебачення та товариств регіонального радіомовлення – у вимірі не меншому ніж 30 хвилин упродовж 1 місяця» [Krajewska, 2010].

Як у загальнопольському, так і в регіональному просторі публічних ЗМІ не можна помітити постійної присутності громадських організацій. Анна Краєвська зазначає, що «[...] можна говорити про відкритість відповідальних осіб, якщо розуміти її як декларовану урядовою стороною готовність допустити соціальних партнерів до спільного творення нового регулювання» [Krajewska, 2008, с. 149]. Неурядові організації схиляються до думки, що ведений діалог носить фасадний характер і створює ілюзорне враження суспільної легітимізації запроваджуваних законодавчих рішень. У зв'язку з цим зростає фрустрація неурядових організацій, які не мають достатньої мотивації для ведення діалогу [Krajewska, 2008, с. 152].

Неурядові організації служать будуванню взаємин між людьми й активізації їхньої діяльності на благо розвитку спільноти, в якій вони функціонують. Вони є важливим інструментом соціалізації правових і культурних норм, завдяки яким будується соціальна довіра. Інколи говориться, що неурядові організації є простором відтворення соціальної довіри. Іншими словами, неурядові організації займаються передовсім активізаційною діяльністю, тобто включенням людей у течію самостійної суспільної активності, творенням міжлюдських взаємозв'язків, що спираються на довіру, а також реальною підтримкою різноманітних

ініціатив, орієнтованих на розвиток. У контексті демократичних трансформацій у Польщі перебирання на себе завдань публічної адміністрації громадськими організаціями є реалізацією конституційного принципу допоміжності.

Участь неурядових організацій у громадському житті. У польському громадському житті організації третього сектора відіграють суттєву і високо ціновану роль вартового цінностей, які становлять демократичне суспільство, зокрема таких, як демократія, толерантність, протидія насильству, статева рівність, боротьба з бідністю і охорона довкілля.

Це цінності, які сповідуються неурядовими організаціями в поточній діяльності. Організації громадянського суспільства в Польщі намагаються контролювати рівень дотримання права і системних рішень. Це помітно у сфері моніторингу публічної адміністрації всіх рівнів, а також у діяльності, спрямованій на популяризацію принципу соціальної відповідальності бізнесу. Предметом здійснюваного моніторингу є соціальна відповідальність у широкому розумінні.

Однак громадські організації зазвичай зустрічаються із відсутністю належного розуміння з боку публічної адміністрації та її працівників, а інколи навіть із закидом неправомірної участі у здійсненні влади. Це супроводжується небажанням влади на різних рівнях надавати публічну інформацію. Це ставить неурядові організації у складне становище як партнера і стає причиною того, що громадянське суспільство недостатньою мірою виконує свої контрольні функції стосовно як публічної адміністрації, так і сфери бізнесу. Слабка здатність третього сектора виконувати оцінювальну функцію визначається сильною позицією структур публічної влади. У цій ситуації народжується питання: як діяти?

До внутрішніх проблем третього сектора також відносять: невміння будувати сучасну базу членів; складнощі, пов'язані з творенням спільного неурядового представництва; часте порушення саморегуляційних і етичних стандартів сектора, його відносно низьку організаційну культуру, явище «олігархізації» еліт в ньому або схильність встановлювати відносини клієнтелістського характеру з інституційно-політичним оточенням, нарешті, комерціалізацію та одержавлення [Gliński, 2005, с. 239; 2006, с. 34; Rymza, 2007].

Тут виразно помітно перевагу зв'язувального капіталу над об'єднувальним капіталом, характерним для діяльності у

громадській сфері. Це генерує чергові слабкості польських неурядових організацій, які є наслідком неприхильного ставлення політичних еліт (урядових і самоврядних), бізнесових, культурних, медійних, інтелектуальних, окремих неформальних груп інтересів, а також значної частини суспільства. Це дуже добре помітно в дефіциті партнерської рівноваги у міжсекторних відносинах та частих ситуаціях узалежнення неурядових організацій від властей різних рівнів. Це знаходить своє віддзеркалення у діяльності самих організацій, для яких контакти з зовнішніми соціальними партнерами не становлять однієї з найважливіших цінностей. Вони зосереджуються на власній діяльності й обмежують зовнішню активність, а нерідко відмовляються від співпраці з іншими суб'єктами.

Неурядовим організаціям не сприяє також загальний суспільний клімат. Значна частина поляків не розуміє і не цінує їхньої функції в суспільстві. Часто вони сприймаються як організації неефективні, які ведуть непевну діяльність за не зовсім чіткими принципами, як клієнти соціальних фондів або конкуренти публічних установ у змаганнях за фінанси. Люди рідко усвідомлюють, що третій сектор охоплює і малі організації місцевого характеру, що діють, спираючись виключно на громадське заангажування, запал та ентузіазм своїх членів, і потужні, розбудовані установи з сотнями працівників. Незначна заангажованість у громадські справи і відсутність громадянської чесності, результатом яких стає низька взаємна довіра, видаються найбільш серйозними перешкодами, які гальмують розвиток громадянського суспільства. Іншим значним ускладненням є ментальні бар'єри, які впливають на те, чи члени організацій третього сектора вмітять включати громадян у спільну діяльність. Тим часом маємо справу з позиціями, які можна представити на лінії континууму: від самоусунення і абсолютної пасивності до «професійних громадян», які проявляють активність у всіх сферах суспільного життя.

Крім згаданих вище обмежень і блоkad для розвитку третього сектора, його слабкість зумовлена також іншими явищами: незрілою формою польської демократії та слібкістю інституційних і законодавчих передумов для формування партисипаторної демократії; загальний «антигромадянський» стан свідомості й культури польського суспільства. Це накладає необхідність покращення іміджу неурядового сектора, особливо шляхом збільшення його прозорості та достовірності. Неурядові організації

повинні прагнути абсолютної відкритості дій, старанності й точності, особливо у фінансових розрахунках. У ситуаціях сумніву щодо чесності веденої ними діяльності вони втрачають довіру й суспільну підтримку, а тим самим і можливість здобування коштів. Наступним суттєвим кроком у зміцненні позицій неурядових організацій у Польщі є підвищення якості діяльності та утримування високих стандартів усередині сектора. Від 1989 року організації проходять постійні процеси трансформації (особливо дозрівання і професіоналізації). Однак не всі з них мають високі компетенції й точно визначену сферу завдань.

Активні чи ні? Хоч у Польщі ще повною мірою не цінується значення неурядових організацій як таких, що доповнюють діяльність державних установ, поступово відбувається позитивна трансформація, яка вселяє надію на покращення нинішньої ситуації. Існують передумови для твердження, що за відповідної підтримки з боку держави, при позитивному ставленні суспільства і завдяки зусиллям самого неурядового сектора у Польщі може розвинутиися ефективна і незалежна діяльність громадських організацій. Неурядові організації стали постійним елементом польської соціальної дійсності. Після періоду динамічного кількісного розвитку вони постали перед необхідністю будування власної незалежності й самостійності – зміцнювання своєї позиції у соціальній структурі та збільшення значення веденої діяльності. Дуже корисними у цьому можуть виявитися оцінювальні заходи в розумінні раціональної, орієнтованої на розвиток рефлексії, яка служитиме покращенню стану і суспільного іміджу неурядових організацій.

З польської переклав Андрій Савенець.

Джерела:

Bourdieu P. Le Capital social: Notes Provisoires // Actes de la Recherche en Sciences Sociales. – 1980. – № 31.

Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology. – 1998. – № 49.

Dąbrowska J., Gumkowska M., Wygnański J. Wolontariat, filantropia i 1% – raport z badania. – Warszawa : Stowarzyszenie Klon/Jawor, 2003.

Diagnoza społeczna / Red. J. Czapiński, T. Panek. – Warszawa, 2014.

Fukuyama F. Social capital. civil society and development // Third World Quarterly. – 2001. – № 1.

Gliński P. Bariery samoorganizacji obywatelskiej // Niepokoje polskie / Red.

H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard. – Warszawa : IFiS PAN, 2004.

Gliński P. Aktywność aktorów społecznych – deficyt obywatelstwa wobec codziennej zaradności Polaków // Kręgi integracji i rodzaje tożsamości / Red. W. Wesołowski, J. Włodarek. – Warszawa : Scholar i PTS, 2005.

Gliński P. Style działania organizacji pozarządowych w Polsce. Grupy interesu czy pożytku publicznego? – Warszawa : IFiS PAN, 2006.

Gliński P. Przedmowa: O miejscu problematyki społeczeństwa obywatelskiego w socjologii polskiej // Społeczeństwo obywatelskie. Między teorią a praktyką / Red. A. Kościański, W. Misztal. – Warszawa : IFiS PAN, 2008.

Gliński P. Społeczeństwo obywatelskie w Polsce – dwadzieścia lat przemian // Transformacja systemowa w Polsce 1989–2009 / Red. R. Glajcar, W. Wojtasik. – Katowice : UŚ, 2009.

Gliński P. Dwadzieścia lat społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. – Б. м., 2010 (машинопис).

Kempny M. 2004. O uwarunkowaniach dynamiki polskich przemian: kapitał społeczny – słabe czy silne więzi? // Niepokoje polskie / Red. H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard. – Warszawa : IFiS PAN, 2004.

Kozak K. Wolontariat w badaniach // Biuletyn EBIB. – 2011. – № 9 (127).

Krajewska A. Konsultacje społeczne w praktyce // Organizacje pozarządowe. Dialog obywatelski. Polityka Państwa / Red. M. Rymsza. – Warszawa : Fundacja ISP, 2008.

Krajewska A. Trwają prace nad rozporządzeniem regulującym dostęp OPP do publicznej radiofonii i telewizji obywatelskiego // Kompas. Monitoring prawa w ramach projektu Decydujmy Razem [Електронний ресурс]. 31.05.2010. Режим доступу: <http://isp.org.pl/decydujmyrazem/aktualnosci,1,267.html>.

Fabiś P. Emile Durkheim jako teoretyk kultury (Seria wydawnicza: Poznańskie Studia Etnologiczne). – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008.

Przewłocka J. Zaangażowanie społeczne Polaków w Roku 2010: Wolontariat, filantropia, 1%. Raport z badań. Badania Aktywności Obywatelskiej. – Warszawa : Stowarzyszenie Klon/Jawor, 2011.

Putnam R. Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech / Tłum. J. Szacki. – Kraków : Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 1995.

Putnam R. Samotna gra w kręgle. – Warszawa : Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2009.

Rymsza A. Klasyczne koncepcje kapitału społecznego // Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna / Red. T. Kaźmierczak, M. Rymsza. – Warszawa : Fundacja ISP, 2007.

Rymsza M. O polityce państwa wobec trzeciego sektora i instytucjonalizacji dialogu obywatelskiego // Organizacje pozarządowe. Dialog obywatelski. Polityka Państwa / Red. M. Rymsza. – Warszawa : Fundacja ISP, 2007.

Soboń-Smyk A. Raport rządowy: wzrost kapitału społecznego jednym z najważniejszych wyzwań Polski // Civicpedia: badania społeczeństwa obywatelskiego [Електронний ресурс]. 05.11.2009. – Режим доступу: <http://civicpedia.ngo.pl/ngo/493487.html>.

Sulek A. Doświadczenie, działania dla społeczności i kompetencje obywatelskie // Diagnostyka społeczna / Red. J. Czapiński, T. Panek. – Warszawa, 2014.

Tokarczyk R. Współczesne doktryny polityczne. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1984.

Ziylkowski M. Przedmowa do wydania polskiego // R. Putnam. Samotna gra w kręgle. – Warszawa : Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2009.

Wojciech Misztal. Why do the Poles Need Social Activities?

The paper addresses the issue of civic engagement and capacity for self-organization of the Poles. The considerations are based on the concept of social capital as presented by Robert Putnam and on the results of research concerning the level of social trust and civic participation. It concludes the presence of democratic practices in public life in Poland and the Poles' increasing understanding of the essence of life in a society based on the principles of free market democracy.

Keywords: *democracy, civic society, social commitment, self-organization.*

УДК 316.42

Артур Висоцький

ЗІТКНЕННЯ КУЛЬТУР – МІЖ КОНФЛІКТОМ І ДІАЛОГОМ КУЛЬТУР

У статті представлені основні положення, які стосуються проблематики зіткнення культур, які розглядаються суспільними науками. Особливу увагу звернено на специфіку зіткнення культур серед інших понять, які аналізують міжкультурні відносини, на теоретичне й аналітичне значення цього поняття, а також на типові ситуаційні рамки, в яких найчастіше має місце зіткнення культур, на суб'єкти, між якими воно відбувається, та наслідки, до яких воно приводить. Обговорення сконструйованої таким чином аналітичної моделі доповнюється прикладами досліджень над зіткненнями культур. Однак головним мотивом статті є зазначення діалоготворчої функції зіткнення культур. Аналізи конкретних випадків зіткнення культур демонструють, що цей тип культурного контакту має як конфліктний, так і толерантнісний вимір.

Ключові слова: *зіткнення культур, культурна ідентичність, конфлікт культур, діалог культур.*

Зіткнення культур є поняттям, відомим науці від 20-х років ХХ сторіччя. Імовірно, найпершим його вжив Дж. Г. Пітт-Ріверс у назві своєї праці з 1927 року, присвяченої проблемі протистоянь між людськими расами, які визначають психофізичне підґрунтя диференціації між культурами. Особливий наголос у цій праці зроблено на проблематиці занепаду, розкладу і, як наслідок, цілковитої дезінтеграції первісних культур у результаті контакту з культурами колоніальних держав [Pitt-Rivers, 1927]. У пізніших публікаціях обговорюване поняття почали розуміти ширше, включаючи в його понятійні рамки також екологічні, економічні, політичні чи соціальні аспекти, а згодом остаточно пов'язавши його передовсім із цивілізаційним протистоянням [Frazier, 1957; Beattie, 1964; Lantieri, 1960; Eib-Eibensfeld, 1972].

Зіткнення культур можна розуміти як особливий різновид культурного контакту, під час якого відбувається конфронтація індивідів і груп, які відзначаються суттєво відмінними культурними рисами, що в сукупності становлять їх специфічні культурні ідентичності [Wysocki, 2008]. Значення поняття зіткнення культур міститься між такими явищами, що окреслюють відносини між культурами, як культурний контакт і культурний конфлікт, а також, у дещо іншій конфігурації, культурний шок. Воно не є ідентичним ані з культурним контактом, ані з культурним конфліктом (у розумінні суперечності цінностей), ані акультурація (у розумінні безпроблемної і безконфліктної адаптації). Однак згадані вище терміни не творять якогось виразного значеннєвого континууму. Культурний контакт, означуваний поняттям зіткнення культур, відрізняється від інших типів культурного контакту тим, що є відносно раптовим і неочікуваним, має більш конфронтаційний, ніж толерантнісний характер (хоч обидва аспекти в ньому присутні) та стосується радше більших соціальних цілісностей (великих груп, спільнот чи соціальних категорій, а за певних передумов навіть цілих соціально-культурних систем), ніж індивідуальних випадків, які є наслідком того, що окремих індивідів або мала група (напр., сім'я) опиняється в чужому культурному оточенні (напр., у результаті заробіткової міграції або здобування вищої освіти за кордоном). Зіткнення культур при цьому, як будь-який культурний контакт, має як макросоціальний, так і мікросоціальний характер, тобто стосується більших соціальних цілісностей, а на практиці є набором проявів соціальної поведінки на мікрорівні.

Зіткнення культур може відбуватися у двох принципових ситуаціях – у результаті міграції й на пограниччі. У першому випадку, незалежно від того, чи **міграція** має причини соціального, економічного, політичного, культурного чи особистого характеру, чи має постійний (оселення), тимчасовий (повернення) чи туристичний характер, у груповому вимірі її наслідком є переміщення людей, предметів, технологій, цінностей та ідей, а в індивідуальному – необхідність хоча б мінімальним чином пристосовуватися до вимог, які ставить більшою чи меншою мірою чужий соціокультурний простір. У результаті міграції відбувається культурний контакт і з'являються процеси дифузії, адаптації та асиміляції. Вона може призводити до соціально-культурної зміни як у тому середовищі, яке мігранти залишають, так і в тому, яке вони поповнюють. А отже, переміщення населення, що спричиняє перетин культурних кордонів, створює необхідні умови для формування ситуації, яку можна назвати зіткненням культур. Натомість від різновиду міграції може залежати його характер і перебіг. До найчастіше стосованих критеріїв, що систематизують типи міграції, зараховують: рівень свободи у прийнятті рішення про міграцію (міграція добровільна чи примусова), спосіб організації міграції (спонтанна чи запланована), причини міграції (економічні чи політичні, інноваційні чи консервативні), правовий статус міграції (легальна чи нелегальна), масштаб та інтенсивність міграції (індивідуальна чи колективна, сімейна чи масова), час тривання міграції (тимчасова чи довготривала, одноразова чи багаторазова), географічний масштаб (внутрішня чи міжнародна, континентальна чи трансконтинентальна) та соціальний характер міграції (сільська чи міська, сільськогосподарська чи робітничка) [Kubiak, Slany, 1999, с. 247; Kawczyńska-Butrym, 2009].

Особливим різновидом колективної міграції у її широкому розумінні, під час якого може мати місце зіткнення культур, є експансія і військово-завоювання. Ян Кеневич експансію визначає як ситуацію, в якій «люди і матеріальні витвори їхньої культури, інформація, енергія і матерія однієї соціальної системи [...] виходять назовні у впорядкованій формі й спрямовуються до іншої соціальної системи» [Kieniewicz, 1986, с. 38–46]. Експансія має чотиричленну структуру: прибуття – контакт – реалізація – фіксація. У відносинах між групами, включеними в конфлікт такого типу, звичайно ж, має місце диспропорція у політичній та соціальній площині. У культурній площині члени підпорядкованої групи зазвичай або

переконані «у вищості культури групи, що політично домінує, або ж [має місце] апологія загрози власним традиціям і непримиренна ворожість стосовно носіїв чужої культури» [Nowicka, 1998, с. 18]. Війна чинить особливий вплив на функціонування культурних груп – зазвичай вона є чинником, який значно підсилює усвідомлення національної ідентичності [Goćkowski, 1999, с. 256–262].

Культурне пограниччя, поруч із міграцією, є другою з можливих ситуацій, у яких може відбуватися зіткнення культур. Казімеж Кшиштофек і Анджей Садовський прямо говорять про пограниччя як про «лабораторію досліджень над зіткненнями ідентичностей (особливо територіальних, національних і релігійних)» [Krzysztofek, Sadowski, 2006]. Пограниччя в соціології асоціюється зазвичай із трьома різними його окресленнями. По-перше, пограниччя у просторовому значенні розуміється як територія, розташована біля кордонів або далеко від центру. По-друге, пограниччя у соціокультурному розумінні відсилає до проблематики соціокультурного контакту, що має місце між двома чи більше націями або етнічними групами, що перебувають у визначеному просторі. Нарешті, по-третє, пограниччя в особистісно-культурному аспекті трактується як місце формування нової людини і її культури [Sadowski, 1995, с. 13]. Останнє зі згаданих значень пограниччя відсилає до проблеми формування так званої третьої культури. Зіткнення культур пов'язане передовсім із другим значенням.

Спільне проживання на одній території різних етнічних або національних груп може характеризуватися різним ступенем інтенсивності багатостороннього проникнення культурної інформації й обміну нею. Там, де взаємні впливи є можливими і постійно прогресують, говориться про пограниччя перехідного типу. Натомість «стикове» пограниччя пов'язане з існуванням відносно стійких бар'єрів і відмінностей між культурними групами [Chlebowczyk, 1975]. У такому випадку пограниччя надзвичайно часто стає ареною різноманітних конфліктних ситуацій.

Зіткнення культур відбувається між **суб'єктами**, які є носіями **культурної ідентичності**. «Зіткнення культур є конфронтацією різних культурних ідентичностей» – так звучить найкоротше визначення аналізованого явища, яке можна знайти у літературі з цього питання [Kwaśniewski, 1982, с. 224]. Загально кажучи, відповідь на питання про те, хто може бути суб'єктом зіткнення культур, на практиці зводиться до з'ясування, хто має або може мати культурну ідентичність. Відомо, що її

можна застосовувати як до індивідів, так і до спільнот. Однак розуміння культурної ідентичності у категоріях колективної ідентичності пов'язане з цілою низкою проблем і застережень. Основною дискусійною категорією є проблема узагальнення поняття ідентичності з рівня індивіда на рівень властивостей соціальних спільнот. При цьому з'являються дві небезпеки: антропоморфізації категорії колективної ідентичності та допускання існування явища на зразок «колективної свідомості» [Bokszański, 2005, с. 58–59]. Крім того, в актуальну полеміку стосовно існування колективних ідентичностей включена фундаментальна філософська суперечка між номіналізмом та реалізмом, що на ґрунті суспільних наук набуває вигляду суперечки між індивідуалізмом і голізмом. Результатом цих суперечок є відкидання поняття колективної ідентичності (чи, у кращому випадку, трактування її в категоріях метафори) або ж прийняття різних способів її розуміння.

Які чинники впливають на формування культурних ідентичностей? Мова йде про суттєві, а не банальні культурні риси, які викликають у індивідів почуття спільноти й відокремленості стосовно інших спільнот. Такими чинниками можуть бути раса, релігія, мова, національність, етнос та інші. «Суттєвість» окремих рис є мінливою в соціальному та історичному аспекті. Відмінності у визначенні того, що є важливим для почуття групової окремішності, проявляються між суспільствами, а також можуть стосуватися одного й того ж суспільства.

Серед культурних груп особливу роль відіграють етнічна група і нація, причому проблематика «національної» площини зіткнення культур як із гносеологічних міркувань, так і з огляду на суспільні наслідки видається в наш час найбільш значимою. Варто, однак, згадати, що при дедалі більших економічних і політичних залежностях та поширенні засобів глобальної комунікації зростає значення міжцивілізаційних протистоянь, якщо розуміти цивілізацію в категоріях «суперкультури», найбільшої культурної цілісності, яка доступна досвіду людей (окрім почуття зв'язку з цілим людським видом) і впливає на зміст їхніх культурних ідентичностей. Свою специфіку в рамках національних спільнот (або на їх пограниччях) мають також перебіг і результати зіткнень регіональних культур.

Зіткнення культур може протікати по-різному в різних сферах суспільного життя. Загалом можна ствердити, що воно міститься у ситуаціях між зустріччю, зрозумінням, порозумінням і толерантністю з

одного боку та конфліктом, нерозумінням, відсутністю порозуміння й упередженнями з іншого. З'ясування, в яких ситуаціях відбувається зустріч, а в яких конфлікт, є з'ясуванням структури відмінностей між культурами – сталостей (подібностей) між культурами в одних сферах і несталостей (відмінностей) в інших. У дослідницькій практиці це проявляється як необхідність відповісти, зокрема, на запитання: як поведуться і які теми піднімають у спілкуванні люди, які походять із відмінних культур, якої поведінки й тем уникають і яка поведінка чи теми у випадку проявлення викликає заклопотання, непорозуміння чи ворожість. Це дозволяє у конкретних випадках культурного контакту здійснити характеристику окремих культур, а отже, скласти каталог культурних властивостей (культурних визначальних рис), які трактуються учасниками зіткнення в категоріях свого й чужого. Таким чином, дослідження зіткнення культур може служити з'ясуванню, наскільки близькими чи далекими одна від одної є окремі культури.

Отже, зіткнення культур має як **конфліктогенний**, так і **толерантнісний аспект**. Чинниками, які зазвичай стають безпосередніми причинами протистояння між культурними групами, є нерівний доступ до колективних благ економічного (напр., природні ресурси, нерівність в оплаті праці й доступі до посад, групове економічне панування) або політичного характеру (напр., можливість впливати на політичні рішення на даній території, громадянські права і свободи, право вживати власну мову, сповідувати власну віру й релігійні символи), а не тільки сама відмінність культурних ідентичностей [Gordon, 1964]. Культурні ідентичності в цьому випадку відіграють зазвичай мобілізаційну роль, легітимуючи конфлікт, а також часто його інтенсифікуючи. Конфліктогенна роль зіткнення культур полягає також у тому, що культури визначені у просторовому аспекті. Це, звичайно ж, не означає необхідність зводити зіткнення культур до соціально-економічних конфліктів, а лише потребу враховувати якомога ширший спектр чинників, які впливають на можливість виникнення конфліктної ситуації у випадку зіткнення культур. Зіткнення культур не мусить при цьому призводити до «знищення» однієї зі сторін конфлікту, але може вести до взаємного зміцнення протиставлених культурних ідентичностей. Саме в цьому криється суть толерантнісного значення зіткнення культур.

Зіткнення культур, через підкреслення його толерантнісного аспекту, виявляє зв'язок із діалогом культур. **Діалоготворча сила зіткнення**

культур виникає передовсім з того, що вона приносить необхідність сформулювати визначення й оцінку власної й чужої культури, змушує усвідомити відмінності між ними й завдяки цьому дозволяє краще зрозуміти власну й чужу культурну ідентичність. Завдяки зіткненню культур ми здобуваємо знання про культурні відмінності й відстані та про бар'єри, які існують у процесах комунікації між окремими культурними групами, що видається елементом, необхідним для продуктивного діалогу між ними.

А отже, діалог культур функціонує у діалектичному зв'язку з зіткненням культур. Неможливо розпочати діалог, не порушивши досі незмінного соціокультурного оточення індивіда чи даної спільноти, не відчувши різниці між власною культурною ідентичністю та іншою культурою, яку можна зустріти в іншій людині або в незрозумілих чужих соціальних структурах. Зіткнення культур може вести до конфлікту, але також до глибшого усвідомлення протиставлених культурних ідентичностей, а тим самим до зростання їхнього значення в житті спільноти, стаючи шансом на реальний діалог, що спирається на пошану й терпимість до *Іншого* [Высоцки, 2010, с. 110–125].

У зіткненні культур можна виділити фазу контакту й фазу реакції – змін, які воно викликає. Придивляючись до результатів досліджень саме над наслідками протистояння суб'єктів із суттєво відмінними культурними ідентичностями, можна краще зрозуміти діалоготворче значення зіткнення культур.

Тим наслідком зіткнення культур, на який найчастіше звертається увага і який водночас є найкраще задокументованим, є той факт, що в його учасників з'являється необхідність визначення і оцінки власної й чужої культури, а в результаті – зростання **самосвідомісних елементів культурної ідентичності**. Окремі дослідники висловлюють цю думку наступним чином: «зіткнення національних ідентичностей має [...] передовсім силу, яка вивільняє формування свідомості цієї ідентичності. Його ефект залежить від того, якими є двосторонні конфронтації, яким є їх загальний контекст для даної нації» [Kwaśniewski, 1982, с. 298]; «у міжкультурному зіткненні також сама система, що здійснює експансію, приходять до повнішого усвідомлення своєї відокремленості, а її представникам легше дається культурна самоідентифікація» [Tarczyński, 1999, с. 159]; «в умовах зіткнення культур з'являється [...] необхідність оцінки культури власної й чужої. Вони протистоять одна одній. Як ставлення до власної культури, так і

ставлення до чужої культури може бути позитивне, схвальне або негативне, заперечне» [Nowicka, 1998, с. 18].

Результатом зіткнення культур на ґрунті свідомості можуть бути також невеликі спотворення бачення інших і бачення власної етнічної групи або нації. У випадку більших спотворень бачення інших виникають негативні або позитивні етнічні й національні стереотипи. Іншим способом представити наслідки зіткнення культур, які виходять поза суто свідомісні аспекти, може бути поділ на між- і внутрішньокультурні результати конфронтації відмінних культур. У рамках перших проблематика зосереджується навколо таких явищ, як маргінальність, пограниччя, акультурація, амальгамація, культурна інтеграція, схизмогенез і культурний бар'єр, натомість у других – толерантність, асиміляція цінностей, конкуренція, культурна субституція, глузливі стосунки і субкультури. Реакція на появу культури, принципово відмінної від власної, може викликати соціальний рух – нативізм, віталізм, автонегативізм або контракультурацію [Nowicka, 1972, с. 18–22]. Крім згаданих вище явищ, дослідники звертають увагу на те, що результатом зіткнення культур може стати політичний конфлікт (з огляду на цивілізаційне суперництво), культурний конфлікт (з огляду на шовіністичні ідеології, сформовані на ґрунті культурних ідентичностей) або ж процес дифузії (що є наслідком зіткнення, який не веде до конфлікту і який модифікує дану культурну ідентичність, але її не скасовує) [Kwaśniewski, 1987, с. 380; Paleczny, 2005].

Дослідження над зіткненнями культур можуть мати важливе теоретичне і практичне значення. Вони дозволяють передовсім пізнати загальні закономірності, які стосуються взаємовідносин між культурами, особливо в ситуаціях раптового, конфронтаційного контакту. Крім того, на думку Казімежа Добровольського, ці дослідження вносять у теорію культури положення, які стосуються спільних і своєрідних особливостей окреслених культур та умов, у яких формувалися ці подібності та різниці; вони дозволяють відкривати чинники, які впливають на появу явищ антагонізму, взаємодії чи інтеграції, які з'являються у випадку контактів між етнічними групами – творцями або носіями різних систем цінностей; вони дозволяють вникати в механізм дифузії окремих витворів (або їх комплексів), вказуючи на чинники, що гальмують і полегшують перейняття витворів, та чинники, що викликають процес їх відбору, черговості запозичання і перетворення; виявляють механізм ритму культурних запозичень і увиразнюють чинники,

які визначають швидкість, інтенсивність і діапазон перенесення цінностей; більш виразно демонструють суттєві функції як окремих витворів, так і цілих їх комплексів, а також соціальні функції запозичення даного витвору; у практичному вимірі, пізнаючи конкретну поведінку, що спонтанно проявляється у результаті зіткнення двох різних систем цінностей, вони можуть «створювати наукове підґрунтя для конструювання раціональних культурних планів, для гальмування або прискорювання певних явищ для творення нових реальностей» [Dobrowolski, 1952, с. 102–109].

Концепцію зіткнення культур можна застосувати не лише до історичних випадків, аналізованих, напр., у рамках історичної соціології, але й до сучасних досліджень над процесами модернізації чи глобалізації. У першому випадку можна говорити про існування значного доробку аналізів цього типу [Ch. Collier, J.L. Collier, 1998; Blanning, 1998; Fisher, 1987]. Серед прикладів, які досліджувалися або можуть досліджуватися з застосуванням оптики зіткнення культур, вказуються: заморська експансія португальців на порозі Нового часу, іспанська конкіста у Новому Світі, здобуття росіянами Сибіру й Далекого Сходу, створення голандцями потужної морської й торгової держави, викликане Заходом після реставрації Мейдзі відкриття Японії, боротьба за внутрішні райони Африки в останній чверті XIX сторіччя [Tarczyński, 1999, с. 159]. У другому випадку про актуальність і слушність дослідження проблематики культурних зіткнень свідчить, зокрема, нещодавнє висловлювання Ральфа Дарендорфа: «сучасна міграція є для цільових країн величезною проблемою. У Європі це сьогодні, вочевидь, найсерйозніша соціальна проблема, бо ніхто не впевнений, як упоратися з зіткненням культур, що є її наслідком» [Dahrendorf, 2004].

У польській соціології та антропології дослідження, пов'язані з проблематикою зіткнення культур, включають, зокрема, такі приклади, як піонерські розвідки Казімежа Добровольського стосовно наслідків контактів народної і міської, а також рільничої й пастушої культур [Dobrowolski, 1952], праці Юзефа Буршти і Збігнева Ласевича з 60-х років XX сторіччя з проблематики культурної адаптації на так званих «повернених територіях» [Burszta, Jasiewicz, 1962], дослідження Еви Новіцької, присвячені соціальним рухам у первісних суспільствах, що були результатом європейських завоювань і колонізації [Nowicka, 1972], а також нещодавні аналізи Казімежа Кшиштофека, що стосуються проблем адаптації польського суспільства у стані трансформації до демократії та ринкової економіки у 90-х роках

XX сторіччя [Krzysztofek, 1995–96], дослідження Анджея Тарчинського про іспанську конкісту [Tarczyński, 2001] та Артура Висоцького про контакт польського населення з радянськістю на східних землях II Речі Посполитої у 1939–1941 роках [Wysocki, 2014].

Підсумовуючи викладені роздуми про вибрані теоретичні аспекти проблематики зіткнення культур, слід ще раз підкреслити, що зіткнення культур, окрім конфліктогенних аспектів, має також толерантнісний аспект. Зіткнення культур виділяє ситуації, що містяться між зустріччю й конфліктом, толерантністю й упередженням чи порозумінням та ізоляцією. Джерелом його діалоготворчої сили є передовсім те, що під час культурного контакту воно додає необхідність визначення й оцінки культури власної й культури чужої, змушує увідомити відмінності між культурами двох спільнот і завдяки цьому дозволяє краще зрозуміти власну й чужу культурну ідентичність. Завдяки зіткненню культур ми здобуваємо знання про культурні відмінності й відстані, а також про бар'єри у процесах комунікації між окремими культурними групами, що видається елементом, необхідним для налагодження продуктивного діалогу між ними.

А отже, діалог культур функціонує у діалектичному зв'язку з зіткненням культур. Неможливо налагодити діалог, не порушивши досі сталого соціокультурного оточення індивіда чи даної групи, не усвідомивши різниці між власною культурною ідентичністю та інакшою культурою, що можна зустрінути в іншій людині, в іншій спільноті або у відмінних соціальних структурах. Зіткнення культур може вести до конфлікту, але також до взаємного зміцнення конфронтованих культурних ідентичностей, даючи шанс на реальний діалог, що спирається на знання, повагу і терпимість до іншого.

З польської переклав Андрій Савенець.

Д ж е р е л а:

Высоцкий А. От столкновения культур к диалогу культур // Наукові записки. Серія «Культурологія». Вип. 5. Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри. – Острог, 2010.

Beattie J. Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology. – New York, 1964.

- Blanning T.C.W.* The French Revolution: class war or culture clash? – New York, 1998.
- Bokszanski Z.* Tożsamości zbiorowe. – Warszawa, 2005.
- Burszta J., Jasiewicz Z.* Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich // Polska Sztuka Ludowa. – 1962. – № 4 (16).
- Chlebowczyk J.* Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu. – Warszawa, 1975.
- Collier Ch., Collier J.L.* Clash of cultures: prehistory – 1638. – New York, 1998.
- Dahrendorf R.* Jeśli nie asymilacja... // Gazeta Wyborcza. – 24–26 XII 2004.
- Dobrowolski K.* Zderzenie kultur // Lud. T. 39, 1952.
- Eibl-Eibesfeldt I.* Similarities and Differences between Cultures in Expressive Movements // Non Verbal Communication / Ed. A. Hinde. – Cambridge, 1972.
- Fisher M.H.* A clash of cultures: Awadh, the British and the Mughals. – New Delhi, 1987.
- Frazier E.F.* Race and Culture Contacts in the Modern World. – New York, 1957.
- Goćkowski J.* Uczestnictwo w konflikcie uczy pojmowania ojczyzny ideologicznej // Wątki polityczne w pracach Marii i Stanisława Ossowskich / Red. O. Sochacki. – Gdańsk, 1999.
- Gordon M.* Assimilation In American Life. – New York, 1964.
- Kawczyńska-Butrym Z.* Migracje – wybrane zagadnienia. – Lublin, 2009.
- Kieniewicz J.* Od ekspansji do dominacji. Pryba teorii kolonializmu. – Warszawa, 1986.
- Krzysztofek K.* Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90 // Transformacje. – 1995-96. – № 1-2 (7-8),
- Kubiak H., Slany K.* Migracje // Encyklopedia Socjologii. T. 2. – Warszawa, 1999.
- Kwaśniewski K.* Zderzenie kultur // Słownik etnologiczny. Terminy ogólne / Red. nauk. Z. Staszczak. – Warszawa, Poznań, 1987.
- Kwaśniewski K.* Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji. – Warszawa, 1982.
- Lantenari V.* Movimenti religiosi di libertà e di salvezza dei popoli oppressi. – Milano, 1960.
- Nowicka E.* Akulturacja // Encyklopedia socjologii / Red. nauk. A. Kojder, K. Kosela, W. Kwaśniewicz, H. Kubiak, J. Mucha, J. Szacki, M. Ziłkowski. T. 1. – Warszawa, 1998.
- Nowicka E.* Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne. – Warszawa, 1972.
- Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zrynicowanych kulturowo i na pograniczach / Red. M. Bienkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski. T. 1. – Białystok, 2006.
- Palczyński T.* Stosunki międzykulturowe. Zarys problematyki. – Kraków, 2005.
- Pitt-Rivers G.H.* The Clash of Cultures and the Contact of Races. An Anthropological and Psychological Study of the Laws of Racial Adaptability, with special reference to the depopulation of the Pacific and the government of subject races. – London, 1927.
- Sadowski A.* Socjologia pogranicza // Wschodnie pogranicze w perspektywie

socjologicznej / Red. A. Sadowski. – Białystok, 1995.

Tarczyński A. Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata. – Bydgoszcz, 2001.

Tarczyński A. Zderzenie międzykulturowe jako zjawisko społeczne // Universitas Gedanensis. T. 11. № 1-2 (19-20), 1999.

Wysocki A. Problematyka zderzenia kultur w socjologii i antropologii // Annales UMCS. Sectio I. Philosophia – Sociologia. Vol. XXXIII, 2008.

Wysocki A. Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polakow. – Lublin, 2014.

Artur Wysocki. Clash of Cultures – Between Conflict and Dialogue of Cultures.

The paper presents basic notions concerning the issue of culture clash in social sciences. Peculiar attention is paid to the specific character of culture clash among other notions referring to intercultural relations, its theoretical and analytical relevance, as well as to typical situational framework of the clash of cultures, subjects involved in it, and the results it leads to. The discussion of this analytical model is complemented by examples of research on clash of cultures. However, the main topic of the paper is to show the dialogue-forming function of the clash of cultures. Case studies of particular examples of culture clash demonstrate that this type of cultural contacts has both conflict and tolerant aspects.

Keywords: clash of cultures, cultural identity, conflict of cultures, dialogue of cultures.

УДК 316.334.3 (477)

Андрій Єкатеринчук

КІЛЬКА СПОСТЕРЕЖЕНЬ ПРО ВПЛИВ ЄВРОМАЙДАНУ ТА ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО «СОВЕТСЬКОГО» ТА НАЦІОНАЛЬНОГО НАРАТИВІВ СВОГО МИНУЛОГО

Євромайдан 2013–2014 років, агресія Росії проти України, анексія частини української території та тисячі українських жертв як її наслідок спонукають до питань про можливості та темп зміни ставлення українського суспільства до минулого та, у довшій перспективі часу, про перебудову історичної пам'яті. Після проголошення незалежності в Україні співіснують два історичні наративи: советський та національний, при цьому дослідники вказують, що протягом понад 20 років існування України українське суспільство

характеризує своєрідна амбівалентність у сфері колективної пам'яті, тобто схильність до єднання українського національного та советського імперського наративів. У цій статті автор, відсилаючи до теоретичних робіт, а також до вибраних опитувань, присвячених ставленню українців до вибраних історичних постатей як символів минулого, намагається показати, чи Євромайдан і російсько-українська війна помітно вплинули на ставлення українського суспільства до історії.

Ключові слова: історична ідентичність, історична пам'ять, Євромайдан, війна Росії проти України 2014–2015, «руській мір».

У листопаді 2013 року в Києві вибухли протести, наслідком яких була втеча авторитарного президента Януковича в Росію, відсунення його від влади, проведення дострокових виборів президента та парламентарних виборів. Відсунення від влади лояльного до Росії В. Януковича та побоювання з боку російських лідерів, що мирним шляхом не вдасться утримати Україну у своїй стрефі впливів, призвели до непроголошеної війни, яку Росія досі веде проти України, займаючи частину її території, висилаючи свої війська, інспіруючи та фінансуючи діяльність сепаратистських груп українського суспільства на Донбасі та в інших областях України. Проти України ведеться також широкомасштабна пропагандистська кампанія, яка має за завдання викликати негативне ставлення росіян до українців та нової української влади, інспірувати противладні дії в самій Україні та дискредитувати Україну й українців в очах західного світу, створюючи враження, що війна в Донбасі – це внутрішньоукраїнський конфлікт або ж – у найбільш відвертому варіанті – внутрішня проблема на території, яка розташована у сфері впливів Москви.

Безсумнівно, Євромайдан, його кривава жертва – «Небесна сотня», репресії з боку влади, агресія Росії і тисячі жертв російсько-української війни не залишаються без впливу на ставлення українців до свого минулого, а у довшій перспективі – мабуть, також впливу на історичну ідентичність українців. Мета цієї статті – спробувати верифікувати погляд, чи Євромайдан та російсько-українська непроголошена війна спроможні суттєво змінити ставлення українського суспільства до свого минулого, зокрема радянської спадщини. Для цього аналізуються результати досліджень, які проводились в Україні після Євромайдану. Коментовані обстеження присвячені в основному ставленню українців до вибраних

історичних (та сучасних) постатей, які є символами історичних наративів.

Ці питання вкрай важливі для консолідації нації або її роз'єднання. Особливе значення для процесу формування або переосмислення колективної ідентичності має образ «чужого». Важливо визначити категорію «своїх» та «чужих» [Bokszanski, 2005, с. 110]. Саме тому мене цікавить почуття окремішності своєї історії серед українців на тлі інших спадкоємців радянського та російського імперського минулого.

Протягом усього періоду незалежності України свідомість історичної тяглості та закорінення в традиції становила цей вимір ідентичності, який включав у собі чи не найбільше проблем у процесі консолідації нації. На думку історика Ярослава Грицака, «історія – чи радше спосіб, у який різні групи населення уявляють минуле свого регіону й України, – є (...) принципом, що розділяє. Головна лінія розколу тут пролягає між національною та «советською» версіями української історії» [Грицак, 2011, с. 178]. Вказує він на існування двох основних наративів бачення історії українським суспільством: предметом гордості для прихильників національного наративу були: українське козацтво, досягнення народної творчості, діяльність лідерів національно-визвольного і дисидентського рухів, УПА, проголошення української незалежності 1991 року та Помаранчева революція. Протилежний до цього наративу полюс в українському суспільстві становлять прихильники советського минулого з позитивним ставленням до таких подій, як перемога у «Великій Вітчизняній» війні, повоєнна відбудова промисловості [Грицак, 2011, с. 178; див. також: Stryjek, 2014, с. 48–56; Середя, 2006, с. 29–41; Sereda, 2006, с. 109–122; Sereda, 2007, с. 160–209; Портнов, 2011, с. 206–218].

Цей стан повністю зрозумілий, якщо візьмемо до уваги, що метою «советської» політики післявоєнного періоду щодо українців було зробити їх разом із росіянами та білорусами головними партнерами в утриманні «советської» імперії, шляхом зведення цих спільнот з рівня нації до рівня етнічної групи, які не мають власних політичних інтересів та прагнень [Грицак, 2011, с. 264–265, див. також: Єкельчик, 2004].

В іншому місці Грицак змістовно пояснює різницю між згаданими двома основними наративами бачення історії українцями: «Різниця в їхній поведінці на регіональному рівні виявляється в тому, що розуміється під екстремізмом: на Сході – це націоналізм, на Заході – комунізм. Фактично, головна різниця полягає в тому, наскільки і як засвоєно уроки советської

системи. Советська пропаганда зробила все можливе, щоби демонізувати «націоналізм», представляючи його як одного з головних ворогів стабільності, розпалювача міжнаціональної ворожнечі, що залишив по собі кривавий слід, синонім фашизму тощо. Образ націоналізму як синонім національно-визвольного руху та ідеології, що проповідує *кожній нації – свою державу*, значній частині українських громадян або зовсім невідомий, або принципово несприйнятний. На Заході головним ворогом постає все, що загрожує політичній незалежності української держави й української ідентичності, і цей образ, зі зрозумілих причин, експлікується на комунізм» [Грицак, 2011, с. 180].

В Україні після 1991 року спостерігається ренесанс національного дискурсу, поява нового національного канону, який частково та вибірково використала нова українська влада з метою доведення своєї легітимності. Цей новий український національний канон використала частково та вибірково нова українська політична еліта для власної легітимації. Він був позитивно сприйнятий у свідомості багатьох українців, зокрема україномовної інтелігенції, проте викликав спротив з боку російськомовного населення Східної та Центральної України. Саме з цього часу стає помітною нова тенденція у сфері історичної пам'яті – амбівалентність. З одного боку, ця амбівалентність є характерною ознакою історичної політики, яка ведеться владною елітою, з другого – ця амбівалентність торкається колективної ідентичності українців, проявом чого є намагання громадян поєднати у свідомості радянський та національний наративи. Це викликає у багатьох дослідників спокусу говорити про дві України. З дев'яностих років дослідниками спостерігається не лише боротьба між національним та «советським» проектами української історії, але й амбівалентність як історичної політики, так і уявлення про своє минуле самих громадян – намагання поєднати у свідомості ці суперечливі наративи [Грицак, 2011, с. 269; Рябчук, 2011, с. 381–396].

Зміни історичної ідентичності та уявлення про своє колективне минуле не завжди відбуваються шляхом згори донизу, за сценаріями, які конструюють владні еліти. Посилаючись на П'єра Нора, польський соціолог Мар'ян Голька зауважує, що корисні умови для змін історичної ідентичності та історичної пам'яті створює «прискорення історії», її демократизація та деколонізація. Наслідком такої ситуації бувають пошуки нових варіантів пам'яті [Golka, 2009, с. 123]. Істотним чинником зміни у ставленні до минулого

бувають усілякого роду емансипації: національні, класові та поколіннєві. Емансипації включають потребу поширення своєї незалежності, почуття суб'єктності та формування нової ідентичності. Нова ідентичність вимагає натомість ревізії пам'яті. Можна цього досягнути шляхом підкреслення певних елементів із минулого даної спільноти чи призабутого, конструювання міфів: міфічних подій чи постатей (героїв). Проте в основному згадана емансипація здійснюється через введення до ширшої свідомості певних елементів пам'яті, які стосуються власної групи, підкреслюють її значення, пов'язані зі зміною взаємовідносин між пам'яттю різних груп – в основному панівної та підкореної. Голька висловлює погляд, що початок ХХІ століття приніс у світ своєрідну турбулентність у сфері колективних пам'ятей: спостерігаються суперечні та водночас сплутані з собою механізми деколонізації пам'яті, яким протидіють механізми нової її колонізації [Golka, 2009, с. 132–133]. В описані таким чином Голькою механізми вписується ситуація, у якій знаходиться українське суспільство.

Зміна ставлення до минулого може керуватися згори політичною елітою, як це було після перемоги Помаранчевої революції. У той же час президент Віктор Ющенко став ініціювати зміну історичного нарративу, намагаючись поширити свідомість суспільства про найбільшу трагедію українців – Голодомор 1932–1933 рр., а також пам'яті про антирадянську боротьбу Української Повстанської Армії.

Проте Євромайдан за генезою відрізняється від Помаранчевої революції. Якщо революція 2004 року в Україні була централізованою та спрямованою на лідера – В. Ющенка, то Революція гідності та Євромайдан не мали одного лідера і передовсім були реалізацією спонтанного механізму «знизу вгору» (більше на цю тему: Jekaterynczuk, 2014, с. 173–179), що дозволяє відносити їх до «мережєвих», «цифрових», «ризомних» революцій, які описав іспанський соціолог Мануель Кастельс [Castels, 2013]. Така характеристика Євромайдану як спонтанного, стихійного, нецентралізованого процесу може призвести до думки, що зміна ставлення до минулого відбуватиметься також децентралізовано та стихійно, «знизу вгору». Це може означати переломний момент у процесі зміни уявлень українців про минуле, а у довшій перспективі – також перебудови «амбівалентної» чи «шизофренічної» колективної пам'яті. Про такий варіант зміни колективної пам'яті, характерний для останніх десятиріч у Європі, який сам себе накручує,

проходить лавиною і який не може опанувати жодна соціальна сила, пише Марцін Куля [Kula, 2004, с. 158–159].

Події в Україні, яким дав початок у листопаді 2013 року Євромайдан, безсумнівно, можна вважати «прискоренням історії» – обставиною, яка породжує масштабні зміни в різних сферах соціального життя. Україна перебуває у стані кривавої війни з сусідом, який досі вважався «братнім» народом. Якщо припустимо, що Росія веде війну з Україною не так за частину українських земель, як за збереження свого колективного міфу про «руській мір», складовими частинами якого є всі східнослов'янські спільноти та їхні держави [Stryjek, 2014, с. 50–53], то доходимо до висновку, що переосмислення свого минулого українцями стає сценарієм неминучим та необхідним. На думку соціолога Малгожати Будити-Будзинської, через участь у війні з цим самим ворогом громадяни починають помічати спільні долі. Війна стає джерелом колективного досвіду, який, записаний або переданий в усній формі, творить історію та національну традицію. Війна створює нові свята та нових героїв – символи колективної пам'яті [Budyta-Budzyńska, 2010, с. 83].

З 1991 року Друга світова війна, яку, згідно з «советським» наративом, називають Великою Вітчизняною війною, та перемога ССРСР над фашистами становили спільний колективний міф російського, білоруського та українського суспільств, що спирався на досвід спільної боротьби. Агресія Росії проти України, анексія частини української території та українські жертви, раховані у тисячах, провокують наступне питання: чи російські владні еліти на чолі з В. Путіним, виступаючи на захист проекту «руській мір» і приймаючи рішення про війну з Україною, водночас остаточно не зруйнували фундаменти для імперського міфу про «руській мір», викликаючи народження на ґрунті українського суспільства іншого, конкурентного міфу – війни з імперською Росією?

Віддзеркаленням думки громадян України про СРСР є проведене 15–25 квітня 2014 року Соціологічною групою «РЕЙТИНГ» репрезентативне опитування «Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей»¹. Воно здійснювалося вже після анексії Росією АР Крим та під час розгортання

---

¹ Дослідження проводилось по всій території України за винятком окупованої Росією АР Крим, що необхідно брати до уваги при аналізі результатів опитування.

конфлікту в регіоні Донбасу. За результатами цього опитування (див. Таблицю 1.), лише 33% українців шкодує за розпадом Радянського Союзу, половина – ні. Цікаво, що почуття ностальгії протягом останніх 5 років зменшилося з 46: до 33%, водночас частина респондентів, які не шкодують за СРСР, зросла з 36% до 49%. Віддзеркалені зміни відбуваються поступово, проте слід помітити, що кількість тих громадян, що ностальгують за Радянським Союзом, зменшилася саме під час тривання Євромайдану та виникнення конфлікту з Росією. Адже відсоток тих, хто шкодував розвалу СРСР з 2010 по 2013 рік впав 46% на 41%, та за один рік з 2013 по 2014 спостерігається спадок з 41% до 33% ностальгуючих за Радянським Союзом.

Проте, якщо взяти до уваги регіональний чинник, то виявляється, що зменшення почуття ностальгії за СРСР (хоч у різному темпі) характерне для всіх регіонів України за винятком Донбасу. Протягом останнього року, відображеного в опитуванні, кількість тих, хто жалкує за Радянським Союзом, у регіоні Донбасу збільшилась, щоб досягнути рівня понад 60%. Більше шкодують за розпадом СРСР люди з нижчим рівнем освіти, старші респонденти та етнічні росіяни [Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей].

Таблиця 1.

Чи жалкуєте Ви зараз про розпад у 1991 році Радянського союзу?

	XII 2010	III 2013	IV 2014
Ні	36	44	49
Важко відповісти	18	15	18
Так	46	41	33

[Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей]

Своєрідними символами національного та советського дискурсів української історії є постаті Йосифа Сталіна та Степана Бандери. Після Помаранчевої революції, з приходом до влади В. Ющенко, в Україні активізувалися історичні дискусії. Частково це було заслугою самого Ющенко, який намагався увести до історичного канону Українську Повстанську Армію та популяризувати тему Голодомору серед українського суспільства. З іншого боку, ці дискусії викликав опонент – В. Янукович зі своєю командою, намагаючись політизувати історію, використовуючи міф

українського націоналіста серед російськомовного населення з метою дискредитувати Ющенка в очах електорату східних областей. Наслідком цієї політики Ющенка було поширення свідомості про Голодомор по всій Україні, проте УПА поляризувала суспільство, не входячи до загального національного канону. У масштабі всієї України спостерігається зміна відсотка громадян, які ставляться до неї негативно, але лише в Західній Україні УПА викликає чітко позитивні емоції.

Можливо, зміну в ставленні до УПА принесе саме Євромайдан. Незважаючи на пропаганду Партії регіонів про те, що Євромайдан – це провокація фашистів, екстремістів, червоно-чорні прапори були присутні на ньому майже від самого початку та посіли там статус загальнонаціонального символу, не вміщуючи в собі радикального змісту, який на Майдані не знайшов би корисного ґрунту [Konończuk]. Популярності серед не лише україномовних, але також російськомовних учасників Євромайдану та російсько-української війни набрало привітання: «Слава Україні! Героям слава!», що означає розповсюдження символіки, асоційованої досі з УПА, у новому соціальному просторі та виводить її на новий політичний рівень.

Таблиця 2 показує ставлення опитуваних до постаті Степана Бандери, який став символом УПА та представляє собою національний наратив. Хоч за останні 2 роки зросла частка громадян, які ставляться до нього позитивно (з 22% до 31%), майже половина – 48% громадян – ставиться до нього негативно. Помітно, що події 2013–2014 років корисно вплинули на оцінку постаті Бандери, проте не змінили її фундаментально, тому дарма очікувати, що він увійде найближчим часом до загальнонаціонального канону. Позитивне ставлення більшою мірою характеризує молодших респондентів. Не менш цікаво, що позитивно оцінюють його виключно етнічні українці, що, скоріш за все, не дозволить стати Бандері героєм української політичної нації [Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей].

Символом «совєтського» наративу став Й. Сталін. За результатами дослідження з 2014 р., лише 20% українців ставляться до цієї постаті позитивно, та аж 70% – негативно. З 2012 року по 2014 р. негативна оцінка Сталіна зросла з 62% до 70%. Найвищі показники позитивної оцінки спостерігаються на Донбасі (36%), проте слід зауважити, що по всіх регіонах ця постать фіксує більше негативних оцінок, ніж позитивних, що можна сприйняти як доказ поступового відвернення українців від радянської моделі своєї історії. Позитивне ставлення до Сталіна притаманне тим

громадянам, у яких нижчий рівень освіти, нижча зарплатня, старшим опитуваним, та тим, які є етнічними росіянами [Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей].

Таблиця 2.

Як Ви ставитесь до таких постатей?

	Цілком позитивно	Швидше позитивно	Важко відповісти	Не знаю такого	Швидше негативно	Зовсім негативно
Петро І	16	34	17	2	16	14
Іван Мазепа	13	28	24	6	16	14
Степан Бандера	13	18	17	4	17	31
Йосиф Сталін	5	15	10	1	23	47
Володимир Путін	7	9	7	-	11	65

[Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей]

Результати даного опитування дозволяють зробити висновок, що символи двох конкурентних наративів – національного та «советського» – більшою мірою інтегрують своїх противників, ніж прихильників. Як для Сталіна, так і для Бандери характерні вищі показники негативних оцінок, ніж позитивні. Очевидно, більша різниця між негативними та позитивними оцінками фіксується для постаті Сталіна. Тим не менше, перевага негативних оцінок над позитивними для цих постатей дозволяє припускати, що у сприятливих обставинах відмінності українського суспільства у сфері ставлення до своєї історії надалі можуть бути політизовані.

З іншого боку, коли порівнюємо ставлення українського та російського суспільства до символу советської історичної спадщини – Й. Сталіна, помітним стає чітке розходження російського та українського суспільства зі всією його гетерогенністю у сфері історичної ідентичності. Коли в Україні спостерігається поступове зменшення ностальгії за радянським минулим і

більшість громадян негативно оцінює постать Сталіна (навіть на Донбасі вони переважають), у Росії протягом останніх 10 років багато у цьому плані не змінюється – у листопаді 2014 році більше ніж половина росіян позитивно оцінила роль Сталіна в історії Росії (52%) [Роль личностей в истории России]².

З аналізованого опитування виникає також, що Євромайдан та російська агресія певною мірою прискорюють темпи дистанціювання українського суспільства від советської моделі минулого, проте конфлікт із Росією, за соціологічними даними, швидше впливає на ставлення українців до сучасної Росії з Путіним на чолі, ніж до історії. Війна з Росією великою мірою зв'язує руки тим політичним силам в Україні, які традиційно відстоювали советське бачення минулого та лякали російськомовний електорат західно-українським «націоналізмом» і «бандерівцями».

Викликом для українців та української влади буде, безсумнівно, продовження війни з Росією. Для великої частини українських громадян статус найважливіших подій зберігає Друга світова війна під назвою «Велика Вітчизняна» та перемога над фашизмом. Уже сьогодні бачимо спроби української сторони націоналізувати «Велику Вітчизняну» війну, хоча б шляхом незалежного від Москви святкування пов'язаних із нею свят. Історичний та культурний краєвид Центральної, Східної та Південної України змінився разом із так званім «ленінопадом», тобто започаткованим у Києві 8 грудня 2013 року масовим поваленням по всій Україні понад 500 пам'ятників Леніну, які були символом занурення України в радянському минулому [про значення пам'ятників для історичної пам'яті див: Nijakowski 2006, с. 66–102].

Попри відмінні уявлення про минуле в різних регіонах України, наведені вище результати опитувань не підтверджують тезу про опозицію поміж двома Українами: Східною та Західною. У сфері історичної пам'яті є серйозні різниці, але немає розходження між Сходом та Заходом. Помітна стає лиш опозиція поміж Донбасом та рештою України. Цікаво, що області східної та південної України, не враховуючи Луганської, Донецької та Криму, тяжіють у бік Києва. Різниці між ними є прийнятними для плюралістичного суспільства, яке надає перевагу демократичному ладу.

---

2 На основі репрезентативного дослідження «Роль личностей в истории России», проведеного

Перед Україною стоїть інша проблема: перебування частини Луганської та Донецької областей, а також Криму під контролем Росії та під впливом її пропаганди в умовах війни з кожним днем може ускладнювати можливості діалогу з рештою України на шляху випрацювання непротиставних, неантагоністських уявлень про минуле, яке дозволить думати про спільне майбутнє.

Джерела:

Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – Київ : Критика, 2011.

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ : Критика, 2008.

Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14092/>

Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер. – Київ : К.І.С, 2011.

Рябчук М. «Сяк-так, абияк»: двадцять років косткомуністичної трансформації в Україні // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер. – Київ : К.І.С, 2011.

Роль личностей в истории России. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/20-01-2015/rol-lichnostei-v-istorii-rossii>

Середа В. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності // Агора. Україна – регіональний вимір. Випуск 3. – Київ, 2006.

Bokszanski Z. Tożsamości zbiorowe. – Warszawa, 2005.

Budzyńska-Budyta M. Socjologia narodu i konfliktów etnicznych. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.

Golka M. Pamięć społeczna i jej implanty. – Warszawa : Scholar, 2009.

Jekaterynczuk A. Kogo reprezentował kijowski Majdan 2013-2014? Struktura społeczno-demograficzna i kulturowa kijowskiego Euromajdanu w Kijowie, oczekiwania oraz ewolucja. Socjologiczny obraz kijowskiego Majdanu z końca 2013 – początku 2014 roku // Rosja Putina – Ukraina – Europa: geopolityka, bezpieczeństwo, gospodarka. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2014 (Rok 12). – Zeszyt 5.

Konończuk W. Co Majdan mówi o Ukrainie? Diagnoza i perspektywy ukraińskiej polityki // Komentarze OSW. – № 125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-01-17/co-majdan-mowi-o-ukrainie-diagnoza-i-perspektywy-ukrainskiej>.

Kula M. Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapomnieniu i przewidywaniu. – Poznań : PTPN, 2004.

Nijakowski L. M. Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym. – Warszawa : Scholar, 2006.

Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Україна Модерна. Спеціальний випуск / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Львів-Київ : Критика, 2007.

Sereda W. Święta historyczne i bohaterowie narodowi w świadomości mieszkańców Doniecka i Lwowa // Ukraina Nowa. Red. Jarosław Moklak. – Kraków : «Historia Iagellonica». – 2006. – № 2.

Stryjek T. Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce wobec pamięci. – Warszawa : Scholar, 2014.

Andrzej Jekaterynczuk. Some Observations on the Influence of the Euromaidan Protests and Russia's war Against Ukraine on Ukrainians' Attitudes Towards the Soviet and the National Narratives of Their Past.

The 2013/2014 Euromaidan protests, Russia's aggression towards Ukraine and the annexation of part of Ukraine's territory that resulted in thousands of victims provoke questions about the possibilities and the dynamics of changes of the Ukrainian society's attitude to the past and, in a longer perspective, the reconstruction of historical memory. Since the independence of 1991, two historical narratives have coexisted in Ukraine: the Soviet and the national ones. Scholars point out that during this more than twenty years period of independence, the Ukrainian society has been characterized by some ambivalence in the sphere of collective memory, that is, melding the Ukrainian national narrative with the Soviet imperial one. The present paper is intended to find out – in the light of theoretical data and selected surveys concerning Ukrainians' attitudes towards selected historical personalities as symbols of the past – whether the Euromaidan events and the Russian-Ukrainian war influenced the attitudes of Ukrainians towards their past.

Keywords: *historical identity, historical memory, 2013/2014 Euromaidan, Russia's war against Ukraine of 2014/2015, the 'Russian world' project.*

УДК 316.472.4

О. О. Золотухін

ДО ПИТАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНЦІВ У МИНУЛОМУ І СЬОГОДНІ

У статті розглянуто особливості асиміляції українців минулої і сучасної доби, державної політики або бездіяльності.

Ключові слова: українська ідентичність, етнічність, мова, мовна свідомість, асиміляція, етнічне усвідомлення.

Постановка проблеми. За радянських часів, насильницька асиміляція українців та інших етнічних груп у межах УРСР сягнула небачених масштабів і набула екстремістських форм – масові репресії й фізична ліквідація української інтелігенції та українських інституцій, тотальне упровадження російської мови та декоренізація, депортація народів, офіційний курс на штучну конвергенцію всіх національностей СРСР в єдину квазі-спільноту – «радянський народ». Після здобуття незалежності Україною ці процеси призупинилися: розпочався процес самоусвідомлення, самосприйняття та поваги до власної історії, мови та культури. Однак, етнічні характеристики певних територій країни, іноетнічні, іншодержавні впливи асимілювались та колонізовувались за нормами держав, які впливали на ситуацію в країні. Поставлена мета вимагає вирішення наступних завдань: визначення наслідків культурної, мовної та історичної асиміляції українців, прослідкувати за зміною ідентичностей українців за час незалежності, пік та спад етнічної українськості.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних та дієвих способів збільшення кількості росіян в Україні, поруч із їхнім механічним приростом довгий час була інтенсивна етнічна асиміляція українців. Особливо активного розвитку цей процес набув за радянський період, що стало прямим наслідком національної політики партійно-державного керівництва СРСР. Під етнічною асиміляцією науковці розуміють злиття з тією, або іншою, зазвичай, більш розвинутою культурно чи чисельно переважаючою на даній території етнічною спільнотою окремих етнічних груп, які опинились в її середовищі. Іншими словами, етнічна асиміляція призводить до повної втрати власних етнічних ознак та перетворення асимілюваних на представників іншого етносу. У цьому процесові значну роль відіграють

особи, які його досліджують. Так, Володимир Євтух у довіднику: «Етнічність: енциклопедичний довідник» вказує, що етнічний асимілятор – це актор з-поза меж певної етнічної спільноти, який стимулює, сприяє утвердженню політики асиміляції однієї спільноти іншою, політики залежності однієї спільноти від іншої [Євтух, 2012].

Таким чином, етнічна асиміляція буде для однієї сторони (асимільованих) етнотрансформаційним процесом, а для іншої (асиміляційного етносу) – етноеволюційним. Слід розрізняти природну і насильницьку асиміляцію. Природна асиміляція має прогресивне значення. Вона відбувається при безпосередньому спілкуванні різнорідних етнічних груп населення, обумовлена потребами зміцнення їх загальної соціальної, господарського і культурного життя і часто супроводжується етнічно змішаними шлюбами. Якщо природна асиміляція прогресивна, то насильницька асиміляція повинна завжди розглядатися як негативне явище. Вона характерна для країн, де національності нерівноправні, і полягає у різного роду заходах органів влади, спрямованих на досягнення етнічної однорідності (дискримінація традиційної культури національних груп, тиск на самосвідомість і т. п.).

Отже, природна асиміляція відбувається там, де корінна більшість поступово поглинає зайшлу меншість. Українці ж є автохтонами на своїх етнічних землях, і до того ж, складали не меншість, а саме абсолютну більшість серед загальної чисельності населення. За розвитком своєї культури, у тому числі і мови, вони не поступалися росіянам, тому їхню етнічну асиміляцію («зросійщення») в Україні природною вважати не можна. Масове зросійщення українців на власних етнічних землях є різновидом не природної, а штучної, насильницької за своєю сутністю асиміляції. За визначенням В. І. Козлова, «насильницька асиміляція характерна для країн, де національності нерівноправні, і представляє собою систему заходів уряду та місцевих властей у системі шкільної освіти та інших сферах громадського життя, спрямованих на штучне прискорення процесу асиміляції шляхом придушення або утисків мови та культури етнічних меншин, тиску на їхню самосвідомість» [Етнографія та історія України...]. Насильницьке «зросійщення» українців було тривалим за часом етнічним процесом і стало прямим результатом політики, що здійснювалася як царським, так і радянським урядами.

На думку громадських організацій, що відстоюють права

україномовного населення, у сучасному світі більшість держав побудовані за національним принципом, тобто вони виникають та діють у межах компактного та домінуючого проживання одного самосвідомого етносу, нації. Класичними характеристиками останньої, тобто ознаками, що, по-перше, об'єднують людей в межах спільноти, а по-друге, відрізняють цю спільноту від інших є спільність: походження; культури; мови; релігії. Послаблення та втрата особистістю цих свого роду орієнтирів призводить до загального розмивання образу національної ідентичності, а отже, основ державності. Таким чином, держава, як найбільш досконала форма гарантування безпеки та добробуту своїх членів (громадян), перестає виконувати свої функції та перекидає ресурси на боротьбу з індивідуальними та груповими конфліктами. Наступним етапом є втрата державності та або а) заснування нової в межах меншої спільноти, або, гірше, – б) статус національної меншини чи колоніальна залежність [Фаріон...].

З початку 1930-х рр. у радянській науковій літературі сам термін «асиміляція» почав використовуватись досить обмежено. Як визнавав радянський демограф В.І. Козлов: «Багато авторів, аналізуючи етнічні процеси в СРСР, уникають використовувати термін «асиміляція», бо ототожнюють його з насильницькою асиміляторською політикою», а сам термін «російщення», в тодішньому звучанні «русифікація», взагалі зник з праць радянських науковців. Це було пов'язано передусім з тим, що наслідки радянської політики «російщення» були значно більшими за своїми масштабами, ніж результати відповідної політики самодержавства [Етнографія та історія України...]

Етнічні та мовні процеси у сучасній Україні досліджуються істориками, філософами, культурологами, етнологами, мовознавцями та соціологами. Проблеми зросійщення України в тому чи іншому аспекті знайшли відображення у наукових доробках В. Борисенко, І. Грабовської, В. Євтуха, О. Забужко, Г. Залізняка, В. Зінича, С. Кульчицького, О. Майбороди, С. Павлюка, О. Малиновської, О. Рафальського, В. Романцова, О. Ткаченка, Л. Шкляра та ін. На жаль, державні органи часто-густо не прислухалися до думок науковців, за винятком тих із них, концепції котрих не суперечили ідеології пострадянської влади.

Як свідчать результати перепису населення 2001 року, мовна асиміляція («зросійщення») українців продовжується і за часів незалежності. Так, за 1989-2001 рр. чисельність в Україні «зросійщених» за мовою українців

зросла з 4 578 390 осіб до 5 544 729 осіб, тобто на 966 339 осіб (21,11%). За цей же час частка російськомовних серед загальної чисельності українців збільшилася на з 12,23% до 14,77%. Реальний же стан процесів «зросійщення» мовного середовища українців визначається не «середньоукраїнськими» показниками, а регіональними відмінностями. Діаметрально протилежні напрями цих змін чітко поділяли на дві частини, що свідчить про різноспрямованість асиміляційних процесів в українському етно – мовному середовищі [Скляр, 2007, с. 51].

За розрахунками В.Скляра, у західних і центральних областях, унаслідок призупинення штучного за своєю сутністю мовного «зросійщення», відбулося суттєве скорочення чисельності російськомовних (248 508 осіб 27,06%) та їхньої частки серед українців (з 3,96% до 2,91%). Суттєво скоротився також і рівень мовного «зросійщення» українців у Києві. І, навпаки, продвження процесів мовної асисіляції у східних і південних областях призвело до протилежних результатів - зростання як чисельності (1 214 847 осіб, 33,19%), так і частки «зросійщених» за мовою серед українців (з 25,19% до 33,46%) [Скляр, 2007, с. 51].

Разом з тим, визначний український дослідник теорії та історії нації О. Бочковський вказує, що незважаючи на доволі тривалу політику «зросійщення», яка привела до широкого розповсюдження у їхньому середовищі процесів штучної мовної та етнічної асиміляції, всупереч всьому цьому абсолютна більшість українців зуміла зберегти власну національну ідентичність. «Історичний досвід засвідчує, що поневолені народи, доки живуть на рідній землі, не асимілюються». Крім того, на його думку, «не можна говорити про асиміляцію народів у цілому, а лише окремих його верств, груп чи одиниць».

Мовознавець І. Фаріон вказує на те, що двомовність України не є природним етнічно-суспільним явищем. Це наслідок понад трьохсотлітнього імперсько-російського терору щодо самої мови (близько 200 указів про її всезагальну і часткову заборони) – себто лінгвоцид, і винищення носіїв цієї мови – українського селянства голодом та інтелігенції – репресіями – себто геноцид. Вагомим чинником української асиміляції є найбільша етнічна меншина України – росіяни (17.3%), із чого впливає два основних напрями державної діяльності: а) етнічні росіяни, як і представники всіх інших меншин, повинні володіти державною українською мовою, як володіють державною російською башкири, татари, чуваші, мордва тощо у

Росії. Їхній спротив слід трактувати як загрозу українським інтересам; б) усі меншини, серед яких і російська, мають бути забезпечені правом реалізації своїх національних потреб, що не суперечать потребам титульної української нації і не загрожують цілісності та єдності держави.

Сучасний стан асиміляції української ідентичності яскраво виражається не лише в усному мовленні, а й у незадоволенні потреб українців на українській мовний продукт, так дедалі гіршає становище з україномовними виданнями: якщо у 1995 році вони становили 70 відсотків від загальної кількості, то у 2004 році – лише 28 відсотків. Питома вага річного тиражу газет, що видається українською мовою, від 1995-го до 2004 року впала з 50 до 32 відсотків. Російськомовні газети в Україні в загальному тиражі зросли за цей час з 45 до 59 відсотків [Фаріон...].

Через системне винищення важливих українських традицій радянські ідеологічні конструкти закріплюються у свідомість значної кількості населення країни. Про це свідчить, зокрема, теперішнє виродження у вигляді «днр», «лнр» і всіх тих в Україні, що за інерцією «празднують» (тобто роблять щось даремно, марно, як каже етимологія цього слова) чуже, накинуте. За визначенням І. Лисяка-Рудницького, для того, «щоб нація вмерла, зовсім не треба фізичної загибелі того етнічного масиву, що творить її підніжжя. Вистачає того, щоб у колективі згасла воля бути окремим політичним суб'єктом. Чужинницьке завоювання само собою не означає смерті нації, але воно може до цього привести. Одна можливість: винищення всієї провідної верстви нації. Інша можливість: добровільна капітуляція даної творчої верстви, прийняття нею якоїсь нової чужої національно-державної ідеології. В цьому випадку можна говорити про «самогубство» нації. Нарешті всяке ослаблення того «свідомого напруження», що творить саму суть існування нації, неминуче тягне за собою її занепад» [Етнографія та історія України...].

Проявом такої ситуації із захистом власної національної ідентичності, перш за все рідної мови та культури, є те, що у містах на сході та півдні України, незважаючи на чисельну перевагу українців, за винятком Криму, як і раніше, продовжує домінувати російська мова, а не українська. Психологічне несприйняття, а то й навіть протидія поверненню до української мови в сучасних умовах є характерним для значної частини мешканців України, зокрема і осіб українського етнічного походження. Зауважимо, що лише тоді, коли українці зуміють подолати цю внутрішню

слабкість, то і наслідки довготривалої політики російщення будуть ліквідовані. Це стане можливим лише завдяки зростанню національної свідомості українців, відновленню глибокої поваги до своєї історії, мови, культури, традицій, передусім з боку національної еліти. За визначенням дослідника національних проблем О. Бочковського: «поширення і поглиблення національної свідомості серед загалу гальмує і обмежує вплив асиміляції. Свідома нація не асимілюється». Тому заходами як царського, так і радянського урядів свідомо і цілеспрямовано обмежувалось зростання національної свідомості українців, тим самим штучно створювались сприятливі умови для проведення мовної та етнічної асиміляції на українських етнічних землях та поза ними.

За слушним висновком В.М. Даниленка, «перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчували себе носіями високої історичної місії. Через своє домінуюче становище у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Цікаво, що більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, у той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну». На відміну від СРСР, у Швейцарії, яка була конфедерацією не лише за назвою, «двомовних людей, навіть у великих містах не так багато, та й ті вважають за доцільне користуватися рідною мовою. Швейцарцю, який переселяється до іншомовного кантону, важко навіть знайти висококваліфіковану роботу, якщо він вільно не володіє місцевою мовою. В одномовних кантонах стосунки з адміністративними і навіть з судовими органами ґрунтуються також на місцевій мові, так що іншомовному мігранту потрібно шукати перекладача» [Етнографія та історія України...] Росіяни ж, які переселялись в Україну, або до інших національних республік, не виявляли особливої зацікавленості у вивченні української чи інших національних мов, бо не відчували в цьому нагальної потреби, у більшості великих міст російська мова панувала у всіх сферах суспільного життя. В жодній республіці СРСР росіяни не вважали себе за етнічну меншину і фактично знаходились у домінантному становищі.

Висновки. Процеси мовної та етнічної асиміляції українців були зумовлені не «об'єктивними обставинами», а цілеспрямованою діяльністю радянського режиму, наділеного величезним пропагандистським апаратом та постійним жорстоким придушенням репресивними органами найменших виявів української національної свідомості, що було прямим продовженням старої російської імперської політики російщення неросійських народів. Росіяни в Україні стали заручниками імперської політики. Для значної їх частини навіть важко психологічно визнати себе етнічною меншиною. Звідси й ностальгія за часами СРСР, особливо в умовах, коли в Україні залишається складним соціально-економічне становище, зберігається низький рівень життя переважної більшості її громадян. Політика російщення, яка проводилась за часів існування СРСР, досягла значно більших результатів, навіть у порівнянні з царською Росією. Асиміляція росіянами українців уже призвела до втрати значної частини української етнічної території: північної Слобожанщини, західної Донщини та Кубані, де ще за переписом 1926 року українці склали абсолютну більшість населення.

Тому, без повноцінного, а не декларованого духовного відродження української нації, без рішучого та послідовного подолання негативних наслідків минулого неможлива побудова нової демократичної Української держави. Тому важливе значення має впровадження української мови в культурно-інформаційний простір України, яке ніколи не відбудеться без підтримуючих заходів із боку держави. Українська мова, культура, національні традиції повинні знайти ефективні форми популяризації на телебаченні, радіо, у друкованих засобах інформації із залученням наукової та творчої інтелігенції. Лише національно-свідома українська еліта може підняти рівень свідомості всього українського загалу. Без створення сучасної української нації з власною національною елітою неможливе подолання асиміляційних процесів на певних теренах країни, передусім, у міському середовищі, а також проявів сепаратистських тенденцій і загрози територіального розколу.

Джерела:

Етнографія та історія України. Особливості мовної та етнічної асиміляції українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib7.com/istorija-ukrayinskogo-narodu/1879-osoblivosti-movnoyi-ta-etnichnoyi-asimiljatsiyi-ukrayintsiv.html>

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац.пед.ун-т імені М.П.Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ: Фенікс, 2012.

Канпелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

Кресіна І.О. Українська національна самосвідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз). – Київ, 1998.

Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – Київ, 2004.

Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – Київ, 2003.

Погрібний А. Поклик дужого чину (3 розмов про наболіле). – Київ, 2004.

Сверстюк Є. Українська перспектива: гуманітарні аспекти // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри. – Київ, 2005.

Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні. Вісник КНУ імені Т.Шевченка. Українознавство. – 01/2007. – № 11.

Фаріон І.Д. Шантаж язиком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/53590550004a0/>

Чому українцям необхідно говорити українською? Портал мовної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2015/02/chomu-ukrajintsyam-neobhidno-hovoryty-ukrajinskoju/>

O. Zolotukhin. To the Question of Violent Assimilation of Ukrainians in the Past and Today.

In the article the peculiarities of assimilation Ukrainian past and present time, public policy or omissions. The analysis of assimilation negative influence on the culture, language and nation. Studied ethnic and linguistic processes in Ukraine and the current state of assimilation Ukrainian identity.

Keywords: *Ukrainian identity, ethnicity, language, linguistic consciousness, assimilation, ethnic awareness.*

УДК 303.423 : 17.023.34(477)

В. І. Крячко, С. О. Штена

ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНТЕМПОРАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНЦЕПТОФЕНОМЕНУ «ЩАСТЯ» В УКРАЇНІ

У статті експліковано результати основних контемпоральних досліджень концептофеномену «щастя» в українському соціумпросторі. Проаналізовано певну частину сучасних наукових та інформаційних ресурсів, які пов'язані із концептуалізацією поняття «щастя» у соціальному просторі, а також відрефлексовано результати кількох соціологічних досліджень щастя в світі та Україні, включно із даними, отриманими у процесі соціологічного дослідження студентського щастя Соціологічним центром імені М.П. Драгоманова Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Ключові слова: дослідження, експлікація, контемпоральний, концепт, концептофеномен, соціологія, Україна, щастя.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики щастя як соціофеномену та концептореклексії стосовно ролі щастя у різних соціумополях як локальних так і глобальної соціосистем есплікується, наприклад, через наступні сучасні фактоподії та світотенденції: у липні 2011 року Генеральна Асамблея ООН прийняла новаторську резолюцію, де щастя визнається «фундаментальною метою людства» і міститься заклик до «більш відкритого, справедливого і збалансованого підходу до економічного зростання, що сприяє щастю і благополуччю всіх народів»; у квітні 2012 року вперше в історії ООН відбулася конференція, присвячена щастю; у липні 2012 року Генеральна Асамблея ООН постановила визнати 20 березня Міжнародним Днем щастя, який з 2013 року святкують не тільки у різних країнах, але і в Україні; у 2013 і 2014 роках для відзначення і просування ідеї щастя по всьому світу більше 50 організацій зібралися разом і підтримали кампанію ООН «День щастя», яка в цілому координується британською громадською організацією «Action for Happiness» (з англ. «дія для щастя»); в Україні подію «День щастя» із 2013 року координує Інститут вивчення щастя (який в інформаційному просторі представлено через веб-сайт www.iischastye.com.ua) та Організаційний Комітет; разом із святкуванням «Дня щастя» у березні 2015 року велика кількість репрезентантів-соціальних

суб'єктів контемпоральної поліструктурної організаційної системоформації об'єднали свої зусилля в Україні з метою просування ідеї України як країни щасливих сімей [Про Міжнародний День Щастя ООН] що, в свою чергу, підтверджує актуальність дослідження проблематики щастя у вітчизняному соціумпросторі.

На нашу думку, тематика феномену «щастя» є особливо актуальною у період контемпоральних мультикультурних, полірелігійних, метаєтнічних та інтерполітичних глобальних трансформацій, а також у контексті розробки технологій міжкультурного діалогу та моделей врегулювання і менеджменту сучасних міжетнорелігійних, міжетнічних та міжетнополітичних конфліктів у різних соціумпросторах Земної кулі. Отже, актуальність обраної теми статті впливає із *проблеми*, що склалася в даному напрямку досліджень, а саме: протиріччя між наявністю певної множини джерел, присвячених дослідженню теоретичних засад концепта «щастя» у науковій літературі та малою представленістю в українському науковому просторі цілісних теоретичних праць метатеоретичного рівня, присвячених соціологічним дослідженням та експлікації концептофеномену «щастя» у соціумпросторі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематики дослідження даної статті стосуються наступні дослідження експлікації концепту «щастя»: порівняння світових індексів щастя (World Happiness Index) за 2012-2015 роки в рамках активностей представників Мережі по виробленню рішень в області стійкого розвитку Sustainable Development Solutions Network (SDSN) під егідою ООН; наукові дослідження різних вчених Гарвардського університету (США); дослідження Київського міжнародного інституту соціології; дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова; дослідження соціологічної групи «Рейтинг», а також дослідження Соціологічного центру імені М.П. Драгоманова Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова тощо.

Метою статті є експлікація особливостей контемпоральних досліджень концептофеномену «щастя» в Україні.

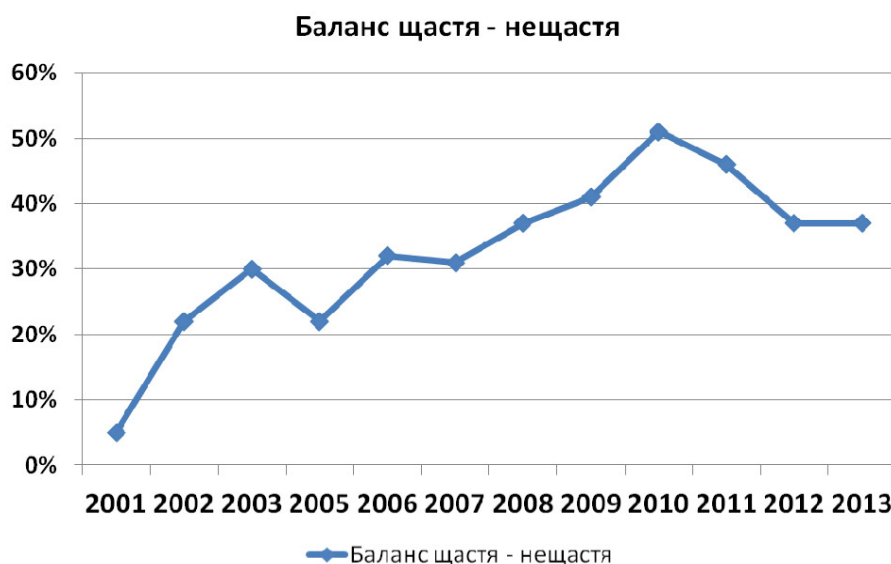
Викладення основних результатів дослідження. Перед експлікацією основних досліджень концептофеномену щастя в Україні зазначимо, що загальносвітовий інтерес до вивчення щастя виник не так давно, хоча у таких

країнах як США та Німеччина інтенцієвияви дослідників щастя фіксувались і значно раніше, як, наприклад, у Гарвардському університеті, де вже більше 75 років вчені проводять евалюацію факторів щастя власних випускників та інших соціальних суб'єктів, а також, наприклад, як у Технічному Інституті Нюрнберга (дослідження професора Карлгайнца Рукрігеля). Разом із цим, всесвітній індекс щастя вперше було опубліковано лише у 2012 році і відтоді він перманентно позиціонує відчуття щастя соціальними суб'єктами одним із базових експлікоіндикаторів функціонування тієї чи іншої соціальної системи у сучасному соціумпросторі. У 2015 році звіт стосовно того наскільки люди почуваються щасливими у 158 країнах світу створила та представила міжнародна неурядова організація «Мережа рішень про сталий розвиток» (Sustainable Development Solutions Network, SDSN). Він не лише містить аналіз ключових параметрів, які, згідно методології його авторів, дають змогу оцінити суб'єктивне відчуття щастя, але і вміщує також рекомендації, які можуть бути корисними для вимірювання національного прогресу конкретної держави. На нашу думку, результатодані існуючих досліджень щастя, які вже експліковані та ті інфодані, яка будуть експліковані в майбутніх подібних до вищезазначеного звітах можуть стати вагомими структуроелементами інфобазисоплатформи для комплексної соціоевалюації цілей та векторів національної політики конкретної держави, а також міжнародних інтерполітичних відносин. Також, як ми вважаємо, інформація стосовно щасливості людей, які належать до різних соціогруп може бути корисною для інтенцієвиявів різносоціопідсистемореферентних соціосуб'єкторепрезентантів тих країн, які прагнуть досягнути цілей сталого розвитку. Звіт 2015 року подає глибші дані у порівнянні із звітом за 2012 рік, адже окреслює також соціоперспективи динаміки «щастя» у 158 країнах світу, а також містить регіональні, гендерні та вікові індикатори. Для соціологів особливо цікавим може бути, на нашу думку, той факт, що автори звіту за 2015 рік акцентують увагу на необхідності інвестування у соціальний капітал (нарощення соціальних та інтеракційно-комунікативних зв'язків між різними соціальними суб'єктами). Додамо також, що згідно даних звіту за 2015 рік у п'ятірку найщасливіших країн входять: 1) Швейцарія; 2) Ісландія; 3) Данія; 4) Норвегія; 5) Канада. Україна ж, натомість, із 158 країн знаходиться наразі на 111-му місці у загальному переліку[Всесвітній індекс щастя. Україна – 111-та].

Для кращого розуміння внутрішньої динаміки щасливості соціальних суб'єктів в Україні експлікуємо кілька соціологічних досліджень щастя, які були проведені репрезентантами різних соціологічних українських інституцій, починаючи із 2001 року, що виявляє відносно активну включеність українських дослідників у загальносвітові тенденції дослідження щастя як концептофеномену.

Слідуючи логіці нашого дослідження репрезентуємо нижче інфографік балансу щастя-нещастя населення України за період із 2001 року до 2013 року, який входить до структури результатоданих зреалізованого у 2013 році соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)[Динаміка відчуття щастя в Україні].

Графік 1. Баланс щастя-нещастя українських громадян

Опираючись на результати опитування КМІС у травні 2013 року, можна констатувати, що рівень щастя українців суттєво зменшився у період із 2010 до 2012 року і практично не змінився у 2013 році. Так у 2011 році щасливими себе почували 63% опитаних українців, у 2012 – 53%, а у 2013 – 56%.

Як видно із опублікованих даних дослідження КМІС, різниця в щасливості між регіонами України незначна і може бути пояснена різницею у віковому, освітньому рівні та різним співвідношенням міського і сільського населення. Найбільш щасливими регіонами України за даними опитування можна вважати Західний (58%) та Центральний (57%), найменш

– Південний (53%). У Східному регіоні кількість щасливих людей складає 55%.

Результати дослідження КМІС експлікують той факт, що загалом молоді люди значно щасливіші ніж старші, з підвищенням віку рівень щастя падає. Як видно з опитування травня 2013 року, найбільш щасливими виявляються представники молоді 18-29 років (71%); серед представників вікової групи 30-39 років рівень щастя складає 68%, 40-49 – 52%, 50-59 – 49%, 60-69 – 43%. Найнижчий рівень щастя у літніх людей – 40%. Тобто в Україні, згідно вищенаведеного матеріалу, рівень щастя молоді майже в 2 рази перевищує рівень щастя людей літнього віку. Таким чином в Україні, як показують результати даного дослідження, чим старшою стає людина, тим менш щасливою вона себе відчуває.

Рівень щастя, як показують дані дослідження КМІС, також пов'язаний із рівнем добробуту – чим вище рівень добробуту, тим щасливішою відчувається людина. Ця залежність практично лінійна, адже серед тих, кому не вистачає грошей на їжу (бідні), щасливих лише 36%, а серед тих, хто може дозволити собі купити майже все (рівень доходу вище середнього) – 78%.

Згідно із результатами соціологічного опитування КМІС, вагомим фактором, який впливає на рівень щастя є освіта, що корелює із результатами досліджень концептофеномену щастя у Гарвардському університеті. Чим вище освіта – тим вище рівень щастя. Так, серед людей з неповною середньою освітою кількість щасливих 39%, з середньою – 49%, середньою спеціальною – 56% та вищою – 69%.

Додамо також, що за підсумками дослідження КМІС рівень щастя в Україні пов'язаний із типом поселення – в містах щасливих людей більше (59%), ніж в селах (50%) [Динаміка відчуття щастя в Україні]. У даному контексті також зазначимо (порівнюючи даний факт із вищенаведеними), що, згідно даних офіційних статистичних інфомедіаресурсів, в Україні молоді в містах проживає більше ніж у 2 рази більше ніж у сільській місцевості, освітні інституції-форпости знаходяться у містах, рівень зайнятості населення в містах більший ніж на сільських територіях, а також загально-середній рівень добробуту більший у містах ніж у селах та є вищим у Західно-Центральних областях України у порівнянні із Південно-Східними областями України [Державна служба статистики України].

За результатами соціологічного дослідження «Рейтинг радості», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у листопаді 2014 року, більшість опитаних (71%) українців вважають себе щасливими. Впродовж останніх років зафіксовано незначне зниження цього показника. Найвищим він був у 2011 році (74%), а найнижчим – у 2010 році (67%). Щасливішими себе вважають більш молодші респонденти, з вищим освітнім та матеріальним рівнем, а також працюючі. Такі дані корелюють із результатами вищеексплікованого соціологічного дослідження КМІС.

Щодо факторів щастя, то згідно із даними дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» найбільше радості (щастя) в житті 68% респондентів приносить родина, 56% – діти, 44% – друзі. Далі у рейтингу «радостей»: гроші та отримувати подарунки (по 25%), робота та дивитися телевізор (по 24%), дарувати подарунки (23%), спілкуватися з природою (20%), музика (19%), поратися по господарству (18%), подорожі та інтернет (по 16%). Наступні фактори у рейтингу радості – домашні тварини (15%), книжки та їжа (по 14%), день народження (13%), кіно (12%), шопінг, відпустка/канікули, молитва (церква) (по 11%). Менш поширені – співати пісні та займатися спортом (по 9%), танцювати та усамітнення (по 6%), перемоги улюбленої команди і навчання (по 5%), театр (4%) тощо. Додамо також, що 4% респондентів нічого не приносить радості.

На нашу думку, соціологічно цікавим є той факторезультат дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», що протягом останніх 5 років українцям більше радості почали приносити родина, діти, друзі, отримування та дарування подарунків, робота, музика, порання по господарству, інтернет, що може свідчити про нарощення соціокомунікативних зв'язків (соціоконтактингу) між різними соціальними суб'єктами (індивідами та групами) в українському соціумі (що корелює із контемпоральними інтенцієвиявами авторів звіту міжнародної неурядової організації «Мережа рішень про сталий розвиток» за 2015 рік, які акцентують увагу на необхідності інвестування у соціальний капітал). Також більш радісними для українців стали молитва (церква), театр, книжки, співання пісень та заняття спортом тощо, а натомість все менше радості приносять гроші, перегляд телевізора та відпустка/канікули, що може бути наслідком певного духовного підйому, духовного прориву, позитивного розвитку деякої множини соціальних суб'єктів (індивідів та соціоспільнот) в різних

інституціональних підсистемоструктурах соціальної системи України.

Згідно даних дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» молодшим (найщасливішим) респондентам більше радості приносять друзі, гроші, отримання подарунків, музика, подорожі, інтернет, день народження, кіно, шопінг, відпустка/канікули, заняття спортом, танці, перемоги улюбленої команди та навчання. Із підвищенням віку опитаним соціальним суб'єктам більше радості приносять перегляд телевізора, порання по господарству, молитва (церква) та співання пісень.

За результатами дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» чоловікам більше радості приносять друзі, гроші, робота, інтернет, їжа, заняття спортом, перемоги улюбленої команди тощо. Для жінок – родина, діти, отримання та дарування подарунків, порання по господарству, шопінг, домашні тварини, книжки, молитва (церква), день народження, співання пісень і танці.

Також цікавим видається припущення репрезентантів Соціологічної групи «Рейтинг» стосовно того, що є фактори, які однаково приносять радість як щасливим людям, так і нещасливим, а подекуди нещасливим приносять навіть більше радості, ніж щасливим: молитва (церква), усамітнення, порання по господарству, їжа, гроші, перегляд телевізора тощо.

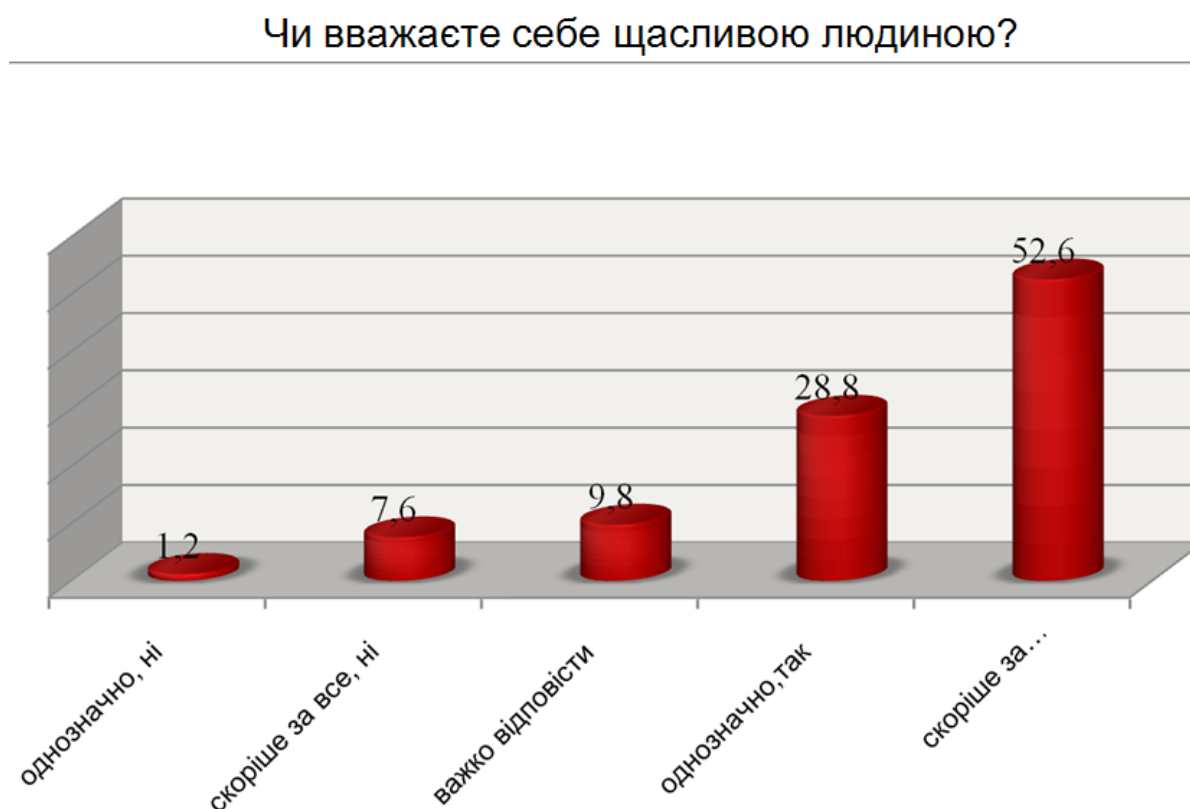
Таким чином, опираючись на факторний аналіз, дослідники-репрезентанти Соціологічної групи «Рейтинг» вважають, що можна виділити наступні групотипи радостей: «матеріальні» (подарунки, шопінг, день народження, подорожі), «розважальні» (танцювати, співати пісні, театр, книжки, музика, кіно), «молодіжні» (навчання, відпустка/канікули, друзі), «нещасливі» (дивитися телевізор, їжа, гроші), «сімейні» (родина, діти), «деструктивні» (алкоголь, наркотики, азартні ігри), «усамітнення» (молитва (церква), поратися по господарству, спілкуватися з природою, усамітнення), «чоловічі» (перемоги улюбленої команди, займатися спортом, робота, інтернет)[Рейтинг радості].

Таким чином, підсумковані обидвох вищенаведених соціологічних дослідження експлікують той факт, що молодь є найщасливішим соціальним суб'єктом (соціогрупою) української соціосистеми. Зважаючи на даний факт вважаємо за потрібне проаналізувати та прокоментувати результати соціологічного «Дослідження студентського щастя», яке у 2012 році провели репрезентанти команди Соціологічного центру імені М.П. Драгоманова

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з метою визначити хто і що робить представників молодого покоління щасливими.

За результатами вищезазначеного дослідження переважна більшість (81,4%) респондентів незалежно від статі, віку та форми навчання вважають себе однозначно або скоріш за все щасливими людьми (див. Рис. 1). Більше половини (65,2%) опитаних не звертають увагу на дрібні неприємності та переконані, що вони не впливають на їх стан щастя. Також найбільш щасливим періодом свого життя респонденти відзначають студентські роки (43,7%), до того ж половина респондентів (51%) вважають, що їх життя покращилось за останній рік. Такі підсумковані дослідження, на нашу думку, є експлікацією достатньо високої міри щасливості молодих соціальних суб'єктів (які в той же час здобувають освіту в університеті) та підтверджує результати 2-х вищеексплікованих соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології та Соціологічної групи «Рейтинг» стосовно вагомості впливу на відчуття щастя таких факторів як молодість та освіченість.

Рисунок 1. Відчуття щастя

Цікавим є той факт, що при спробах визначити, що таке щастя, основними характерними факторознаками щастя опитані вважають наступні: присутність поруч коханої людини (42%), здорова та забезпечена сім'я (40%), гармонія внутрішнього світу із середовищем, в якому вони перебувають та людьми, які їх оточують (36%) (див. Рис. 2). До того ж найбільшу радість респондентам приносять: успіхи в особистому житті (45%), відпочинок з друзями (42%), успіхи у навчанні та професійному зрості (39%), кохання (34,5%), заняття улюбленою справою (30%), спілкування з рідними та близькими (27%) (див Рис. 3). Такі результати дослідження експлікують важливість соціовзаємодії для українців.

Рисунок 2. Визначення щастя

Рисунок 3. Відчуття щастя

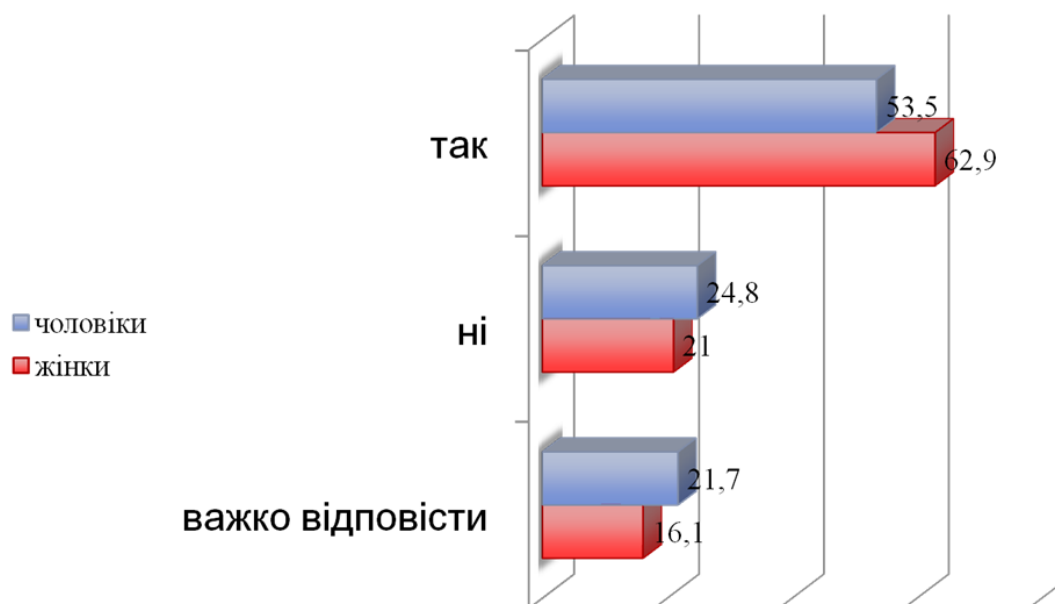
Що приносить Вам найбільшу радість? (продовження)

Як видно із результатів дослідження, важливу роль у відчутті щастя для 58% молодих респондентів відіграє також творчість, що може виступати маркером опціонального майбутнього позитивного соціопрогресу в українському суспільстві (див. Рис 4).

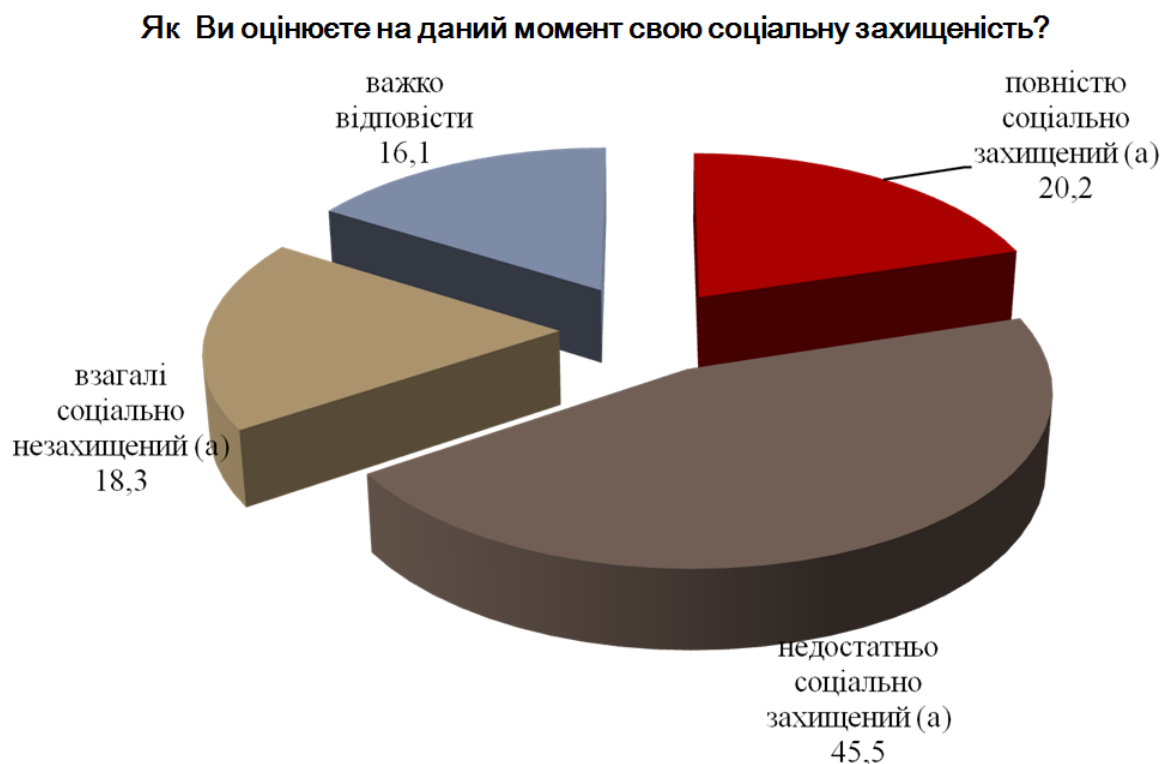
Рисунок 4. Творчість в житті респондентів

Завдяки творчості Ви відчуваєте себе більш потрібним, кращим, щасливим?

Соціологічно інформативним виступає також той дослідницький факт, що майже 2/3 (63,8%) респондентів незалежно від статі та форми навчання не відчувають себе соціально захищеними. Тобто щасливість респондентів не сильно залежить від їх соціальної захищеності, адже більше 80% опитаних вважають себе щасливими людьми (див. Рис 5).

Рисунок 5. Відчуття соціальної захищеності

Щодо кореляції відчуття щастя із матеріально-грошовою ситуацією у житті респондентів зазначимо наступне: свій матеріальний стан майже 56,6% чоловіків та 50% жінок оцінили як задовільний і приблизно по 31% чоловіків і жінок оцінили його як незадовільний; 47,2% респондентів вважають, що гроші впливають на відчуття щастя, натомість 45,6% переконані, що гроші мають незначне значення для відчуття щастя. Разом із тим майже 2/3 опитаних (приблизно 62% чоловіків та 64,5% жінок) погоджуються із тезисом «не в грошах щастя». Тобто, згідно результатів дослідження, гроші не є основним фактором впливу на відчуття щастя молодими соціальними суб'єктами (індивідами, соціогрупами, спільнотами) (див. Рис 6 та Рис. 7).

Рисунок 6. Значення грошей для відчуття щастя

Наскільки велике значення, по-Вашому, мають гроші у досягненні щастя?

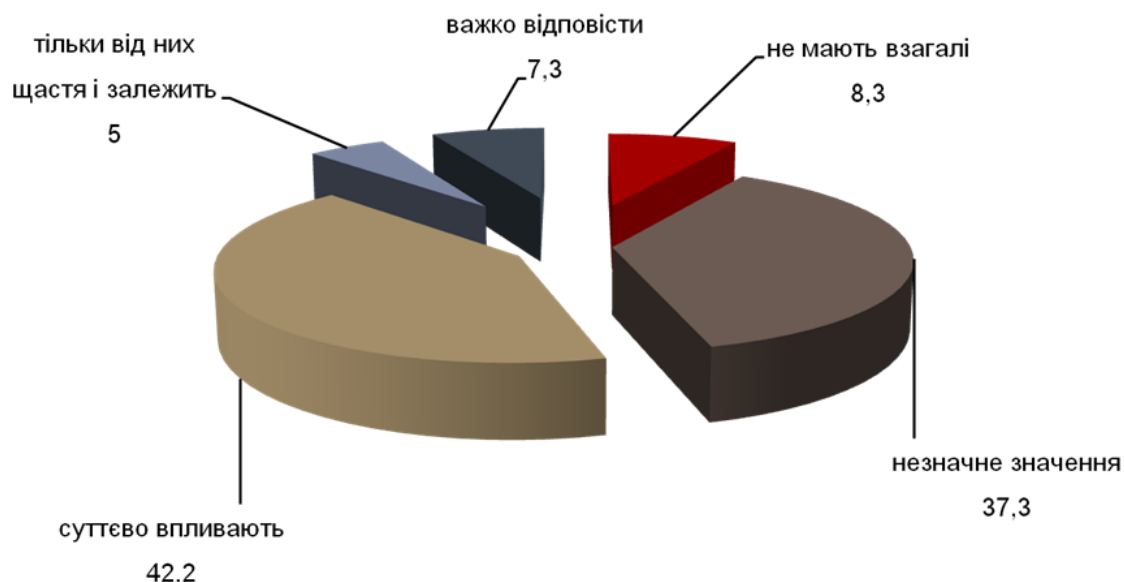
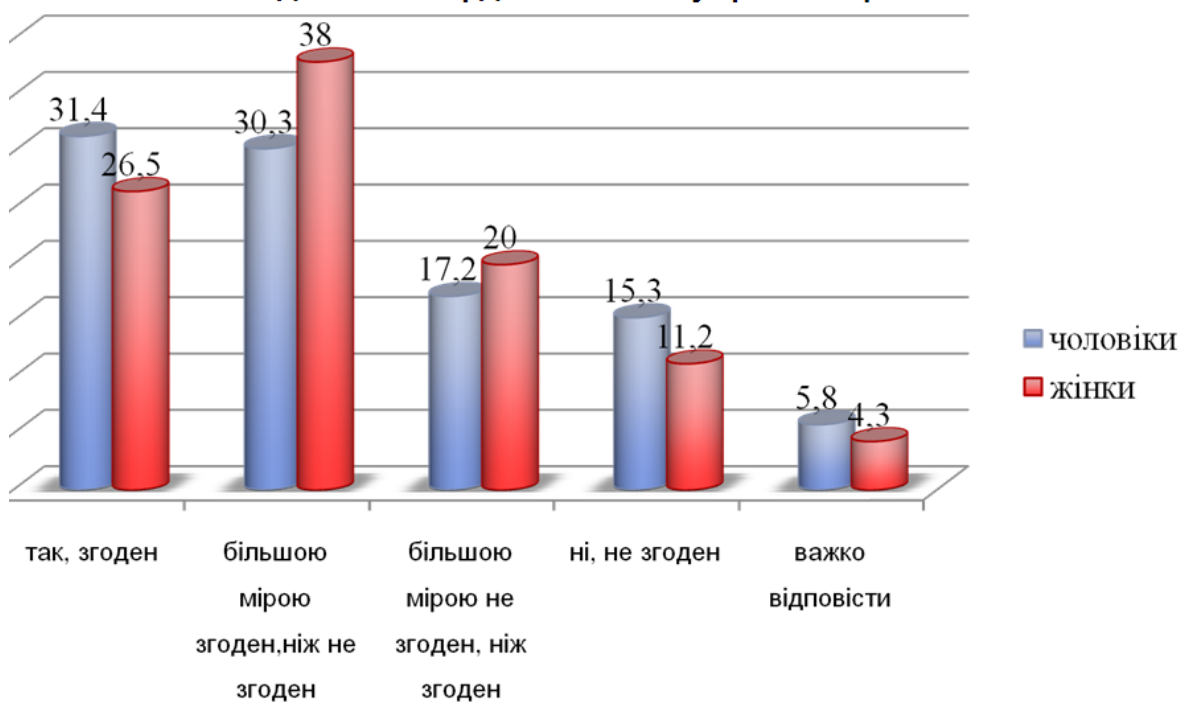

Рисунок 7. Кореляція наявності грошей із відчуттям щастя

Чи згодні Ви з твердженням «не у грошах щастя»?

Цікавим в соціокомунікативному ракурсі вивчення проблематики щастя видається також той дослідницький факт, що переважна більшість (78,6%) опитаних є активними користувачами мережі Інтернет. Основною ж діяльністю респондентів в Інтернеті є спілкування з друзями у соціальних мережах (47,1%) та «закачка» фільмів, музики та комп'ютерних програм (35,5%). З цього можна припустити, що використання мережі інтернет у соціопраксисопроцесі сприяє відчуттю щастя та нарощенню соціального контактингу та соціозв'язків між різними соціальними суб'єктами з високою ймовірністю самовибудовування власних соціомереж як майбутніх суб'єктів впливу на соціальні відносини всередині та між різними соціоструктурами та соціумосистемами (див. Рис. 8 та Рис. 9).

Рисунок 8. Користування інтернетом та телевізор як інфоджерелами

Що саме для Вас є більш важливим: Інтернет чи телевізор?

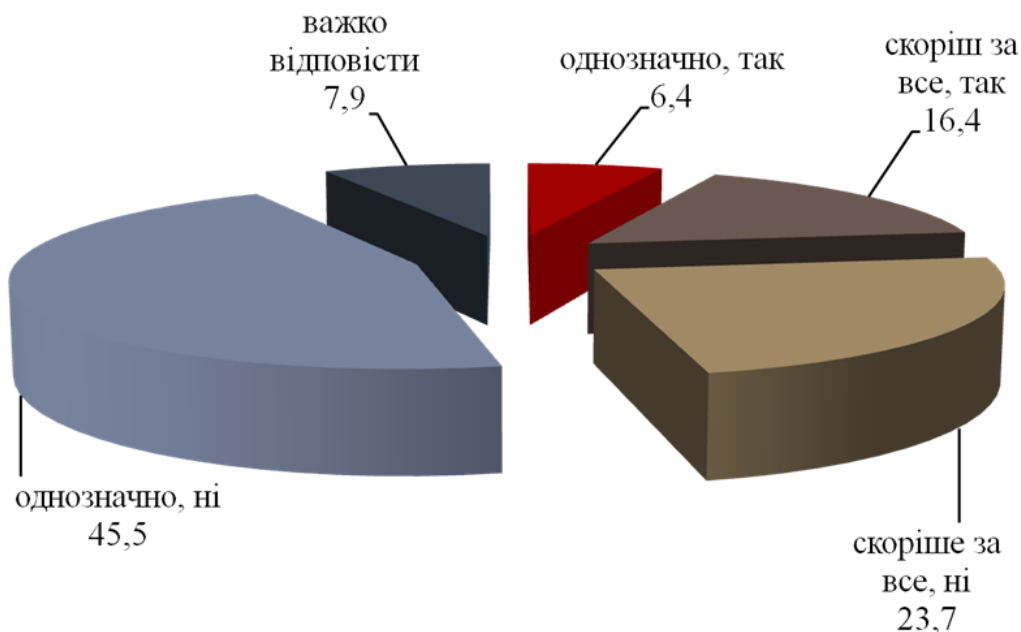

Рисунок 9. Мета користування інтернетом

Цікавим для етносоціологів, на нашу думку, може бути той результатодослідницький факт, що більшість респондентів (69,2%) не бачать зв'язку між відчуттям щастя та національністю (етнічністю). Такі факто дані з етносоціологічної точки зору експлікують досить високу етнічну толерантність респондентів, яка, як відомо, сприяє внутрішньосоціумній міжетнічній інтеркомунікації та налагодженню міжкультурного діалогу між різними соціокультурними та етнорелігійними системами (див. Рис 10), що в свою чергу сприяє нарощенню полісоціокультурних та мультиетнорелігійних соціоконтактів та соціозв'язків, а також утворенню мультиетнічних спільнотосистем та соціумомереж.

Рисунок 10. Кореляція відчуття щастя з етнічністю
На Вашу думку, чи пов'язане відчуття щастя з національністю (етнічністю)?

Отже, у **висновку** зазначимо, що проблематика щастя досліджується в Україні у руслі загальносвітових тенденцій вивчення концептофеномену щастя. Разом із тим, інтенсивність, масштабність та глибина досліджень щастя в Україні, на нашу думку, потребує деякої інтенсифікації та теоретико-концептуалізаційного обрамлення через вибудовування схемомodelей та структурних класифікацій факторів та маркерів щастя для кращої їх соціоевалюації. Молоді люди більш щасливі ніж старше покоління. У майбутньому «щастя» може стати центральним фокусом експертних та евалюаційних досліджень, а також критерієм оцінки політики та соціопраксису. Нарощення соціального контактингу та соціозв'язків також сприяють відчуттю щастя українськими соціальними суб'єктами.

Тематика щастя, як ми вважаємо, слабо досліджується в етнорелігійному контексті (тобто наскільки індивідуальне та колективне відчуття щастя репрезентантів різних соціоспільнотних систем залежить від релігії та етнічності у соціумпросторі), тому ми пропонуємо досліджувати сигніфікати (фактори та маркери) щастя різних соціальних суб'єктів (індивідів та соціогруп) також за допомогою спеціально опціонально-зконцептуалізованого методотехнологічно-праксисоімплементативного мультидисциплінарно-поліконтекстуального соціологічно-евалюаційного інструментарію у концептофреймах етносоціології релігії.

Д ж е р е л а:

Брандт Крістіан. Досліджуючи щастя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/26912>

Відчуття щастя в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?vidchuttya_shhastyu_v_ukrayini&objectId=1119728

Всесвітній індекс щастя. Україна – 111-та [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/35459>

Гарвард завершив 75-річне дослідження факторів щастя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/vsebudodobre/garvard_zavershiv_75richne_doslidzhennya_faktoriv_shhastyu/n331987

Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Динаміка відчуття щастя в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=182&t=7&page=1>

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / В.Б.Євтух; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ: Фенікс, 2012. – 396 с.

Исследование Гарвардского университета обнаружило забавный способ стать успешнее [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://workup.com.ua/articles/issledovanie-garvardskogo-universiteta-obnaruzhilo-zabavnyj-sposob-stat-uspeshnee/>

Міжнародний індекс щастя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародний_індекс_щастя

Моніторинг відчуття щастя в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=84>

Польська Ксенія. Щастя як об'єкт дослідження / Ксенія Польська, Тетяна Бондаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/щастя-як-обект-дослідження/a-15705899>

Про Міжнародний День Щастя ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dayofhappiness.com.ua/>

Рейтинг радості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_Radist_122014.pdf

Серєда Євген. Прогрес, щастя, оптимізм та песимізм // Євген Серєда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/den-planety/progres-shchastyu-optymizm-ta-pesymizm>

Секрет счасья [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geo.ru/nauka/sekret-schastyu?page=0#article-body>

Скворцова К.М. Генеза соціально-філософського дослідження феномену щастя / К. М. Скворцова // Культурологічний Вісник Наддніпрянщини, 2013. – С. 222- 227.

Сьогодні святкують Міжнародний день Щастя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/video/video-novini/sogodni-svyatkuyut-mizhнародniy-den-schastya-1.html>

Топ-12 найцікавіших фактів про щастя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/article/2015/03/20/top_12_naucikavishykh_faktiv_pro_schastya

Українці втрачають відчуття щастя і стають більшими патріотами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.i.ua/community/3062/1178927/>

Учені з'ясували в чому суть щастя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.tochka.net/ua/8394-uchenye-vyuyasnili-v-chem-sut-schastya/>

Чи почуваються українці щасливими? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13940/>

Швейцарія очолила світовий індекс щастя, Україна займає 111-е місце [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/04/24/7033213/>

Щастя в християнстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ofm.org.ua/library/pro-shchastia-3.htm>

Що потрібно для щастя в першу чергу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=356

Adolescents get daily happiness boost from ethnic identity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wfu.edu/news/release/2006.10.20.k.php>

Are You Happy? It May Depend on Age, Race/Ethnicity and Other Factors [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.harrisinteractive.com/NewsRoom/HarrisPolls/tabid/447/ctl/ReadCustom%20Default/mid/1508/ArticleId/1200/Default.aspx>

Differences in well-being by ethnicity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ons.gov.uk/ons/dcp171766_308226.pdf

Ethnicity and Intercultural Dialogue at the European Union Eastern Border [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bit.ly/1DGfVnj>

Happy Planet Index (HPI) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.happyplanetindex.org/about/>

New Economics Foundation (NEF) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.neweconomics.org/pages/what-we-do>

Sustainable Development Solutions Network (SDSN) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unsdsn.org/>

World Happiness Report 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldhappiness.report/>

World Happiness Report 2015 ranks happiest countries [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciencedaily.com/releases/2015/04/150423130327.htm>

V. Kryachko, S. Shtepa. Explication of the Contemporaneous Researches of the Concept-phenomenon «Happiness» in Ukraine.

The paper deals with an attempt to explicate the results of the main contemporaneous researches of the concept «happiness» in the Ukrainian sociospace. A part of the modern scientific and information resources, that are linked with the conceptualization of the notion of «happiness» in the social space is analyzed, as well as the results of several sociological studies of happiness in the world and Ukraine, including data obtained in the process of sociological research of the student happiness held by the Dragomanov Sociological Center of the National Pedagogical Dragomanov University are represented.

Keywords: *concept, contemporaneous, context, explication, happiness, phenomenon, research, sociology, Ukraine.*

УДК 303.422:912.43(438.31)(477.8)

Г. І. Щерба

**РОЛЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА
У РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ЛЕМКІВЩИНІ
В 40-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ**

У статті на підставі етносоціологічних досліджень висвітлюються процеси історії боротьби за українську Лемківщину і збереження свого етнографічного краю. Проблемами українського населення в зайнятій німцями з 1939 р. Польщі займалися Українські допомогові комітети, роботу яких координував Український Центральний комітет з осідком у Кракові на чолі з Володимиром Кубійовичем. Автор звертає увагу на відкриту з ініціативи Володимира Кубійовича Українську учительську семінарію в Криниці 10 грудня 1940 р., яка проіснувала до липня 1944 р., мала велике історичне значення в історії Лемківщини. Завдяки їй Криниця стала культурно-освітнім центром українців у сорокових роках ХХ ст. Автор акцентує увагу на значенні діяльності В. Кубійовича в розвитку освіти, науки й етнічної культури на Лемківщині в 1940-1945 рр.

Ключові слова: *етнічна культура, етносоціологічний аналіз, освіта, національне відродження, Володимир Кубійович, Лемківщина, Українська учительська семінарія в Криниці.*

Лемківщина – край безмежної гірської краси і працюючих людей – розкинулася на 10 000 квадратних кілометрів від Ослави й Сяну на сході до Попраду й Дунайця на заході. Дала вона світові чимало видатних людей: Сильвестр Сембратович (кардинал), Іван Могильницький, Йосафат Коциловський, Богдан-Ігор Антонич, Михайло Вербицький та багато інших. Серед усіх чільне місце займає і виходець з Лемківщини, видатний вчений зі світовим іменем, географ і демограф Володимир Кубійович.

Володимир Кубійович народився 23 вересня 1900 року в містечку Новий Санч на західній Лемківщині в родині дрібного урядовця. Ще в дитинстві він бував в Жегестові, Криниці, в селах Лабова, Фльоринка, Нова Весь, Верхomla й інших; купався в річці Попраді, виходив на гору Яворину зі своїми ровесниками – хлопцями й дівчатами, пізнав всю красу Лемківщини, любов до якої проніс у своєму серці все життя.

Навчаючись в польській гімназії у Новому Санчі, він не соромився своєї української національності, хоч дуже часто польські студенти називали його «твердим лемком», за його відданість землі, де народився. Зближується з товариством «Просвіта», оволодіває українською літературною мовою. Виявляє надзвичайні здібності, бездоганно вивчає німецьку мову. Після закінчення гімназії з патріотичних почуттів записується до Української Галицької Армії, а після звільнення з УГА у 1919 році вступає до Ягеллонського університету в Кракові, де вчиться історії і географії, є одним з найздібніших студентів.

В 1923 році В. Кубійович захищає дипломну роботу на тему «Антропологія Горганів», а вже в 1927 році боронить дисертацію з демографії тодішньої Радянської України і стає наймолодшим доцентом у Польщі, лектором Ягеллонського університету в Кракові [Шаблій, 1996, с. 51].

Володимир Кубійович поринає в наукові дослідження Карпат. Його цікавлять їх географія, демографія, етнографія, картографія. З української інтелігенції та студентів у Кракові організує Краєзнавчий клуб, а з тим клубом і мандрівки по Лемківщині і всіх Карпатах. У складі однієї такої групи були згодом відомі люди: Богдан Стебельський, Томко Липичак. Нестор Процик, Оріся Феценко-Чопівська. Аріанда Шумовська і багато інших. Вони розпочали експедицію від найзахідніших лемківських сіл – Явірок і Шляхтової і пішли вздовж Карпат аж до Дукельського перевалу і Сяноку. Під час експедиції вони не тільки вивчали Карпати, але й

розповсюджували українську літературу серед лемківської молоді, організували концерти, бесіди, лекції про Україну, допомагали молоді встановлювати національну свідомість, український патріотизм, не дивлячись на те, що потрібно було конспіруватися від польської поліції.

Результатами досліджень стали наукові праці Володимира Кубійовича: «Географія України і суміжних країн», «Атлас України», різноманітні карти України і багато інших.

Але захоплення Кубійовича українськими проблемами викликає незадоволення польської влади і його в 1938 році звільняють з посади доцента Ягеллонського університету. Володимир Кубійович не падає духом, не стає на коліна перед польською окупаційною владою. Натомість береться за організування мережі Українських допомогових комітетів, які мали відстоювати права українського населення в Польщі.

Особливо результативними і ефективними стали ці комітети від вересня 1939 року після підписання пакту Молотова-Рібентропа, коли Польща була окупована німцями і територія на захід від Бугу й Сяну ввійшла в склад Генерального Губернаторства, а Галичина і Волинь були окуповані більшовицькими військами. Понад 30 тисяч українських інтелігентів опинилося в Генеральному Губернаторстві, які не захотіли залишитися під більшовицькою окупацією.

Проблема українського населення в зайнятій німцями Польщі стала особливо актуальною. Українцям потрібно було допомогти знайти працю, житло, забезпечити їм мінімальні умови життя. Цією проблемою займалися Українські допомогові комітети, роботу яких координував Український Центральний комітет з осідком у Кракові на чолі з Володимиром Кубійовичем.

Інтелігенти, які змогли працювати у школах, були скеровані на вчительські посади в села Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя, й тому навчання дітей у школах розпочалося українською мовою, бо до 1939 року воно повсюдно велося польською мовою. Окрім шкіл, створювалися у селах дитячі україномовні садки, а також сільськогосподарські школи, різноманітні курси для молоді: в'язання, вишивки, роботи з молоддю та інші. Відновили свою діяльність бібліотеки «Просвіти», ліквідовані до 1939 року. Поряд з цим створено Торговельну школу в Сяноці, гімназію в Грубешеві й Ярославі, Українську учительську

семінарію в Криниці, українські бурси в Горлицях і Дуклі [Щерба Г., Щерба І., 2009, с. 8].

Особливо звертає на себе увагу відкрита з ініціативи Володимира Кубійовича Українська учительська семінарія в Криниці 10 грудня 1940 р., яка проіснувала до липня 1944 р., мала велике історичне значення в історії Лемківщини. Це перший освітній заклад такого типу за всю історію. Завдяки їй Криниця стала культурно-освітнім центром українців у сорокових роках ХХ ст. Семінарія відкрила шлях до освіти дітям з найбільш віддалених та найбідніших лемківських сіл, загублених в горах Бескидах та мала великий вплив на розвиток освіти й культури Лемківщини. Нанесла нищівний удар по москвофільству, яке ще жевріло на Лемківщині й зробила вагомий вклад у національне відродження Лемківщини.

Молодь сіл Лемківщини потягнулась до освіти. В селах з'явилися книжки українською мовою, українська преса, розвинулося хорове мистецтво, навчальні установи стали великими культурними й освітніми осередками та центрами національного відродження українського населення, яке до 1939 року було приречене на повну полонізацію.

Володимир Кубійович приділяв велику увагу цій роботі. Він постійно навідувався до Торговельної школи в Сяноку, Української учительської семінарії в Криниці, знайомився з життям та навчанням студентів, надавав їм стипендії, круглих сиріт і напівсиріт брав на утримання в бурсах за рахунок стипендії Українського Центрального комітету [Щерба, 1996, с. 80].

Володимир Кубійович виступав перед студентами з лекціями про Україну, її багатства, звичаї, традиції і культуру, які мали значний вплив на світогляд студентів.

Студенти Учительської семінарії вели велику культурно-освітню роботу в селах у час літніх та зимових вакацій, організували з молоддю концерти, вистави, коляди, а за зароблені таким чином гроші закупували книжки для сільських читалень «Просвіти» або віддавали гроші в Українські допомогіві комітети на студентський фонд.

Семінарія здійснила два випуски. Перший у 1943 році – 47 абітурієнтів та в 1944 році – 53 абітурієнти. На педагогічному курсі успішно здали матуру 30 курсантів. На базі семінарії був організований ще курс садівничок для 30 дівчат та некваліфікованих вчителів фаховий курс (помічників, були й такі, бо вчителів бракувало) – 75. Таким чином число тих, хто навчався у семінарії досягало 500 осіб [Щерба, 2010, с. 9].

Воєнні лихоліття не дали змоги усім закінчити семінарію. Вони роз'їхались по всьому світу, але зберегли у своїй пам'яті гарне ім'я семінарії. Вона стала для кожного з них поштовхом для подальшої освіти. Її випускники та студенти стали педагогами, лікарями, інженерами, науковцями у різних країнах світу.

Великою подією в культурному житті Лемківщини було відзначення у квітні 1942 року в Криниці 100-літнього ювілею від дня народження велетня української музики, композитора Миколи Лисенка. Сто хороших колективів з усіх округів з'їхалися до Криниці на конкурс хорового мистецтва, присвячений цій знаменній даті. Був на відкритті конкурсу Володимир Кубійович, а також надавав фінансову допомогу на підготовку і проведення конкурсу.

По всіх українських селах прозвучав «Заповіт» Тараса Шевченка та інші українські пісні у музичній обробці Миколи Лисенка. Це мало великий вплив на національне відродження Лемківщини. Хор Української учительської семінарії в Криниці під диригуванням Романа Левицького здобув перше місце і був відряджений на заключний концерт до Львова у червні 1942 року, де також був визнаний переможцем і удостоєний зустрічі з митрополитом Андреем Шептицьким, котрому заспівав «Многая літа», а митрополит в свою чергу поблагословив хор і побажав йому дальших творчих успіхів на Лемківщині. Поїздку хору до Львова спонсорував професор Володимир Кубійович.

Заслуги Володимира Кубійовича в розвитку освіти, й культури на Лемківщині неоцінімі. Але крім культурно-освітньої роботи він здобув собі повагу ще й тим, що допомагав людям в різних справах, з якими вони зверталися до нього. Про нього ходили легенди, бо кожному, хто до нього звертався, він допомагав, інколи ризикуючи своїм життям.

Про Кубійовича на Лемківщині казали, що він усе може. Призначав сільським дітям стипендії на навчання, матеріально підтримував їх у прагненні здобути знання, освіти. У роки фашистської окупації був для земляків заступником, рятівником, визволяв з полону або тюрми, повертаючи сім'ям чоловіків, батьків, синів. «Підіть до Кубійовича, він вам допоможе». І люди зверталися до нього із сотнями прохань, до яких видатний вчений ставився, як до проблем найрідніших. Допомагав усім, чим можна було у злиденні воєнні роки, організовував те, що сьогодні називаємо «гуманітарною допомогою», підтримував краян у голод і холод. На відміну

від деяких нинішніх «меценатів» не був байдужим до бід звичайного люду, не хизувався своєю освіченістю, славою, визнанням у світі.

Відомий такий факт із села Свіржова Руська колишнього Ясельського повіту Краківського воєводства на Лемківщині. Два брати Іван та Андрій Кобани дістали від польських військових зброю (взамін за цивільний одяг), які втікали від німців з чехословацького кордону у вересні 1939 року. Про це згодом довідалися німці й їх заарештували. Їм загрожував розстріл. Але їхній швагер Василь Гаталевич поїхав до Кракова до Володимира Кубійовича й просив його зробити все можливе, щоб врятувати їм життя. Володимир Кубійович не відмовив йому в проханні, зумів переконати німецьку владу, що хлопці хотіли здати німцям добровільно зброю, але не встигли зробити цього вчасно. Їх посадили в в'язниці Освенцім на два роки й вони повернулися живі до своїх родин.

Інший приклад також зі Свіржови Руської. В 1940 році донеслась до села чутка, що Німеччина забирає німців з Радянського Союзу, а в замін, передає українців з Генерального Губернаторства. Багато людей з патріотичних почуттів не проти були поїхати в Україну. Але, щоб впевнитися в такій доцільності, вирішили порадитися з Володимиром Кубійовичем. Делегація у складі Кипріяна Баволяка, Михайла Пиртка, Михайла Гаталевича – солтиса села на чолі, поїхала до Кракова. Зима була сніжна і морозна. Коли вони замерзли з дороги появилися у Володимира Кубійовича, він спершу запросив їх до їдальні УЦК, зігрів їх, а потім прийняв і уважно вислухав та сказав: «Дуже добре, що ви любите Україну й хочете поїхати на її землі. Але тепер часи воєнні і раджу вам не рухатися із місця. Будемо мати самостійну Україну, а такий час настане скоро, тоді ви можете сміло їхати. А тепер краще сидіть вдома, якщо вас ніхто силою не виганяє. Це моя вам щира батьківська порада».

Відомий і такий факт з арешту німцями Богдана Стебельського, брата Степана Стебельського «Хріна», сотенного УПА на Лемківщині. Арешт відбувся у Львові, після проголошення акту відновлення Української Незалежної держави 30 червня 1941 року. Не гаючи часу, дружина Богдана Аріанда Шумовська-Стебельська звернулася до професора Володимира Кубійовича у Кракові з проханням про допомогу. Він уважно вислухав її прохання і заручив своїм життям перед німецьким урядом, що Богдан Стебельський художник і що він політикою займатися не буде. Через деякий час Богдана випустили з в'язниці [Шаблій, 1996, с. 561].

В 1945 році Володимир Кубійович емігрує до Німеччини. Спочатку осідає в Мюнхені. Як колишній адміністратор при німецькому окупаційному режимі, він був допитаний західними окупаційними військовими установами, але оскільки в його діяльності на посаді голови УЦК не виявлено ніякого злочину, його залишили в спокої.

Тут в Мюнхені в 1947 році за його ініціативою відновило свою роботу Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, яке було закрито більшовиками в 1939 році у Львові. Згодом центральну оселю НТШ перенесено до Сарселю під Парижем.

Володимир Кубійович разом з іншими видатними вченими – І. Раковським, З. Кузелею, Ю. Луцьким, О. Оглоблином, Б. Кравцівим, Ю. Шевельовим і багатьма іншими поринає в наукову працю над написанням десятитомної «Енциклопедії Українознавства», в якій поміщає ряд своїх наукових статей, однією з яких є «Лемківщина», стає її головним редактором і координує роботу науковців-дописувачів, розселених по усьому світу.

Помер Володимир Кубійович 2 листопада 1985 року в Сарселі біля Парижа у Франції. Заслуги Володимира Кубійовича перед Лемківщиною не мають ціни. Він спільно з М. Кульчицьким склав карту Лемківщини і Надсяння, написав ряд наукових статей про Лемківщину, доклав багато зусиль над виданням книги в двох томах «Лемківщина: земля, люди, історія, культура», яка стала настільною книгою кожного лемка, є вагомим вкладом в загальноукраїнську культуру. Володимир Кубійович був видатною постаттю не тільки в науці й просвіті, а й у громадсько-політичному житті. Він – людина з великою літери. Володимир Кубійович був чесним, порядним, справедливим, доброзичливим, благородним, скромним, інтелігентним і культурним. Він став гордістю не тільки Лемківщини, звідки вийшов родом, але й всієї української нації, а його праця в НТШ стала йому безсмертним Пам'ятником в українській та світовій культурі й науці.

Джерела:

Шаблій О.І. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996.

Щерба Г.І., Щерба І.О. Володимир Кубійович у спогадах сучасників // Лемківщина. ООЛ в Америці ; Нью-Джерсі. – 2009. – № 2 (117).

Щерба Г.І., Яремкевич Р.В. Володимир Кубійович і Лемківщина // Лемківський календар на 1997 рік : [Альманах] / упор. І.Д. Красовський. – Львів : Фондація дослідження Лемківщини у Львові, 1996.

Щерба І.О., Щерба Г.І. Українська учительська семінарія в Криниць на Лемківщині: до 70-ліття її створення // Лемківщина. ООЛ в Америці ; Нью-Джерсі. – 2010. – № 3(122).

Щерба Г.І. Проблеми подолання наслідків депортацій українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини в 40-х роках ХХ століття (за результатами соціологічних досліджень // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : [зб. наук. пр.]. – Вип. 1. – Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009.

Щерба Г.І., Яремкевич Р.В. Зустріч з випускниками Української учительської семінарії в Криниць (через 70 років у Львові) // Ватра : [Польща, м. Горлиці]. – 2011–№ 1 (72).

Щерба Г.І. Розквіт і трагедія Лемківщини / Фондація Дослідження Лемківщини в Америці; Наукове Т-во ім. Тараса Шевченка. – Львів : Вид-во Української академії друкарства, 2011.

Чарівна Криниця: Альбом-Альманах: Мемуарне видання: Документи, спогади, есеї, роздуми / упор. Осип Величко; відп. ред. Ярослава Величко. – Львів : Тріада плюс, 2014.

G. Shcherba. The Role of Volodymyr Kubiyovych in the Development of Education in Lemkivshchyna in the 40s of the XIX century.

In the article based on ethno-sociological research processes of the history of the struggle for Ukrainian Lemkivshchyna and maintainance of its ethnographic region are highlights. The problems of Ukrainian population in occupied by the Germans from 1939 Poland engaged Ukrainian Support Committees, whose work was coordinated by Ukrainian Central Committee, based in Krakow, led by Volodymyr Kubiyovych. The author draws attention to an open on the initiative of Volodymyr Kubiyovych the Ukrainian Teachers' Seminary in Krynytsya in December 10, 1940, which lasted until July 1944, had a great historical significance in the history of Lemkivshchyna. Thanks to her Krinitsya was the cultural and educational center for Ukrainians in the 40th years of the twentieth century. The author focuses on the value of activity V. Kubiyovych in development of education, science and ethnic culture in Lemkivshchyna in 1940-1945.

Keywords: *ethnic culture, ethno-sociological analysis, education, national revival, Volodymyr Kubiyovych, Lemkivshchyna, Ukrainian Teacher's Seminary in Krynytsya.*

УДК 316.75:723

Л. М. Хижняк

ІДЕОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЇЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена дослідженню ідеології в контексті управління соціальним розвитком організації. Розкриваються питання ідеології організації, її сутності, функцій і механізму здійснення. Аналізується роль ідеології організації у формуванні і розвитку її корпоративної культури. Підкреслюється значення ідеології організації в управлінні корпоративною культурою. Виявляються межі управління корпоративною культурою, які задає ідеологія організації.

Ключові слова: соціальна організація, корпоративна культура, ідеологія організації, соціальний розвиток організації, управління організацією.

Культура є елементом умов функціонування й розвитку суспільства та його складових – організацій, а також засобом спілкування, дозволяє відрізнити одну групу індивідів від другої. Будь-яка організація як соціальна система підтримується й відтворюється завдяки розвитку корпоративної культури, котра є своєрідним способом міжособистісних і групових взаємодій, механізмом, який регулює поведінку людей (груп) в організації, їх відношення з зовнішнім світом. Визначення сутності культурної ідентичності організацій актуалізується в ситуаціях, коли виникає доцільність і можливість перенесення тих чи інших інновацій одного культурного середовища в друге; коли культурна неоднорідність викликає труднощі в організаційних комунікаціях (при створенні спільних підприємств, доборі персоналу з великою культурною дистанцією, необхідності узгодження субкультур в організації). Розуміння культурних рис, особливостей організаційного менталітету дозволяє спрогнозувати реакцію організації на ті чи інші події і визначає її життєздатність. П. Ленсіоні доводить, що корпоративна культура значить набагато більше, ніж стратегія, фінанси і ринки, на яких працює організація, лідерами стають ті, хто стежить за «корпоративним здоров'ям» [Ленсіоні, 2013].

Поняття «культури» Г. Хофстеде визначив як «програмування колективного менталітету, який відрізняє членів однієї категорії людей від інших. Категорією людей може бути нація, регіональна або етнічна група, жіноцтво або чоловіки, літні й молоді люди, фах чи заняття, різновид бізнесу, форми організації, просто родина» [Хофстеде, 1996, с. 12]. Таке

родове визначення культури є вдалим, адже виходячи з нього, можна передбачити гетерогенність організаційних культур, наявність в них численних субкультур в залежності від соціального складу персоналу, дистанцій між різними групами в конкретній організації. Г. Хофстеде, щоб показати зв'язок культури організацій з їхніми можливостями в міжнародній конкуренції, навів конкурентні переваги різних культурних профілів [Hofstede, 2003, p. 240].

Корпоративна культура досить усталена і в той же час розвивається, щоб адаптувати організаційний розвиток до соціальних змін. Одним із факторів, який сприяє консервації корпоративної культури, є недостатня орієнтованість системи управління на розвиток людської складової організації, надмірна зосередженість менеджерів на суто економічних досягненнях і завоюванні ринків, їхнє суперечливе ставлення до персоналу. Найбільша напруженість в організаційних відносинах виникає внаслідок розбіжності інтересів суб'єкта та об'єкта управління, тобто між керівниками і підлеглими. Спрямованість інтересів управлінців на задоволення власних потреб, їх розбіжність з потребами суспільства, конкретної організації та її членів – один з конфліктогенних чинників розвитку організаційних утворень у кризовому соціумі.

Науковці дійшли висновку, що при дослідженні корпоративної культури необхідно відповісти на питання: що необхідно аналізувати, хто аналізує, і як саме буде проведено аналіз [Моргунов, 2010; Мурашов, 2012]. Корпоративна культура вивчається в різних аспектах, серед яких найбільш розроблені такі: концептуальні моделі організаційної (корпоративної) культури [Могутнова, 2005]; управління корпоративною культурою [Kilmann, Saxton, Serpa, 1985; Кремнева, 2007], взаємодія лідерства в організації і корпоративної культури [Shein, 1985], діагностика корпоративної культури [Первакова, 2012], особливості формування корпоративної культури українських підприємств [Безземельна, 2013], корпоративна культура в системі соціально-трудова відносин [Биков, Пичко, 2009]. Однак відсутня визначеність щодо механізмів управлінського впливу на корпоративну культуру, зокрема, ролі ідеологічної компоненти у її формуванні й розвитку.

Мета статті – визначити роль ідеології організації у формуванні і розвитку її корпоративної культури.

Питання про місце ідеології в життєдіяльності організацій

ускладнюється багатоаспектністю феномена ідеології [Баранец Н., Веревкин А., Марасова С., 2014, с. 112]. Поняття «ідеологія» набуло поширення в управлінській літературі з 60-х рр. ХХ ст. Однак довгий час ідеологія в контексті управління організацією розглядалася як невід’ємна частина суспільної ідеологічної системи [Тарасенко]. Управлінська ідеологія, організаційна ідеологія, ідеологія організації, ідеологічна система організації – ці поняття не мають загально прийнятого визначення, співвідношення між ними все ще дискутується [Савенок].

Політика і ідеологія тісно переплітаються на всіх рівнях управління, на що звертає увагу А. Менегетті. «Політика – це мистецтво, аналіз, здатність здійснювати функцію влади на користь усім. Політика є формальною підставою для здійснення загального керівництва суспільною справою. Вона відрізняється по галузях застосування і способах впливу на ту чи іншу частину суспільної справи: політика фінансова, військова, екологічна, міжнародна і т. ін.» [Менегетті, 2003, с. 179]. «Політика – мистецтво з’єднувати різні ситуації і переводити їх у розвиток заради ефективності цілого. Таким чином, суть політики полягає в мистецтві вміння робити, тобто вміння з’єднувати частини відповідно до вже притаманного їм внутрішнього потенціалу» [Менегетті, 2003, с. 182]. А ідеологія – це «образ, структурований як інструмент соціальної дії. ... моя теза полягає не в тому, що потрібно рятувати ідеології, а в тому, що кожна з них має цінність настільки, наскільки вона демонструє свою функціональність у соціальному житті» [Менегетті, 2003, с. 183, 185]. Зв’язок ідеології та політики, на який вказує А. Менегетті як на універсальний, поширюється і на управлінську ідеологію і політику на рівні конкретної соціальної організації.

Управлінська ідеологія «являє собою цілісну систему ідей управління (спрямованих на вирішення управлінських завдань) і задає цільові та нормативні рамки функціонування і розвитку компанії. У такій якості вона є однією з підсистем системи управління організації. Ідеологія – це механізм реалізації управлінської та організаційної ідеологій в їх єдності, що включає особливі цілі, функції, принципи, методи» [Савенок...]. Поширена думка, що управлінська та організаційна ідеології не тотожні. «Перша за своїм характером є універсальною, може передаватися, транслюватиметься з однієї організації в іншу. Вона складається з обмеженого числа елементів (ідей) і може бути вичерпно сформульована у своєму змісті. Друга, навпаки, унікальна, існує тільки в конкретній організації. Кількість її елементів в

реальній дійсності принципово не може бути обмежене і вичерпно деталізовано з огляду на те, що вона охоплює величезний масив факторів самого різного характеру і природи. Опис організаційної ідеології межує з описом всієї організаційної системи компанії» [Савенок...].

Важливість ідеологічного контексту управління підкреслюють рекомендації проводити ідеологічну експертизу управлінських рішень на різних організаційних рівнях. Мета такої експертизи – визначення відповідності змісту управлінського рішення пріоритетам суспільного розвитку і інтересам суспільства і спільнот, яких це рішення стосується. Науковці твердять, що без ідеологічної експертизи управлінське рішення може бути неефективним. Саме «кваліфіковано проведені експертизи дають можливість професійно і комплексно опрацювати всі аспекти прийнятих рішень, визначати найбільш перспективні напрямки розвитку. Експертиза на рівні програм дозволяє встановити залежність між цілями, завданнями, ресурсами і результатами. Ідеологічна експертиза не може здійснюватися без принципу зворотного зв'язку і контролю. ... Ідеологічна експертиза не може здійснюватися без принципу зворотного зв'язку і контролю» [Астаповский, Соколов...].

Динамізм корпоративної культури визначає, з одного боку, успішність процесів адаптації конкретної організації до змін навколишнього світу, а з другого – ступінь внутрішньої її інтегрованості, цілісності (при досягненні останньої більшість її складових розділяє цілі й цінності, а також ставлення до існуючих проблем та шляхів їх вирішення). Корпоративна культура визначає життєвість організації, залежить від здатності її членів сприймати зростаючу взаємозалежність між організаціями та у середині них, що вимагає дебюрократизації усіх видів взаємодій, уваги до кожного члена організації, забезпечення справедливості трудової винагороди різних груп працівників, різних соціальних прошарків населення. Н. Могутнова узагальнила існуючі підходи до визначення функцій і культурних аспектів організаційної (корпоративної) культури і виділила такі: 1) формування позитивного іміджу організації (культура визначає особливості функціонування організації у внутрішньому і в зовнішньому середовищі, створює певний її образ для партнерів, клієнтів, суспільства; визначає престиж і репутацію організації); 2) підтримання цінностей, притаманних конкретній організації; 3) формування та підтримка почуття причетності персоналу до організації; 4) охоронна функція (обмеження від небажаних

впливів і тенденцій із зовнішнього середовища); 5) адаптаційна функція (сприяння соціалізації та адаптації працівників); 6) регулююча функція (регулювання і контроль за поведінкою членів організації) [Могутнова, 2005, с. 133]. Зрештою, тільки розвинена корпоративна культура може виконувати такі функції, як алгоритмізація організаційних взаємодій; репрезентація традиційних зразків поведінки персоналу; зняття психічної напруженості членів організації, котрі чітко знають, що чекає від них остання; зниження ризику невдач при злиттях та поглинаннях підрозділів; ефективно застосування системи санкцій та винагород; визначення правил користування інформацією; здійснення контролю в організації; вироблення нових зразків поведінки, стандартів, норм.

Існують не тільки численні визначення корпоративної культури, а й різні підходи до цієї дефініції: одні вважають, що корпоративна культура – плід умозрілих конструкцій консультантів з питань управління, інші – вбачають в ній відображення реальних колективних способів дій і образів мислення, які складаються впродовж тривалої групової роботи і визначають поведінку членів організації. Аналізуючи зв'язок між організаційною культурою та управлінням, Т. Пітерс і Р. Уотермен дійшли висновку, що в зразкових організаціях «розвиваються культури, в яких втілюються цінності й методи видатних лідерів» і що «справжня роль головного керівника полягає в тому, щоб управляти ціннісними настановами організації» [Пітерс, Уотермен, 1986, с. 64]. При цьому зваженість управлінського впливу на культуру організації досягається шляхом адекватного співвідношення різних типів цінностей, що декларуються в організації, а саме: загальнолюдських (довіра, співробітництво тощо) вузько корпоративних (завоювати ринок, обійти конкурентів) і штучно імпліцированих (сліпа відданість організації, схилення перед її «героями» тощо).

Ідентифікувати культуру конкретної організації досить важко, адже різні компоненти цієї культури формуються та змінюються з різною швидкістю, а саме: символи, герої, ритуали характеризують поверховий рівень організаційної культури, тоді як цінності – її глибинну сутність. Крім того, різні організації навіть в одній країні можуть мати відмінну символіку, героїчний ряд і практику реалізації обрядів на базі однакових для працівників цінностей.

Управлінські стратегії на кожній стадії життєвого циклу організації значною мірою зумовлюються станом корпоративної культури. Межі

управління корпоративною культурою задає саме ідеологія організації. Тип ідеології, на якій базується функціонування і соціальний розвиток організації, визначає і риси корпоративної культури. С. Кірдіна стверджує, що «базовий ідеологічний інститут являє собою усталені суспільні ціннісні універсалії, що склалися на формальному і неформальному рівнях, які визначають правила і характер взаємодій людей, а також критерії «правильних – неправильних» соціальних дій. ... Основна функція базових ідеологічних інститутів полягає в раціоналізації масовою свідомістю типу суспільства і формування відповідних систем цінностей, що розділяються більшістю населення» [Кирдина, 2014, с. 188]. За С. Кірдіною, «комунітарні ідеології реалізуються у взаємодії ідеологічних інститутів, що підтримують колективізм, егалітаризм, порядок, трудову орієнтацію на добробут в цілому й інтегралізм (холізм, континуальність) у сприйнятті світу» [Кирдина, 2014, с. 193]. Індивідуалістські ідеології, які визнають автономність індивідуальної людини, в організації пропагують дотримання індивідуальних прав і свобод особистості. Корпоративна культура, що базується на корпоративізмі або індивідуалізмі, має як спільні риси, так і відмінності. Спільним є необхідність дотримання балансу інтересів учасників організаційного процесу, а відмінності проявляються у способах вирішення проблем, системах мотивації персоналу тощо. Зрештою, ідеології організацій притаманна гібридизація, витоки можна знайти у зовнішньому середовищі. Не випадково науковці наголошують на тому, що «... зовнішнє середовище сучасних організацій насичене соціальними міфами – присвоєними і інтеріоризованими соціальними контекстами, які претендують на онтологізацію. Вони значною мірою визначають життя сучасних організацій за допомогою ризик / небезпек і ризик / можливостей. Більшою мірою акцент робиться на ризик / небезпеки» [Федорова, 2013, с. 127].

Поширеною є думка, що організаційна культура досить пластична, піддається маніпуляції, може проектуватися й цілеспрямовано формуватися керівництвом організації. Механізм зміни корпоративної культури запускається через ідеологію організації і має певні межі. Якщо ідеологічний вплив виявляється неефективним, корпоративна культура на нього не реагує. Емпіричні дослідження показали: «Чим ширше поширена культура в організації і вище згуртованість колективу, що розділяє спільні цінності, тим складніше змінити культуру. Слабка культура більш схильна до змін, ніж сильна» [Макеев, 2010, с. 73].

Висновки. У культуру входять тільки ті дії, зразки поведінки, норми, стандарти, цінності, які сприймаються більшістю членів організації і впливають на їх організаційну поведінку. Вона характеризує якісний стан організації, який не завжди пропорційний рівню її розвитку, тобто на останній вона впливає опосередковано, іноді навіть суперечно, через діяльність персоналу, який засвоїв певні культурні зразки, моделі організаційної поведінки. Тому чекання деяких керівників на швидке підвищення рівня розвитку організації, який до того ж розуміється виключно через економічні параметри, не має об'єктивних підстав, бо культурна складова організації дещо автономна від її економічної складової.

Через корпоративну культуру виражається унікальність, неповторність конкретної організації. Підтримує систему організаційних і міжорганізаційних відносин, рухає, змінює організацію її ідеологія, яка є елементом її корпоративної культури. Саме через механізми корпоративної культури ідеологія організації має можливість впливати на організаційну поведінку. Через ідеологію організації забезпечується системна соціальна інтеграція організації, тобто досягається виконання корпоративною культурою інтегративної функції.

Джерела:

Астаповский В.Е., Соколов Б.М. Идеологическая экспертиза управленческих решений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.pac.by/dfiles/001066_810047_sokolov_5.pdf

Баранец Н., Веревкин А., Марасова С. Метаморфозы образа идеологии в науке (позиции зарубежных математиков) // Власть. – 2014. – № 12.

Безземельная Т.А. Особенности формирования корпоративной культуры украинских предприятий // Вестник Государственного и муниципального управления – 2013. – № 2.

Быков В., Пичко Н. Корпоративная культура в системе социально-трудовых отношений // Общество и экономика. – 2009. – № 3.

Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X-Y-теорию. Изд. 3-е, перераб. – Санкт-Петербург. : Нестор-История, 2014.

Кремнева Н.Ю. Формирование корпоративной культуры: инновации и стереотипы // Социс. – 2007. – № 7.

Ленсиони Патрик. Сердце компании. Почему организационная культура значит больше, чем стратегия или финансы. – Москва : Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2013.

Макеев В. Корпоративная культура в организации // Власть. – 2010. – № 4.

Менегети Антонио. Экономика и политика: пер. с итал. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : ННБФ «Онтопсихология», 2003.

Могутнова Н.Н. Корпоративная культура: понятие, подходы // Социологические исследования. – 2005. – № 4.

Моргунов Е. Организационная культура: единство или множественность // Управление персоналом. – 2010. – № 6.

Мурашов М. Организационная культура: западная практика // Кадровый менеджмент. – 2012. – № 9.

Первакова Е. Методы количественной диагностики эффективной корпоративной культуры // Социальная политика и социальное партнерство. – 2012. – № 2.

Питерс Т., Уотермен Р. В поисках эффективного управления: опыт лучших компаний: пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1986.

Савеленок Е. Идеология управления в организации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/8_3_00.htm

Тарасенко В.В. Вопросы идеологии в отечественной и зарубежной управленческой литературе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.odn2.ru/index.php/arkhiv/11-ideologiya/149-voprosy-ideologii-v-otechestvennoj-i-zarubezhnoj-upravlencheskoj-literature>

Федорова А. Власть социальных мифов и внешняя среда современных организаций // Власть. – № 4. – 2013.

Хофстеде Г. Культура бизнеса // Кур'ер ЮНЕСКО. – 1996. – № 6.

Hofstede G. Cultures and Organization. Software of the Mind: Intercultural Cooperation and its Importance for Survival. – Profile Books Ltd., 2003.

Kilmann R. H., Saxton M. J., Serpa R. Gaining Control of the Corporate Culture. – San Francisco : Jossey-Bass, 1985.

Shein E.H. Organizational culture and leadership: A dynamic view. – San Francisco : Jossey-Bass, 1985.

L. Khyzhniak. Ideology of Organization as an Element of its Culture.

The article is devoted to the ideology in the context of the management of social development of organization. Revealed the ideology of the organization, its nature, functions and mechanisms of implementation. Examines the role of ideology in shaping the organization and development of its corporate culture. Emphasizes the importance of ideology in managing the organization corporate culture. Limits of corporate culture that sets the ideology of the organization has been identified.

Keywords: *social organization, corporate culture, ideology organization, social development of organization, management of organization.*

УДК 316.257:316.653:316.42

М. М. Булатевич

НАПРЯМИ РОЗРОБКИ ПИТАНЬ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Стаття пов'язана з актуальними для європейської критичної теорії дослідженнями глобальної громадської думки. У статті дано визначення поняттям легітимності та ефективності громадської думки взагалі і сформульовано питання легітимності та ефективності глобальної громадської думки. Виокремлено три напрями розробки зазначених питань в межах європейської критичної теорії і в загальних рисах охарактеризовано особливості кожного напрямку.

Ключові слова: глобальна громадська думка, легітимність та ефективність глобальної громадської думки, світова соціальна спільнота, глобальна публічна сфера, наднаціональне державне утворення.

Наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ сторіччя в межах європейської критичної теорії зростає зацікавленість темою глобального громадянського суспільства. Вона обумовлена розробкою «проекту модерну», розпочатого Юргеном Габермасом, в рамках соціального простору, що виходить за межі національних суспільств. Наявність глобального громадянського суспільства є необхідною умовою реалізації цього «проекту». Серед досліджень глобального громадянського суспільства окреме місце посідають ті, що мають на меті осмислення та концептуалізацію феномену глобальної громадської думки.

Науковий інтерес представники європейської критичної теорії зосереджують, зокрема, на питаннях легітимності та ефективності глобальної громадської думки. Для них ці дві її ознаки виступають своєрідними індикаторами того, чи здатне глобальне громадянське суспільство виконувати свою «критичну» функцію в рамках «проекту модерну». Більше того, легітимність та ефективність глобальної громадської думки розглядаються як індикатори, що показують, чи глобальне громадянське суспільство реально існує, чи воно, як висловився Володимир Степаненко, є всього лише декоративним атрибутом та свого роду клапаном для «випуску пари» невдоволення в системі глобального правління [Глобалізація, 2011, с. 168].

У статті запропоновано систематизацію розробок питань легітимності та ефективності глобальної громадської думки представниками європейської критичної теорії. Виокремлено три напрями таких розробок. Їх умовно позначено термінами «еклектичний», «космополітичний» та «конструктивістський». Перший напрям започаткований Ненсі Фрейзер, другий – Ульріхом Беком і третій – Юргеном Габермасом. Метою статті є в загальних рисах охарактеризувати кожен напрям. Запропонована систематизація не претендує на вичерпність і є одним з можливих варіантів впорядкування наявних в межах європейської критичної теорії досліджень глобальної громадської думки.

Громадянське суспільство в найбільш загальному сенсі можна визначити як комунікативну сферу, що протистоїть державі та господарству. В її межах здійснюється обговорення, а іншими словами – реалізуються комунікативні практики або практики спілкування стосовно – актуальних проблем і досягається взаємопорозуміння щодо їх інтерпретацій. Критерієм, у відповідності з яким відбувається обговорення, є загальносуспільне благо. Реалізація практик спілкування в сфері громадянського суспільства базується на двох взаємопов'язаних елементах: соціальній спільноті вільних і рівних учасників комунікації та публічній сфері.

Члени соціальної спільноти виступають суб'єктом комунікації, тобто тими, хто здійснює комунікативні практики; публічна сфера – простором, дереалізуються ці практики. Публічну сферу не слід розглядати як організацію або інститут. Вона є комунікативна мережа, в якій інституціоналізуються дискурси і відбувається циркуляція інформації та точок зору. Вона є «місцем», де виявляються та ідентифікуються актуальні для спільноти питання, здійснюється їх тематизація та обговорення і запропонуються можливі способи їх вирішення. Мережі публічної сфери розширюються засобами мас медіа, що уможлиблює спілкування вздовж великих географічних відстаней і поєднує в контексті одного дискурсу територіально розпорозованих співрозмовників [Habermas, 1998, p. 359-360].

Реалізація комунікативних практик в межах публічної сфери ґрунтується на декількох базових формальних правилах. Юрген Габермас визначає чотири такі правила: ніхто з тих, хто бажає зробити релевантний внесок в дискусію, не може бути виключений з числа учасників; усім надаються рівні шанси висловлення своїх думок; думки учасників не повинні розходитися з їх словами; комунікація має бути вільною від внутрішнього і зовнішнього примусу так, щоб прийняття тієї чи іншої позиції мотивувалося

виключно силою кращого аргументу. Порушення хоча б одного з них веде до викривлення комунікації і, відповідно, до неможливості досягнення взаємопорозуміння [Хабермас, 2001, с. 115].

Громадська думка є «продуктом», що виробляється внаслідок вільного спілкування членів соціальної спільноти в межах публічної сфери. Це узагальнена думка спільноти стосовно актуальних для неї питань. Громадську думку не слід розглядати як статистичну змінну. Це не є сума індивідуально висловлених ізольованими персонами думок. Натомість вона генерується в результаті тривалої усебічної, такої, що охоплює усі точки зору, раціональні пропозиції та аргументи, публічної комунікації. Точки зору, пропозиції та аргументи відсортовуються і зливаються у більш менш сфокусовані «вузлові» думки, з яких викристалізовується єдина громадська думка. В процесі виробництва громадської думки важливими є широка циркуляція зрозумілих повідомлень, яку забезпечують мас медіа [Habermas, 1998, p. 362].

Для представників європейської критичної теорії ключовими атрибутами громадської думки є легітимність та ефективність. Легітимність, за визначенням Ненсі Фрейзер, означає те, що громадська думка генерується внаслідок відкритої комунікації усіх членів соціальної спільноти; жоден, хто здатен і бажає висловити раціональну пропозицію або аргумент, не може бути виключений з процесу обговорення. Ефективність дослідниця визначає як здатність соціальної спільноти через генерування громадської думки здійснювати тиск на політичні або адміністративні інститути, змушуючи їх приймати ті чи інші рішення, у тому числі такі, що врегульовують відносини в господарській сфері [Transnationalizing, 2014, p. 9].

У рамках територіально обмеженого суспільства модерну соціальною спільнотою вільних і рівних учасників комунікації виступає створена на основі конституції держави нація вільних і рівних громадян. Відповідно, в контексті суспільства модерну громадська думка вважається легітимною, якщо вона виробляється в результаті спілкування усіх представників нації – громадян держави, – які можуть і бажають зробити конструктивний внесок в обговорення того чи іншого суспільно важливого питання. Комунікація опосередковується такими, що не виходять за межі юридично визначених кордонів суспільства, національними мас медіа. Публічна сфера, в якій вона здійснюється, отримує предикат «національна». Власне, саме суспільство модерну також починає характеризуватися як «національне» [Transnationalizing, 2014, p. 11, 13].

Твердження, що практики спілкування здійснюють представники нації, є досить абстрактним. Якщо конкретизувати і визначити типових «національних» учасників громадянської комунікації, то такими є: з одного боку, колективні актори – неурядові та негосподарські добровільні організації, асоціації та рухи, які виникли більш менш спонтанно і які закріплюються в комунікативних структурах національної публічної сфери, а також організовані групи інтересів – так звані лобістські групи, – які створюються і функціонують в негромадянських сферах, але використовують можливості публічної комунікації з метою здійснення впливу на політичну систему; з іншого – індивідуальні актори, що діють поряд з організаціями, асоціаціями та рухами, наприклад, авторитетні вчені, інтелектуали, професіонали тощо [Habermas, 1998, p. 364, 367].

Ефективність громадської думки в рамках суспільства модерну означає здатність представників нації через її генерування тиснути на парламентські комплекси та адміністративні установи національної держави, змушуючи їх приймати і впроваджувати рішення, які виражають волю громадянського суспільства. Серед зазначених рішень окреме місце займають ті, що врегульовують соціальні відносини у сфері національного господарства – хоча громадська думка завжди адресується національній державі і тисне саме на неї, її ефективність також пов'язана із можливістю громадян опосередковано впливати й на його функціонування [Transnationalizing, 2014, p. 11-12].

Коли мова йде про суспільство модерну, питання легітимності та ефективності громадської думки не є проблемними, оскільки існують як конституційні механізми формування та функціонування соціальної спільноти учасників комунікації – нації громадян, – так і механізми, на основі яких ця спільнота може здійснювати вплив на національні державу і господарство. Натомість проблемними вони стають в контексті глобального соціального простору, що оформлюється над національними суспільствами модерну. Виникає запитання: чи можна, і якщо так, то на яких підставах, вважати глобальну громадську думку легітимною та ефективною?

З одного боку, можна говорити про наявність глобальної публічної сфери, оскільки сучасні мас медіа, зокрема Інтернет, виводять комунікативні мережі національних публічних сфер на наднаціональний рівень, з'єднують їх між собою, створюючи єдиний світовий комунікативний простір, дають змогу дискурсам та потокам комунікації вільно циркулювати в ньому і уможливають участь в спілкуванні розпоршених по території усього

світу співрозмовників. Однак з іншого боку, наявність самої лише глобальної публічної сфери є недостатньою.

Необхідно прояснити статус світової соціальної спільноти, члени якої можуть легітимно здійснювати комунікативні практики в межах глобальної публічної сфери і, відповідно, виробляти глобальну громадську думку. Чи існує вона взагалі? Чи існують критерії, на основі яких можна стверджувати, що розпорошені по території земної кулі співрозмовники є сформованою, соціально інтегрованою світовою соціальною спільнотою, а не випадковими дезінтегрованими учасниками? І якщо так, то що ця спільнота собою являє: утворення, на зразок нації, чи щось якісно інше? На основі чого вона створюється? Далі. Яким чином можна вести мову про ефективність глобальної громадської думки, якщо відсутня своєрідна «світова» або «глобальна» держава, яка здатна врегульовувати відносини в глобальному соціальному просторі взагалі і в сфері глобального господарства зокрема, і на яку могла б легітимно чинити тиск світова соціальна спільнота?

Напрямо розробки вищезазначених питань, що його пропонує Ненсі Фрейзер, можна охарактеризувати предикатом «еклектичний». Дослідниця сумнівається, що такий феномен, як світова соціальна спільнота, реально існує і скептично ставиться до опцій її створення. Навряд чи є засоби, за допомогою яких можливо соціально інтегрувати мешканців земної кулі в єдине ціле. Натомість Фрейзер пропонує вести мову про наднаціональні соціальні спільноти, що виходять за територіальні кордони суспільств модерну і функціонують паралельно одна одній.

На думку дослідниці, критерієм, на основі якого сукупність людей-представників різних націй може бути згуртована в наднаціональну спільноту, є приналежність співрозмовників до одного й того ж комплексу глобальних структур та інститутів, що впливають на та визначають їх повсякденне життя. Члени такої спільноти об'єднані лише тим, що підпадають під дію цих структур та інститутів. Однак, на думку Фрейзер, це забезпечує достатню для здійснення легітимних комунікативних практик згуртованість. Громадська думка, що виробляється членами сконституційованої таким чином наднаціональної спільноти, як вважає дослідниця, безумовно буде легітимною [Transnationalizing, 2014, p. 30-31].

Оскільки комплексів глобальних структур та інститутів існує декілька, то для кожного з них створюється релевантна наднаціональна спільнота. Останніх, відповідно, також оформлюється деяка кількість. При цьому виходить так, що одна й та сама людина може бути членом більше, ніж

однієї з них. В межах кожної наднаціональної соціальної спільноти генерується своя «наднаціональна громадська думка». Відповідно, таких громадських думок одночасно може вироблятися декілька, і кожна з них буде характеризуватися легітимністю. Простором, де здійснюються практики спілкування, виступає не глобальна публічна сфера, але «наднаціональні публічні сфери», комунікативні мережі яких можуть як перетинатися між собою, так і простягатися паралельно одна одній. Отже, Ненсі Фрейзер переконана, що множинний конструкт «наднаціональні соціальні спільноти», дає змогу вирішити питання легітимності громадської думки в межах глобального соціального простору [Transnationalizing, 2014, p. 31-32].

Щодо питання ефективності, то тут ситуація також є досить розмитою. Фрейзер стверджує, що вироблені в середовищі наднаціональних соціальних спільнот «громадські думки» повинні тиснути на наднаціональні установи, які характеризуються адміністративною владою, достатньою для врегулювання соціальних відносин в тих чи інших глобальних сферах дії. Прикладом таких для дослідниці слугують наддержавні інститути, установи та організації Європейського Союзу, які здатні встановлювати «правила гри» у сферах дії, що виходять за межі національних суспільств. Ненсі Фрейзер говорить про необхідність створення подібних наднаціональних адміністративних установ, якщо вони відсутні [Transnationalizing, 2014, p.33].

Ульріх Бек розробляє «космополітичний» напрям. На відміну від Фрейзер, Бек вважає, що світова соціальна спільнота не лише може бути сконституційована, вона вже реально існує. Її статус вчений окреслює в контексті своєї соціологічної теорії ризику. Якщо зупинитися на вихідному понятті теорії – понятті ризику, – то в найзагальнішому сенсі Бек визначає його як передчуття катастрофи. Ризик вимальовує такий стан справ, який поки що не існує. Він є катастрофа, яка ще не відбулася, але яка може відбутися у майбутньому і як така загрожує нам сьогодні. Ризику бракує просторової та часової конкретики: невідомо коли і де може статися катастрофа. Однак, її передчуття підштовхує до прийняття рішень та запобіжних заходів вже сьогодні [Beck, 2011, p. 9, 11].

Найактуальнішими ризиками, на думку Бека, є ті, які пов'язані із глобальною екологічною кризою. Інші на їх фоні відходять на другий план. Перед загрозою світової екологічної катастрофи усі люди, незалежно від класової позиції, статусу, раси, релігійних поглядів, національної ідентичності тощо, а також незалежно від минулої історії і без

гарантій спільного майбутнього, чи не вперше в історії згуртовуються в єдину глобальну соціальну спільноту, сенсом існування якої стає порятунок навколишнього середовища. Ульріх Бек називає її «світовою спільнотою ризику». Вона, на думку вченого, характеризується міцною соціальною солідарністю [Beck, 2011, p. 12, 97].

Таким чином, ризики світової екологічної катастрофи, виступають, як вважає Бек, фактором згуртування людей в єдину глобальну соціальну спільноту. Комунікативні мережі глобальної публічної сфери стають місцем, де члени світової спільноти ризику отримують можливість реалізовувати практики спілкування, спрямовані на тематизацію, обговорення та на пошуки шляхів вирішення проблем, пов'язаних із екологічними загрозами. Внаслідок раціональної комунікації відбувається генерування легітимної глобальної громадської думки, яка, щоправда, обмежена досить вузьким колом тем збереження навколишнього середовища.

Цікавими є міркування Ульріха Бека стосовно колективних акторів, які стають членами світової спільноти ризику. Вчений традиційно говорить про глобальні неурядові організації, як то «RobinWood», «Greenpeace», «AmnestyInternational», «TerredesHommes» тощо. Але окрім них колективним актором Бек називає космополітичну державу. Згідно з вченим, це є держава, яка у вирішенні своїх внутрішніх проблем відходить від принципів «національної ортодоксії» і приймає перспективу транснаціональної кооперації. Намагаючись запобігти екологічним загрозам, вона використовує не лише інституціональні можливості національного уряду, але й орієнтується на кооперацію з глобальними неурядовими організаціями, а також з урядами інших держав. Космополітична держава і глобальні неурядові організації створюють «альянси» з метою покращення управління процесами, що відбуваються на світовому рівні [Beck, 2011, p. 103-104].

Які варіанти вирішення питання ефективності глобальної громадської думки бачить Ульріх Бек? Оскільки загрози екологічної катастрофи спричинюються діяльністю акторів глобального господарства, світова спільнота ризику, за умови відсутності глобального державного утворення, має тиснути безпосередньо на них з метою змусити їх відповідально ставитися до збереження навколишнього середовища. Тиск здійснюється опосередковано, через здатність глобальної громадської думки мобілізувати рух споживачів, учасники якого здатні свідомо відмовитися купувати товар або послугу, наприклад, тогочасного транснаціонального підприємства, яке своєю діяльністю продукує екологічні ризики. Проти

бойкоту споживачів у акторів глобального господарства немає контрстратегії. Навіть найбільш потужні світові концерни не можуть насильно змусити їх купувати свою продукцію [Бек, 2007, с. 25-26].

Мобілізація руху споживачів є тривалим процесом, що протікає в комунікативних мережах глобальної публічної сфери. Вона потребує вільного та вичерпного обговорення членами світової спільноти ризику діяльності акторів глобального господарства, які продукують екологічні загрози, і узгодження та координації подальших колективних дій щодо них. Подібна стратегія тиску, як вважає Бек, є досить ефективною. Як приклад, вчений наводить випадок з нафтогазовою компанією «Shell», що стався у 1995 році. Наміри компанії затопити відпрацьовану нафтовидобувну платформу в Атлантичному океані замість транспортувати її на материк для безпечної утилізації, збурили світову спільноту ризику. Глобальна громадська думка, вироблена нею, засудила компанію як забруднювача океанічної екосистеми і спричинила поширення світового споживацького бойкоту її продукції. В результаті керівництвом «Shell» було прийняте рішення утилізувати платформу суттєво дорожчим, але нешкідливим для навколишнього середовища способом [Beck, 2011, p. 96].

Юрген Габермас розробляє «конструктивістський» напрям. Для вченого варіанти, що їх пропонують Ненсі Фрейзер та Ульріх Бек, є занадто «м'якими» для вирішення питань легітимності та ефективності глобальної громадської думки. Потрібне щось більш дієве. Габермас розглядає міжнародне право як засіб, за допомогою якого дійсно можна вирішити зазначені питання, і важливість якого прогледіли двоє попередніх соціологів. Вчений говорить про необхідність конституціоналізації міжнародного права, що дасть змогу створити досить «жорстку» світову юридичну систему. Вінцем її оформлення повинно стати прийняття світової конституції. Остання має бути імплементована національними державами, після чого вона отримує пріоритет над національним правом. Держави добровільно підкорюються їй, хоча і не втрачають свій суверенітет, оскільки їх конституції продовжують діяти паралельно із світовою [Habermas, 2014, p. 7-8].

Прийняття світової конституції тягне за собою два важливі наслідки. По-перше, вона стає засобом створення світової соціальної спільноти. Як національна конституція формує локальну соціальну спільноту – націю громадян, – представники якої отримують право брати участь в процесах виробництва національної громадської думки, так само прийняття світової конституції, за задумом Габермаса, легально створить єдину світову

соціальну спільноту, що буде характеризуватися чітко визначеним правовим статусом. Її члени, шляхом спілкування в комунікативних мережах глобальної публічної сфери, зможуть на правових засадах генерувати легітимну глобальну громадську думку. При цьому вони не втрачають своєї національної приналежності, натомість разом з нею набувають ще однієї додаткової ознаки, яку Клаус Едер позначив терміном «постнаціональна ідентичність людей різних національностей» [Eder, 2014, p. 229].

По-друге, прийняття світової конституції створює правові підстави і відкриває шлях до формування глобального державного утворення. Потреба в його створенні для Габермаса очевидна. Особливістю глобального державного утворення має стати та, що з одного боку, воно, у відповідності із світовою конституцією, отримує право і механізми врегулювання ряду соціальних відносин в межах глобального простору, але з іншого – не характеризується монополією на застосування насилля. Контроль над засобами насилля залишається в руках національних держав. Однак, вони, у свою чергу, не застосовують його на власний розсуд, але – у чіткій відповідності із нормами світової конституції і тільки після політичних рішень «глобальної держави». Габермас називає базові питання, які потрапляють до сфери компетенції «глобальної держави»: врегулювання функціонування глобального господарства і, зокрема, світових фінансових ринків; інституціоналізація та дотримання прав людини; збереження навколишнього середовища; та підтримання миру [Habermas, 2012, p. 58-60].

«Законодавчим» органом глобального державного утворення, за задумом Габермаса, має стати світовий парламент. В його межах проводяться дебати стосовно тих чи інших глобальних проблем і приймаються політичні рішення щодо їх врегулювання. Між світовим парламентом і світовою соціальною спільнотою повинен існувати зворотній зв'язок. Він забезпечується, по-перше, на основі процедури всесвітніх виборів, а по-друге, – генеруванням глобальної громадської думки. За її посередництвом члени світової соціальної спільноти отримують змогу здійснювати тиск на світовий парламент з вимогою прийняття рішень, необхідних для вирішення актуальних глобальних проблем. Габермас вважає, що глобальна громадська думка має час від часу вимірюватися, а делегати світового парламенту зобов'язані на неї реагувати [Habermas, 2012, p. 61-63].

«Виконавчим» органом глобального державного утворення Габермас бачить реформовану Раду Безпеки ООН. Вона впроваджує в дію рішення, прийняті світовим парламентом, і, якщо виникає така необхідність, може

використати засоби насилля, контроль над якими зберігають за собою національні держави. Застосування насилля здійснюється у відповідності з нормами світової конституції. На думку вченого, воно може набути форми легальних інтервенцій, наприклад, у разі порушення прав людини. Юрген Габермас таким чином у своїх міркуваннях стосовно світової соціальної спільноти та глобального державного утворення продовжує європейську філософську просвітницьку традицію і прагне реанімувати Кантівський проект «вічного миру» [Habermas, 2012, p. 61].

Підсумовуючи, можна зазначити деякі спільні для усіх трьох напрямів особливості осмислення глобальної громадської думки зокрема і глобального громадянського суспільства взагалі. Найперше доречно зупинитися на характерному для європейської критичної теорії розрізненні між тим, що є, й тим, що має бути: і Ненсі Фрейзер, і Ульріх Бек, і Юрген Габермас міркують про нормативно бажаний стан справ, який поки що не існує, але який повинен бути створений у майбутньому. Світова соціальна спільнота концептуалізується як така, що має бути сконституційована, а на даний момент вона характеризується сумнівним статусом; світове державне утворення поки що не існує, але має бути створене свідомим зусиллям волі. Відповідно, одна з площин теоретичних розробок вчених пов'язана з міркуваннями про те, як ситуація повинна розвиватися у відповідності з ідеєю «проекту модерну». Теоретизування представників європейської критичної теорії місцями скоріше нагадує таке собі «резонерство» освічених еліт та інтелектуалів, ніж наукове дослідження [Beck, 2013, p. 76]. Насамкінець, в основу розбудови як світової соціальної спільноти, так і наднаціонального державного утворення апріорі покладаються структури та інститути, що притаманні Європейському Союзу. Відтак, глобальне громадянське суспільство зображується представниками європейської критичної теорії як логічне продовження або наступний щабель розвитку ЄС.

Джерела:

Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика; [пер. с нем. А. Б. Григорьева и В. Д. Седельника]. – Москва : Прогресс-Традиция, Издательский дом «Территория будущего», 2007.

Глобалізація в соціологічному вимірі / [під ред. В. Степаненка та В.

Бурлачука]. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2011.

Habermas J. Вовлечение другого. Очерки политической теории; [пер. с нем. Ю.С.Медведева]. – Санкт-Петербург : Наука, 2001.

Beck U. German Europe; [translated from German by Rodney Livingstone]. – Cambridge : Polity Press, 2013.

Beck U. World at Risk; [translated from German by Ciaran Cronin]. – Cambridge : Polity Press, 2011.

Eder K. The EU in search of its people: the birth of a society out of the crisis of Europe // *European Journal of Social Theory*. – 2014. – Vol. 17(3).

Habermas J. Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy; [translated from German by William Rehg]. – Cambridge : The MIT Press, 1998.

Habermas J. Plea for a constitutionalization of international law // *Philosophy & Social Criticism*. – 2014. – Vol. 40, no. 1.

Habermas J. The crisis of the European Union: a response; [translated from German by Ciaran Cronin]. – Cambridge : Polity Press, 2012.

Transnationalizing the Public Sphere / [Nancy Fraser et al.] ; edited by Kate Nash. – Cambridge : Polity Press, 2014.

M. Bulatevych. Ways of Elaboration of Legitimacy and Efficacy of the Global Public Opinion Questions by Representatives of European Critical Theory.

The article deals with actual for European critical theory investigations of the global public opinion. In the article definitions of legitimacy and efficacy of public opinion concepts are given and questions of legitimacy and efficacy of the global public opinion are formulated. There has been defined three ways of elaboration of mentioned questions within European critical theory. Each way has been characterized in general features.

Keywords: *global public opinion, legitimacy and efficacy of the global public opinion, world social community, global public sphere, supranational state formation.*

УДК 316.653:[316.658.3-026.39:32.019.51](477)

Т. С. Марусяк

МЕТОДИ ТА ФОРМИ ВПЛИВУ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті проаналізовано процес цілеспрямованого формування громадської думки. Теоретичною основою дослідження даної проблематики виступають праці П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Г. Года, У. Ліпмана, М. МакКобса, Д. Шоу, Г. Лассуелла, Е. Ноель-Нойман. Визначено основні форми впливу на громадську думку, зокрема методи маніпуляції та пропаганди, що використовуються, у тому числі ЗМІ, у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: громадська думка, формування громадської думки, маніпуляція, пропаганда.

На сучасному етапі становлення громадянського суспільства та глибинних політичних та соціально-економічних трансформацій громадськість стає активно діючим суб'єктом цих процесів. Останні події в Україні доводять можливості громадської думки виконувати функцію цілепокладання, що пов'язана з її участю у визначенні стратегічних цілей політики і соціального управління.

Враховуючи здатність громадської думки визначати суспільні процеси, окремі суб'єкти прагнуть мати вплив на формування її спрямованості та поширеності. Такий вплив може бути дуже різним за своїми масштабами, формами та методами, визначатись на державному рівні, переростати у міждержавну інформаційну війну, чи ставати інструментом у діяльності окремих політичних діячів.

У сучасних українських реаліях боротьба з таким впливом стає чи не ключовою засадою внутрішньої та зовнішньої безпеки. Про це свідчить зокрема створення у грудні 2014 року Міністерства інформаційної політики України, основним завданням якого Президент П. Порошенко назвав «відбиття інформаційних атак проти України».

Український науковець Чадюк О.М. вважає, що: «на сьогодні актуальною є всеохоплююча, загальна технологія державного маніпулювання, яка базується на систематичному впровадженні в масову свідомість соціально-політичних міфів – ілюзорних ідей, які затверджують визначені цінності і

норми без їх раціонального критичного осмислення» [Чадюк, 2005].

Актуальним стає вивчення процесу формування громадської думки, методів та способів впливу на неї та розробки механізмів протидії корисливим технологіям.

Вивченню громадської думки та впливу на неї присвячені праці журналістів, психологів, політологів та соціологів. Теоретичною основою дослідження даної проблематики можуть стати праці П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Г. Года, У. Ліпмана, М. МакКобса, Д. Шоу, Г. Лассуелла, Е. Ноель-Нойман. Сучасними вітчизняними дослідниками є У. Стефанчук, Д. Павлов, І. Набруско, В. Іванов, М. Яковлева і ін..

Громадська думка є об'єктом дослідження окремої спеціальної соціологічної теорії – соціології громадської думки, яка вивчає закономірності та механізми формування, функціонування і розвитку оціночного ставлення різних соціальних спільнот до процесів та явищ, що відзначаються суспільним інтересом та дискусійністю [Сірий, 2010].

На думку сучасного українського соціолога В. Осовського, зміст громадської думки як соціальної інституції постає як сукупне ставлення, виражене у формі оцінного судження між суб'єктами громадської думки (громадськістю) та суб'єктами влади з приводу оцінки, змісту, способу розв'язання певної політичної, економічної, екологічної, соціальної проблем [Осовський, 1999, с. 46].

Формування громадської думки – взаємодія індивідуальних, групових, колективних суджень, утворення на їх основі громадської думки, тобто думки, що внутрішньо єдина і впливає на практичну діяльність людей і соціальних інститутів.

Характеризуючи розвинені в науці в останні десятиліття підходи до вивчення процесу виробництва громадської думки, слід зазначити переважання двох тенденцій у дослідженні цього процесу: 1) розуміння процесу формування громадської думки як природного та самодостатнього (для пояснення використовується аналіз соціально – психологічних механізмів, таких як ідентифікація, спілкування, конформізм, в результаті яких і виникає громадська думка); 2) вивчення процесів цілеспрямованого впливу органів політичного керівництва, громадських організацій, засобів масової інформації, пропаганди, реклами, паблік рилейшнз на громадську думку.

Метою статті є аналіз основних форм та методів цілеспрямованого формування громадської думки в сучасному українському суспільстві.

В історії світової соціології громадської думки виділяють чотири періоди: 1) кінець XIX – 20-ті роки XX століття, пов'язаний з іменами французьких соціологів Г.Тарда і Г.Лебона та їх теоріями психології народів і мас та психології натовпу; 2) середина 20-х – початок 40-х років XX століття пов'язаний з розвитком соціально-психологічного напрямку американської соціології (А.Л. Лоуелл, У.Ліпман, Ф.Тьонніс); 3) початок 40-х – кінець 70-х років XX століття – час теоретичного осмислення процесів взаємодії громадської думки і засобів масової комунікації, пропаганди, ідеологічної боротьби, маніпулювання громадською думкою (П. Лазарсфельд, Б.Берельсон і Г. Годе, Г.Блумер); 4) кінець 70-х років – по теперішній час (фундаментальні концепції сутності громадської думки і процесу його формування (Е. Ноель-Нойман, Н.Луман).

Спершу детальніше розглянемо концепції третього періоду, адже це час ідеологічного протистояння двох світових систем, Другої світової війни, а потім Холодної війни. Саме тоді створюються теорії середнього рівня в галузі пропаганди, механізму психологічної війни, політичного маркетингу.

В 1940 р. соціологи П Лазарсфельд, Б.Берельсон і Г. Годе розробили теорію «двоступеневого порогу комунікації». Згідно неї було встановлено, що поширення інформації та її вплив на громадську думку відбувається як би в два етапи: спочатку від засобів масової інформації до «лідерів думок», потім – від цих лідерів до їх послідовників. Це означає, що так званий «середній мешканець» сприймає інформацію краще не безпосередньо із ЗМІ (телебачення, преса, радіо), а коли вона ретранслюється впливовими особистостями [Lazarsfeld, 1968, с. 151]. Таким «лідерами думок» можуть бути політичні діячі, громадські активісти, відомі актори, спортсмени і ін..

Можна зробити висновок, що особистість, що є авторитетом для певної соціальної спільноти чи суспільства загалом, може стати інструментом цілеспрямованого формування громадської думки.

Ще один соціолог У.Ліпманн у своїй праці «Громадська думка» [Ліпманн, 2004] ще в кінці 1920-х рр. висунув тезу про «псевдооточення», тобто певний спрощений образ навколишньої дійсності. Цей образ формується ЗМІ та визначає саму громадську думку, тобто сприйняття та ставлення то реальних подій.

Сьогодні ми можемо говорити, що ЗМІ та, в першу чергу,

телебачення здатні структурувати події, ранжувати їх і тим самим визначати думки, мотиви та вчинки індивідів чи соціальних груп.

Схожої думки дотримувався і Б. Коен, який вважав, що хоча медіа і не визначають, що думати людям, але вони часто впливають на те, про що думають люди [Cohen, 1963].

Спрощеним розумінням формування громадської думки за допомогою ЗМІ є модель «стимул – реакція». У цій моделі вплив мас-медіа є специфічною реакцією аудиторії на подразники засобів масової інформації. При цьому між змістом повідомлень та поведінкою глядачів є прямий зв'язок. Як вважає прихильник цього підходу М. Шенк, «ретельно оформлені стимули через ЗМІ однаково досягають кожного індивіда у суспільстві і в результаті в усіх індивідів виникає ідентична реакція» [Schenk, 1984].

Грунтовну теорію «порядку денного» (agenda setting) було створено М.МакКобсом і Д. Шоу [McCombs, Shaw, 1972, с. 176-187]. Вченими було доведено, що мас-медіа привертають увагу суспільства до певних проблем і роблять їх актуальними, хоча інколи вони є доволі далекими від реальних потреб аудиторії. На підтвердження цього наводилися дані досліджень, відповідно до яких громадська думка і зміст газет були практично ідентичні, тобто приділяли приблизно однакову увагу різноманітним проблемам. Можна зробити висновок, що ЗМІ здатні цілеспрямовано конструювати проблеми, міру їх важливості а отже, цілеспрямовано формувати громадську думку. Цей процес, на нашу думку, може полягати у:

- визначенні тем, які привернуть увагу аудиторії, тобто ЗМІ обирають які події висвітлювати, а які можливо, замовчати.

- визначенні (а, іноді, штучному створенні) важливості тем та їх пріоритетності. ЗМІ обирають те, яку подію висвітлювати першою, якій надавати особливого значення чи виділяти з поміж інших і т.д. Цим самим відбувається формування громадської думки, адже громадськість завжди своїм об'єктом обирає актуальні, дискусійні та важливі теми.

Щодо сучасного українського суспільства, то практично усі ЗМІ віддають пріоритетність питанням військового конфлікту, мобілізації, зовнішньої безпеки, апелюють до патріотизму та відданості державі, при цьому теми, пов'язані із соціальним забезпеченням, економічними реформами, діяльністю судових та правоохоронних органів, системи охоронів здоров'я, корупційними діями сучасних чиновників переносяться на другий план або замовчуються.

У літературі вживають термін «диверсифікація» суспільної свідомості чи громадської думки, що означає розпорошення уваги панівної еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми й відволікання цим від вирішення нагальних завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства й держави [Сідак, 2013].

У сучасному суспільстві інформація набуває надзвичайної цінності, а іноді і постає у якості зброї. Якою буде ця інформація багато в чому залежить саме від ЗМІ і особливо велику роль у цьому процесі відграє телебачення.

За даними загальнонаціонального опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» у травні 2013 року 58,3 % населення довіряють ЗМІ. Варто зазначити, що за останній рік цей рівень дещо знизився. Це пов'язано з наявністю великої кількості суперечливих повідомлень, дезінформації, спотвореної інформації та використанням ЗМІ у корисливих цілях політиками та можновладцями.

Маючи на увазі зміст та роль інформації у сучасному світі, американський вчений М. Маклюен висловлює відому думку: «Істинно тотальна війна - це війна за допомогою інформації».

Одним із способів впливу ЗМІ на аудиторію, а отже і на громадську думку є маніпуляція.

Американський професор факультету ЗМІ Герберт Шіллер характеризує маніпуляцію як приховане програмування думок, намірів, почуттів, ставлень, установок поведінки. С.Кара-Мурза аналізує маніпуляцію з позиції політичної влади. Він вважає, що «маніпуляція – це вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує» [Кара-Мурза, 2000, с. 11].

Інститут аналізу пропаганди (СІЛА), створений ще у 1937 році у США, узагальнив ці прийоми і виділив ряд методів маніпулювання громадською думкою [Танчин, 2007]. Найпоширенішими серед них, на нашу думку, є:

- **«Визначення».** Ідеї, особистості, об'єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними залежно від завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через їх часте повторення засвоюються людьми як очевидні, які не потребують доказів.

ЗМІ часто замість представлення фактів інтерпретують їх, одразу надаючи значення та оцінки певним особам, подіям, вчинкам. Це

перешкоджає критичному осмисленню аудиторією та сприяє створенню системи стереотипів та «наклеєних ярликів».

- **«Блискуча всезагальність».** Зображуючи події, у яких необхідно заручитися підтримкою аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що абсолютна більшість суспільства підтримує таку точку зору («переважна більшість», «громадська думка»).

Варто згадати про теорію «спіралі мовчання» Е. Ноель-Нойман [Ноель-Нойман, 1996], яка полягає у тому, що індивід усвідомлюючи, що його погляди збігаються з поглядами більшості, висловлює їх значно охочіше. І навпаки, якщо він має протилежне відчуття, то прагне зберігати мовчання щодо своїх поглядів, ухиляючись від опитувань, або видає неправдиву інформацію.

- **«Рекомендація».** Потрібна теза вкладається в уста особистості, яка користується високою популярністю в певних суспільних колах (відомий вчений, журналіст, письменник, артист, спортсмен тощо).

Цей спосіб маніпуляції корелює із теорією «двоступеневого порогу комунікації», про яку йшлося вище. Українські політичні сили залучаючи до своїх лав популярних особистостей, часто взагалі не дотичних до політики, намагаються використати їх авторитет для просування своїх ідей та інтересів.

- **«Перенесення».** Прийом за допомогою якого безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, яку потрібно популяризувати.

Цей спосіб є дзеркальним до попереднього. Політичні партії, що вже завоювали свій авторитет, включають до виборчих списків особистостей, що не мають на меті брати участь у процесах державо – та законотворення, а вбачають у статусі «народного обранця» корисливі цілі.

- **«Підміна», «Зміщення акцентів».** Ці прийоми полягають у використанні позитивних визначень для позначення негативних дій або навпаки, висвітленні окремих «вигідних» частин якоїсь події, спотворенні інформації, подання неповних даних і т.д.

Одним із можливих способів маніпуляції громадською думкою є некоректне використання соціологічної інформації. Емпіричне дослідження, проведене дослідницею з Казанського університету Яковлевою М.Г. у 2012 році у Росії [Яковлева, 2014]. Було виявлено невисокий рівень професійної культури журналістів у роботі із соціологічною інформацією (більшість

проаналізованих газетних публікацій містили викривлені дані без вказівки на те, ким було проведено дослідження, обсяг вибірки і ін., підмінялися поняття, наприклад, такі як «рейтинг кандидата» та «прогноз голосування»).

Маніпулювання, на нашу думку, завжди має негативні наслідки, адже обмежує індивідів у можливостях свідомо діяти, обирати та приймати рішення. Громадська думка при цьому стає інструментом у руках маніпулятора і втрачає здатність повноцінно виконувати функцію соціального інституту.

Ще одним важливим поняттям, пов'язаним із темою формування громадської думки є пропаганда. Під пропагандою розуміють особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, ідей, цінностей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів, і завдяки цьому – можливість впливати на поведінку людей [Танчин, 2007].

Виділяються три типи пропаганди – біла, сіра та чорна. Біла пропаганда – це пропаганда, що поширюється та визнається джерелом інформації або його офіційними представниками. Сіра – це пропаганда, яка спеціально не ідентифікує своє джерело інформації. Чорна – це та, яка презентується, видається вихідною із іншого джерела замість достовірного [Чадюк, 2005].

Окрім цього пропаганда може бути позитивною та негативною. Негативна (деструктивна) пропаганда нав'язує людям ті або інші переконання за принципом «мета виправдовує засоби». Мета негативної пропаганди – розпалювання соціальної ворожнечі, нагнітання соціальних конфліктів, загострення суперечностей у суспільстві, пробудження низинних інстинктів у людей тощо. Це роз'єднує людей, робить їх слухняними волі пропагандиста. Основна функція негативної пропаганди – створення ілюзорної, паралельної реальності з «перевернутою», або спотвореною системою цінностей, переконань, поглядів. Негативна пропаганда активно використовує низьку критичність та навіюваність мас, щоб маніпулювати цими масами в інтересах невеликої групи осіб [Рибій, 2014, с. 207].

Одним із дослідників пропаганди є Г.Лассуелл, який опублікував в 1927 році роботу «Propaganda technique in the World War». У цій праці йдеться про технології інформаційного впливу на прикладі Першої світової війни. Він зазначає, що у воєнний період активізуються ірраціональні інстинкти, що не піддаються свідомому контролю. Чим вищий рівень напруги у суспільстві,

чим сильніше виражені примітивні інстинкти, тим ефективнішою буде пропаганда.

Г.Лассуелл визначив пропаганду як «контроль за громадською думкою з допомогою соціальних символів». Мета цього контролю – забезпечити мобілізацію і консолідацію мас навколо єдиної мети (а в умовах воєнних дій – навколо перемоги у війні).

Це твердження підкреслює актуальність тематики формування громадської думки саме у сучасному українському суспільстві. Умови, викликані військовим конфліктом на Донбасі роблять вразливою суспільну свідомість та схильною до впливу маніпуляцій та пропаганди.

Протидія інформаційним впливам, на нашу думку, можлива на трьох рівнях:

1) макрорівень, що полягає у реалізації послідовної та комплексної інформаційної політики держави. Вона повинна включати як створення умов для незалежності та свободи слова у ЗМІ, так і створенні єдиного інформаційного простору для громадян України з недопущенням корисливого «зовнішнього впливу» на громадську думку;

2) мезорівень, що включатиме діяльність самих ЗМІ без використання маніпулятивних технологій та методів (правдиве, об'єктивне та неупереджене висвітлення фактів);

3) мікрорівень, що полягає у активності самих громадян та соціальних груп. Для протидії будь-яким впливам необхідним є самостійний пошук та всебічне вивчення інформації про подію з різних джерел та формування власної громадянської позиції.

Джерела:

Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – Москва, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.probib.narod.ru/social/karam/kara_soz/index.html.

Липпман У. Общественное мнение ; пер. с англ. Т.В. Барчунова, под ред. К.А. Левинсон, К. В. Петренко. – Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004.

Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Пер. с нем. Общ. ред. и предисл. Мансурова Н.С. – Москва : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996.

Осовський В. Л. Громадська думка: спроби соціологічної інтерпретації. – Київ : Інститут соціології НАНУ, 1999.

Структура й типи політичної пропаганди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2014/Politologia/2_159950.doc.htm

Сідак В.С. Диверсифікація суспільної свідомості – як загроза інформаційній безпеці держави та її нейтралізація // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2219>

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – Київ : Атіка, 2010.

Танчин І. З. Соціологія : Навч. посіб. – 2-е вид., переробл. і доповн. – Київ : Знання, 2007.

Чадюк О.М. Пропаганда ідей та сучасне українське міфотворення // Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С. Крисаченка. – Київ : Знання України, 2005.

Яковлева М.Г. Опубликование социологической информации как фактор влияния на электоральное поведение граждан // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2014. – № 4 (42): в 2-х ч. Ч. II.

Cohen B.C. The Press and the Foreign Policy. – Princeton, NJ : Princeton University, 1963.

Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign [text] / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – New York : Columbia University Press, 1968.

McCombs M.E., Shaw D.L. The agenda setting function of mass media // Public Opinion Quarterly. – 1972. – Vol. 36.

Schenk M. Soziale Netzwerke und Kommunikation. – Tübingen : 1984.

T. Marusyak. Methods and Forms of Influencing Public Opinion in Modern Ukrainian Society.

The paper analyzes the process of purposeful formation of public opinion. The theoretical basis of the study of this problem are the work P. Lazarsfeld, B. Berelson, G. Gode, W. Lipman, M. MakKobs, D. Shaw, H. Lassuella, E. Noelle-Neumann. The main forms of influencing public opinion, including manipulation and propaganda methods used, including the media, in the Ukrainian society.

Keywords: *public opinion, formation of public opinion, manipulation, propaganda.*

УДК 318.015.311:172.12(477.64-12)

С. З. Сальніков

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ФАКТОРИ ВПЛИВУ (НА ПРИКЛАДІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. МЕЛІТОПОЛІ)

У статті розглянуті особливості формування громадянської активності студентства, досліджуються фактори, які впливають на громадянську свідомість, та причини участі у громадській діяльності або відмови від такої.

Ключові слова: громадянська активність, студентська молодь, громадянське суспільство, навчальне середовище, громадянські цінності.

Постановка наукової проблеми. Протестні заходи на київському майдані річної давнини показали бажання і готовність київської та регіональної молоді, значна частина з яких – саме студентство, до конкретних дій на шляху розбудови довгоочікуваного демократичного суспільства в Україні. Це показує високий рівень сформованої громадянської свідомості, зокрема й у студентській молоді.

Черги до військкоматів у регіонах та готовність студентів боронити суверенітет України є не чим іншим, як свідомою позицією молоді, реакцією на відверту безпосередню військову агресію з боку РФ, і цей факт не може не викликати поваги та інтересу з боку науковців [Урядовий кур'єр..., 2014].

На даному етапі соціологи фіксують помітні регіональні відмінності щодо рівня активності молоді через вплив багатьох соціокультурних факторів.

Ретроспективний аналіз даних соціологічних досліджень свідчить, що майже третина молоді мала значні труднощі з визначенням ідеологічних пріоритетів, поглядів і навіть позитивного ставлення до своєї країни й народу [Громадська активність молоді...].

Проте, серед студентської молоді, процеси становлення громадянських цінностей є недостатньо рухливими і прогнозованими.

Виняткове місце у молодіжному світі належить студентській молоді як подальшій інтелектуальній еліті країни, якій довіряється роль розбудови громадянського суспільства, оскільки зазначена страта є найменш консервативною і найбільш чутливо реагує на соціальні зміни.

Саме їй властиве негативне ставлення до порушення демократичних установ, законів, моральних положень і саме ця категорія частіше за інших ініціює соціально-економічні, політичні зрушення, які є актуальними на сьогоднішній день.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням громадянської активності молоді під різним кутом займалися А. Арсеєнко, К. Абульханової-Славської, Г. Голеусова, В. Жукова, О. Куценко, М. Лукашевич, Ю. Саєнко, В. Скуратівський, В. Судаков, М. Туленков, та ін.

Соціокультурні тенденції та показники соціологічних досліджень вимірів громадянської активності як чинника і показника розвитку суспільної свідомості та соціалізованості різних суспільних страт аналізуються у працях Д. Акімова, Т. Безверхої, М. Боришевського, Н. Дерев'янка, І. Жадан, В. Іванчука, А. Карася, В. Поплужного, О. Сухомлинської, К. Чорної, С. Рябова, Л. Шангіної, М. Головатого, Г. Я. Гревцевої, Л. В. Корінна, О. Б. Плига, Т. Саврасової-В'юн та інших. Разом із тим, в контексті сьогоденних суспільно-політичних реалій в Україні слід зазначити значну потребу в дослідженнях регіональних особливостей громадянської активності в молодіжному середовищі.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз стану та рівня громадянської активності мелітопольської студентської молоді за умов суспільно-політичної кризи.

Виклад основних результатів дослідження. Базовими поняттями, які розкривають змістовні характеристики «громадянської активності», є «громадянство», «громадянськість», «активність».

Громадянство – це інтегральна якісна визначеність людини, що означає наділення і забезпечення її відповідними правами та умовами існування як підданого конкретної держави [Юрій, 2004]. Ознаками громадянина є легальний його статус як повноправного члена суспільства і володіння ним сукупністю громадянських прав і свобод, належність яких, власне, і робить особу громадянином. Громадянство постає у відносинах між громадянами і являє собою соціальний статус індивіда як агента публічної діяльності, фокусуючи його зв'язок з державою, який виявляється у взаємних правах і обов'язках. Проте, громадянство є лише формальною характеристикою соціальної діяльності і не враховує конкретної активності індивіда та її спрямованості.

Змістовний же бік соціально- політичної активності громадянина

визначає поняття «громадянськість». У «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» громадянськість визначається як «духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що має культурологічні засади» [Концепція...]. Такі характеристики громадянськості свідчать про визначальну роль світогляду особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною. Проте, громадянськість передбачає не лише певні погляди і переконання особистості, а й її можливість їх реально втілювати в систему громадянських відносин. Далі в концепції зазначається, що «громадянськість - це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства [Концепція...].

Отже, громадянськість характеризує людину як свідомого громадянина, який відзначається готовністю і здатністю до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної та правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі Вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного громадянина своєї країни.

Спираючись на таке розуміння громадянськості, слід акцентувати увагу на такому феномені як «активність». Аналізуючи праці вітчизняних дослідників, нормативним для нашого дослідження і таким, що відображає її сутність є, на наш погляд, визначення К.Абульханової-Славської: «Активність – це характеристика діяльності, яка має самостійну силу реагування, що проявляє себе у вільній, свідомій, внутрішній необхідній дії» [Абульханова-Славская, 1985]. Близькою до даного підходу є думка А.Петровського, який звертає увагу на особистісне самовизначення людини в процесі її діяльності: «Активність людини набуває особливого значення як важлива якість особистості, як здатність змінювати навколишню дійсність залежно від власних потреб, поглядів, цілей» [Петровский, 1982]. З погляду психології, активність людини є джерелом її розвитку, визначає діяльність і є її рушійною силою. Саме активність забезпечує підтримку життєво важливих зв'язків усіх істот з навколишнім світом. Джерелом активності є потреби, завдяки яким усе живе діє певним чином та в певному напрямі.

Активність людини зумовлена потребами, які формуються в суспільстві в процесі виховання [Сергеєнкова, 2012, с. 184].

Громадянська активність являє собою доволі складне багаторівневе явище суспільної дійсності, в якій можна виділити такі складові: по-перше – високий рівень громадянської свідомості та культури людини, яка втілюється в активні громадські дії; по-друге – громадянську відповідальність як повагу до громадянських прав і обов'язків; по-третє – політичну участь, яка спрямована на досягнення рівноваги між державною владою та владою громади [Букреєва, 2013, с.77-82].

Враховуючи останню складову, вітчизняний науковець Д.Акімов характеризує громадянську активність як діяльність людей, що пов'язана із здійсненням суспільних функцій у тих сферах життя суспільства, які не можуть регулюватися або реально не регулюються державою [Акімов, 2008].

Відповідно до цього, сферами прояву громадянської активності є соціально-комунікативна, громадська та суспільно-політична. До її форм можна віднести: громадянську ініціативу, відповідальність, залученість до добровільних суспільних та політичних об'єднань, поінформованість про суспільно-політичне життя, громадську солідарність та взаємодопомогу.

Проте, проаналізувавши основні підходи, ми розуміємо громадянську активність як систему ціннісних орієнтацій людини, що відображає її свідомі дії, спрямовані на втілення в життя всієї сукупності загальнолюдських, соціальних, політичних і громадянських цінностей, при розумному співвідношенні особистих і суспільних [Букреєва, 2013, с.77-82].

Особливе місце у процесі розбудови громадянського суспільства займає студентська молодь. Будучи складовою частиною молоді, вона характеризується особливими умовами життя, праці і побуту, соціальною поведінкою і психологією, системою ціннісних орієнтацій. Для її представників підготовка до майбутньої діяльності в обраній сфері матеріального або духовного виробництва є головним, хоча і не єдиним заняттям. Так, на думку Т. Зеленської, студентство це період формування ідентифікаційної матриці особистості, яка охоплює найважливіші сфери життя людини. У цьому віці молода людина переживає низку криз, шукає свою ідентичність, будує подальші плани на життя, осмислюючи своє місце у суспільстві. В цьому віці молода людина здійснює вибір професії, оволодіває нею і починає випробувати себе в інших сферах життя [Зеленська, 2011].

Науковці акцентують увагу на сутності студентської молоді як основі майбутньої інтелігенції: «Соціальна роль студента полягає в підготовці до високо кваліфікованої праці, обслуговуванні соціальних потреб і інтересів у всіх сферах теоретичної і практичної діяльності, в оновленні всього суспільства в цілому» [Фомина, 2000]. Виходячи з цього, можна зазначити, що студентство є високо освіченою і високо культурною частиною суспільства та виступає як інноваційний резерв і потенційна еліта суспільства.

Українські студенти – зрілі в розумовому і моральному відношенні, з впевненим стійким світоглядом, рішучі, самостійні. Вони є активними учасниками політичного життя України, рушійною силою змін у суспільстві [Станіславенко, 2014].

Таким чином, студентство – це величезний інтелектуальний та управлінський потенціал культурно-духовної, державно-адміністративної, економіко-матеріальної сфер суспільства і за висловом В. І. Ініоніна, є «фокус-групою майбутнього соціуму в цілому» [Инионин, 2000].

Емпірична репрезентація особливостей громадянської активності студентської молоді м. Мелітополя.

Сучасна соціологія досліджує громадянську активність, здебільшого, на загальнонаціональному рівні, тоді як дослідження в регіонах мають поодинокі випадки, не дивлячись на те, що в країні існує регіональне розмежування не тільки культурного а й політичного характеру.

Вчені, донедавна, виділяли у сучасному українському суспільстві три соціально-політичні субкультури –українська, західна та російська, відмінності між котрими залежать від рівня соціально-економічної активності й ставленням до національних інтересів [Стегний, 2005].

Об'єктом дослідження виступили студенти вищого навчального закладу м. Мелітополя (Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького). Генеральна сукупність, яка презентує об'єкт дослідження, становить 3100 чоловік. Опитування проводилось у червні 2014 р.

Відповідно до визначеної генеральної сукупності було сформовано вибірку, яка становить 130 осіб. Дана вибірка сукупності не претендує на науковість, але вона достатня для виявлення домінуючих тенденцій, – що відповідає поставленому на даному етапі дослідження завданню.

Сучасна молодь, яка цікавиться ситуацією, що відбувається навколо, має більш високий показник участі у тому чи іншому виді соціальної діяльності. Кореляція відповідей на питання: «Чи цікавитеся Ви політичною ситуацією в країні»* «Чи берете Ви участь у будь-якому виді громадянської діяльності» показав, що 17,1% опитаних, які постійно цікавляться новинами, завжди беруть участь у будь-якому виді громадської діяльності; 31,4% опитаних беруть участь час від часу; майже половина зацікавлених новинами респондентів (48,6%) не беруть участі, проте виявляють бажання залучитись до громадської діяльності; і лише 2,9% не беруть подібної участі та не мають на те бажання. Також опитування показало очікуваний показник: ті, хто не цікавиться новинами взагалі – не беруть участі у будь-якому виді громадянської діяльності (100%).(Табл. 1)

Таблиця 1.

Чи цікавитеся Ви політичною ситуацією в країні	Чи берете Ви участь у будь-якому виді громадської діяльності?			
	так, постійно	час від часу	ні, але хотів би брати	ні, і не хотів би брати
Так, постійно	17,1%	31,4%	48,6%	2,9%
Іноді		45,7%	20,0%	34,3%
Якщо мене це стосується особисто		53,3%	20,0%	26,7%
Не цікавлюсь взагалі				100,0%

Серед видів участі у громадянській діяльності молоді можна зазначити патріотичні заходи, та заходи проросійського напрямку що відбувались у місті .

Так, 22,9% опитаних, що завжди цікавляться подіями в країні, брали участь у патріотичних заходах у місті, а 17,1% не брали участі та не підтримують такі заходи. Щодо участі молоді, що цікавиться новинами, у проросійських заходах, то таких виявилось 7,1% (Табл. 2).

Таблиця 2.

Чи цікавитеся Ви політичною ситуацією в країні?	Чи брали ви участь у заходах (патріотичні або проросійські)					
	Так		Ні, але підтримаю такі заходи		Ні, і не підтримую такі заходи	
	Патріотичні	Проросійські	Патріотичні	Проросійські	Патріотичні	Проросійські
Так, постійно	22,9%	7,1%	60,0%	4,3%	17,1%	88,6%
іноді	42,9%		57,1%			100,0%
Якщо мене це стосується особисто	33,3%		53,3%	20,0%	13,3%	80,0%
Не цікавлюсь взагалі				16,7%	100,0%	83,3%

Респондентам була дана можливість віднести себе до певної національності, що дає нам змогу виокремити чинник впливу. Так, в ході дослідження виявилось, що національність має вплив на готовність молоді брати участь у патріотичних заходах, проте частково. На питання «Чи брали Ви участь у патріотичних заходах», «Так» відповіли 31,6% респондентів, які вказали свою приналежність до української національності; 61,4% українців не брали участі, але підтримують проведення таких заходів; і лише 7% не беруть участі і не підтримують подібні заходи. Усі опитані, які віднесли себе до російської національності, не брали участі та не підтримували патріотичні (українські) заходи, що проводились у місті.

Цікаво, що у проросійських заходах, які відбувались у місті, брали участь лише 22% росіян за національністю, тоді як 65% не брали та не підтримували подібні заходи.

Під час опитування, респондентам було поставлено запитання «Де Ви найбільше дізнаєтесь про новини, що відбуваються в країні та місті?», то найбільш поширеним джерелом інформації для молоді виступають соціальні мережі: 60,6% опитуваних постійно дізнаються інформацію саме з соцмереж.

Соціальні мережі, ще у 2010 році почали входити до десятки найбільш популярних сайтів, де молодь дізнається новини. Втім, популярність соціальних мереж як місця постійного «проживання» молоді вже давно не новина. Навіть у зіткненнях в Єгипті намагаються звинуватити сайт

мікроблогів Twitter – за координацію дій протестантів. В Україні також мав місце відомий твіт Мустафи Найєма, з закликом до молоді прийти в ніч на Майдан Незалежності, наслідки тих подій відомі всьому світу. З появою соціальних мереж, залучення молоді до будь-якого виду діяльності, протягом останніх десяти років, значно зросло. Зараз вся громадська діяльність переміщується в площину WorldWideWeb. Створюються Інтернет товариства різних громадських об'єднань, де молоді люди можуть просувати свої ідеї, брати участь в обговореннях [Ellison...].

Другим постійним джерелом отримання інформації є батьки та родичі – це зазначило 48,3% респондентів. 31,3% вказало на те, що постійно дізнаються новини від друзів. Наступним джерелом є ЗМІ, а саме всеукраїнські канали телебачення та газети. Ними користується 29% молоді. Місцевими газетами та телеканалами постійно користуються лише 6,9% опитаних, а 37,9% – час від часу. Спеціальні сайти з новинами постійно відвідають 28,3% респондентів, а іноді туди зазирають 33,3% опитуваних. Слід зазначити, що на деякі сайти з новинами Інтернет користувачі попадають за допомогою посилань саме з соціальних мереж, і інформація на таких ресурсах більш якісна (відповідає дійсності), ніж та, що зустрічається у соціальних мережах vk.com чи facebook без зовнішнього посилання.

Викладачі ВНЗ є джерелом інформації до яких рідко або й ніколи не звертається відповідно 31% та 37,9% студентів. Це свідчить або про дуже низький рівень авторитету викладача серед студентської молоді, або ж про значні розбіжності у поглядах (Табл. 3).

Таблиця 3.

Звідки і як часто Ви отримуєте інформацію?	Постійно	Іноді	Рідко	Ніколи
Від викладачів		31	37,9	31
Місцеві телебачення, газети	6,9	37,9	20,7	34,5
Спеціальні сайти з новинами, блоги та інше	28,3	33,3	20	18,3
Всеукраїнські телебачення, газети	29	35,5	11,3	24,2
Від друзів	31,3	43,8	21,9	3,1
Від батьків, родичів	48,3	29,3	19	3,4
Соціальні мережі	60,6	27,3	12,1	

Патріотично налаштована молодь далеко не завжди є з заможної родини. Так, 4,4% опитаних, які вважають себе патріотами, на питання «Оцініть Ваш матеріальний стан» зазначили про низький рівень свого становища (ледве зводимо кінці з кінцями); 5,9% «патріотів» відповіли, що коштів вистачає лише на придбання їжі. Проте, з таким матеріальним достатком «не патріотів» виявилось 48% опитаної молоді. 72,1% молоді, яка має патріотичні вподобання, зазначили, що в цілому на життя їм вистачає, якщо не купувати меблі або техніку; молоді, що не вважають себе патріотами, за таким рівнем матеріального стану виявилось 36%. Можуть дозволити собі купити багато чого, окрім авто або нерухомості 17,6% патріотів та 16% тих, хто такими себе не вважають. Отже рівень патріотизму не має прямого зв'язку з матеріальним становищем (Табл. 4).

Таблиця 4.

Оцініть, будь ласка, матеріальний стан вашої родини	Чи вважаєте Ви себе патріотом?		
	Так	Ні	Важко відповісти
ледве зводжу кінці з кінцями	4,4%		10,8%
вистачає лише на їжу, купувати одяг, взуття – складно	5,9%	48,0%	8,1%
в цілому на життя вистачає, якщо не купувати меблі, техніку	72,1%	36,0%	37,8%
можу дозволити багато чого, крім купівлі нерухомості, авто.	17,6%	16,0%	43,2%

Підтвердити свій патріотизм вчинками, на випадок виникнення заворушень, однозначно готові 11,6%; «скоріше так ніж ні», відповіли 15,9%; однозначно не готових, та тих, хто скоріше не прийме участі у подібних заходах «патріотів», виявилось 17,4% та 27,5% відповідно.

Постійно цікавляться новинами 57,7% українців та 28,6 % росіян, іноді цікавляться – 30,6% українців та 4,8% росіян. Не цікавляться взагалі новинами більше половини опитаних респондентів (57,1%), які зазначили свою приналежність до російської національності.

На президентських виборах у травні 2014р. 65,2% опитаної молоді брали участь в голосуванні, а 34,8% – проігнорували своє конституційне право. Причини не участі у виборах, були наступні: студенти, які вважають що їх

голос нічого не вирішить, виявилось 21,7%; не довіряють жодному кандидату – 13%; не пішли на вибори через байдужість – 8,7%.

Проте, на участь у виборах національність не мала значного впливу. Серед опитаних брало участь у виборах лише 71,4% росіян та 64% українців, що може бути пояснене доволі високим рівнем недовіри до того чи іншого кандидата та загальною думкою в місті, що вибори мало що зможуть вирішити в країні (Явка на виборчих дільницях Мелітополя була рекордно низькою).

В ході дослідження також виявлено, що національність впливає на участь і в громадських заходах. Наприклад, постійно задіяні у будь-якому виді громадської діяльності 10,8% українців, тоді як росіян таких не виявилось взагалі. Час від часу беруть участь у подібних заходах 40,5% українців і лише 4,8% росіян. Не беруть участь, але хочуть залучитись до такої діяльності 35,1% українців та 23,8% росіян. Не беруть та не мають бажання брати участь у громадській діяльності 13,5% українців та 71,4% студентів міста російської національності (Табл. 5).

Таблиця 5.

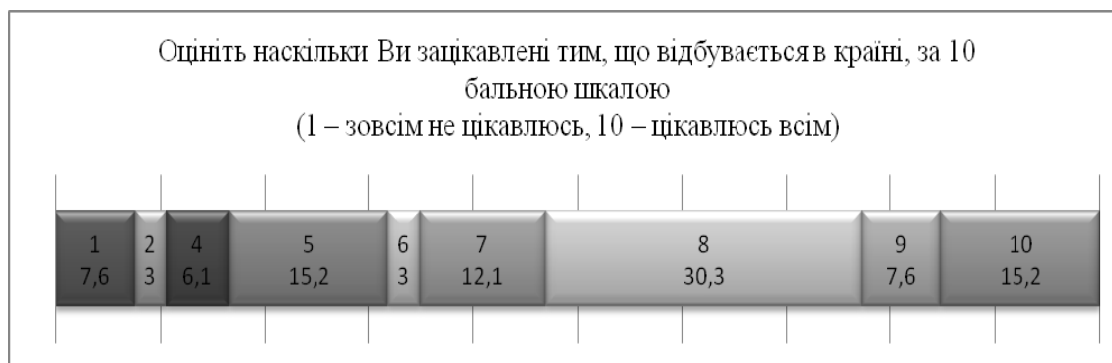
Чи берете Ви участь у будь-якому виді громадської діяльності?	До якої національності ви себе відносите?	
	українець	росіянин
так, постійно	10,8%	
час від часу	40,5%	4,8%
ні, але хотів би брати	35,1%	23,8%
ні, і не хотів би брати	13,5%	71,4%

Прийнято вважати, що сучасна молодь є доволі апатичною, цікавиться всім чим завгодно, але не суспільно-політичними подіями навколо, проте події останнього року докорінно змінили цю картину. На сьогодні понад половина опитаної молоді (53%) вказали, що постійно цікавляться ситуацією в країні; 26,5% – цікавляться час від часу; 11,4% зазначило, що цікавляться тоді, коли це стосується респондента особисто; і тільки 9,1% не цікавляться взагалі.

Під час опитування, молодь мала змогу оцінити свій рівень зацікавленості подіями, що відбуваються в країні за допомогою десятибальної шкали (де 1 – нічого взагалі не цікавить, 10 – цікавить

все). Найбільшу оцінку, (10) поставили собі 15,2% опитаних, найменшу (1) – 7,6%. Майже третина опитаних, а саме 30,3% оцінили свою зацікавленість на 8 балів, що є найбільшим показником (Табл. 6).

Таблиця 6.

Наведені вище дані дослідження дозволяють стверджувати, що процес формування громадянської позиції молоді здебільшого не є спонтанним. На нього можна цілеспрямовано впливати, використовуючи широкий арсенал агентів соціалізації: освіта, сім'я, державна молодіжна політика, молодіжні організації, ЗМІ тощо. «Історична місія педагогів, вихователів, психологів, всієї громадськості – сприяти створенню таких суспільно-політичних умов, виробляти у молоді таку громадянську позицію, які б формували, підтримували, зберігали і розвивали національний характер. А завдання держави полягає у створенні належних умов для розвитку, формування і становлення повноцінного громадянина України»[Мороз, 2012].

В ході дослідження було встановлено, що в Мелітополі на формування громадянської активності молоді основний вплив мають наступні фактори: соціальні мережі – 21,2%; ЗМІ (у тому числі і новинні Інтернет портали) – 12,1%; думка батьків та близьких людей – 9,1%. Отже, на формування громадянської позиції більший вплив мають Інтернет ресурси у різних видах, (де завжди можна знайти декілька поглядів на одні й ті самі події, і що змушує людину замислюватись та робити власні висновки, формувати своє бачення), тоді як спілкування з батьками та друзями відходить на другий план. Також цікавим є той факт, що серед опитуваної студентської молоді ніхто не відзначив суттєвого впливу адміністрації вищого навчального закладу та викладачів, що може свідчити як про неутручання працівників освіти у проблеми, що не стосуються навчального процесу, так і про не вирішальне значення для респондентів точки зору адміністрації, як чинника світоглядних впливів.(Табл. 7)

Таблиця 7.

Які фактори мають вплив на формування у Вас громадянської активності	нікол и	іно ді	част о	завжд и
позиція адміністрації Вашого університету (деканат, ректорат)	54,5	45,5		
думка політичних і громадських діячів	42,4	45,5	12,1	
думка викладачів Вашого університету	39,4	60,6		
думка, поради колег по роботі або навчанню	31,8	56,1	12,1	
засоби масової інформації (телебачення, газети, радіо)	21,2	51,5	15,2	12,1
думка, поради батьків, близьких Вам людей	19,7	47	24,2	9,1
Соціальні мережі vk, facebook	18,2	30,3	30,3	21,2
Інтернет, блоги, портали з новинами	3	33,3	51,5	12,1

Розглядаючи мотиви, що спонукають молодь до активної громадянської позиції, проявляючи її в той чи інший спосіб, зауважимо, що на першому місці є саме усвідомлення молодими людьми свого громадського обов'язку (30,3%); небайдужих до долі своєї країни виявилось 27,3%; відчуття власної відповідальності за те, що відбувається навколо, зазначили 21,2% опитаних; під впливом друзів проявляти свою громадянську позицію погодилось 9,8%; 9,1% прагнуть бути корисними суспільству; готових до участі у громадських заходах через цікавість виявилось 6,1%; лише 3% хочуть таким чином реалізувати власні переконання (Табл. 8).

Таблиця 8.

Більша половина опитаних (68,2%) не беруть участі у громадській діяльності. Серед причин не участі, вони вказують наступні: «не має у цьому потреби» – 40%; «відсутність можливості» – 30%; вважають такий вид діяльності непотрібним для суспільства – 18,9%.

Щоб виявити ставлення молоді Мелітополя до суспільно-політичних зрушень і перетворень, які відбуваються в країні протягом останнього півріччя, респондентам було поставлено питання «Чи підтримували Ви, протестні заходи, що відбувались на Київському Майдані взимку?». Відповіді розподілились наступним чином: цілком і повністю підтримали майдан (в усіх його проявах) лише 9,7% опитаних; 46,8% підтримували лише мирні дії, до того як розпочались протистояння майданівців та силовиків; взагалі не підтримували майдан – 27,4% молоді; 16,1% не змогли дати відповідь. Спостерігаючи за економічно-політичним вектором подальшого розвитку країни, студенти мали змогу відповісти, яким шляхом має піти Україна в подальшому. Значна кількість опитаних (39,4%) визначилась з тим, що Україна має залишитись самостійною державою і нікуди не інтегруватись. Це можна пояснити специфікою нашого регіону, або недостатньою обізнаністю стосовно Європейської асоціації та Митного союзу. Можливо саме з цих причин 30,3% опитаних не змогли визначитись з відповіддю стосовно подальшої інтеграції країни. Прихильників європейського вектору розвитку країни виявилось 21,2%, а російського (вступити до Митного Союзу) – 9,1%. Варто також відмітити, що існує думка, що ті, хто так чи інакше підтримували Євромайдан, прагнуть інтегруватись до ЄС, проте це не зовсім так: двомірний розподіл показав, що загальна кількість підтримуючих протестні заходи у Києві (32%) вважають, що Україна повинна залишитись самостійною державою, тоді як загальна кількість прихильників ЄС склала 28%.

Висновки та перспективи. Результати соціологічного опитування студентів м. Мелітополі дозволили виявити, що до чинників формування у молоді громадянських знань, цінностей, вмінь та навичок можна віднести: національність, або відношення себе до спільноти українців; патріотизм; зацікавленість новинами, з метою мати власну точку зору та через прагнення бути обізнаним.

Зацікавленість молоддю політичною ситуацією в країні є доволі високою, оскільки більш ніж половина опитаних постійно цікавиться новинами, а

оцінюючи власний рівень зацікавленості, третина молодих людей вказала на доволі високу оцінку – 8 з 10.

Процес формування громадянської позиції молоді не є спонтанним, тому на нього можна цілеспрямовано або випадково впливати за допомогою таких соціальних інститутів як родина, ЗМІ, Інтернет, ВНЗ (хоча навчальні заклади мають найменший вплив). До речі, американські дослідники зазначають, що процес залучення молоді до громадянської діяльності починається з підготовки людей, які будуть працювати з молоддю, яка, в свою чергу, у подальшому буде сама працювати з іншими молодими людьми [Fletcher, 2010].

Розглядаючи мотиви, що спонукають молодь до активної громадянської позиції, проявляючи її в той чи інший спосіб, зауважимо, що на першому місці є саме усвідомлення молодими людьми свого громадського обов'язку; небайдужість до долі своєї країни; відчуття власної відповідальності.

В контексті важливості ролі освіти, як чинника формування громадянської активності, заснованої на знаннях і інформації, викликає тривогу низький рівень довіри молоді до авторитету викладачів вишу, що значною мірою обмежує й нівелює інтерес молоді до суспільно-політичних процесів, розуміння молоддю механізмів і можливостей впливати на перебіг подій.

Виходячи з вищенаведеного, вважаємо, що на теперішньому етапі суспільного розвитку України як ніколи важливою є не лише розробка й впровадження якісно нових підходів, методик з професійної підготовки, а й активна громадянська позиція та моральні якості вихователів молоді – як важливий суб'єктивний чинник формування оновленого українського громадянського суспільства, як основи консолідації й зміцнення держави.

Джерела:

Акимов Д.И. Социальный маркетинг. – Киев : Наукова думка, 2008.

Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности в социальной психологии // Психологический журнал. – 1985. – № 5.

Букреева І. Громадянська активність української студентської молоді: особливості виявлення та тенденції розвитку // Соціологічні студії, 2013. – № 2.

Громадська активність молоді – дані соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Молодіжна альтернатива. – Режим доступу: http://www.ya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=241:2010-09-07-14-11-50&catid=64:2010-08-30-17-53-21&Itemid=127

Зеленська Т.А. Особливості ідентифікаційної матриці студентської молоді // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2011. – Т. XII, Ч. 1.

Инионин В.И. Университетская элитарность и демократизм студенчества // Студенчество как социальный феномен: история и современность. Материалы конференции СПбГУ. – Санкт-Петербург, 2000.

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>

Мороз А.С. Вплив державної молодіжної політики на формування громадянської позиції молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gyzyk.in.ua/2012/06/blog-post_13.html

Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – Москва : Политиздат, 1982.

Сергєєнкова О. П. Загальна психологія. Навч. посіб. – Київ : Центр учбової літератури, 2012.

Станіславенко Л. Українське студентство – це майбутнє України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Vid-Chytachiv/ukrayinske-studentstvo--tse-maybutne-krayini-10424402.html>

Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3.

Урядовий кур'єр – До військкоматів шикуються черги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/do-vijskkomativ-shikuyutsya-cherghi/>

Фомина Т.А. Социокультурная самоидентификация современного российского студенчества: региональный аспект : дис. канд. социол. наук. – Москва, 2000.

Юрій М.Ф. Політологія [Підручник]. – Київ : Дакор, 2004.

Ellison N. B., Steinfeld C., Lampe C. The benefits of Facebook «friends»: Social capital and college students' use of online social network sites // Journal of Computer-Mediated Communication, 12(4), article 1. Retrieved 4/12/10.

Fletcher A. Youth Engagement Workshop Guide. Olympia, WA: Freechild Project. – 2010.

S. Salnikov. The Public Activity of Students: Features and Influence Factors (Example the Research in Melitopol).

The article describes the features of the formation public activity of students, study factors that affect public consciousness, and the reasons for participating in social activities or rejection of such.

Keywords: *public activity, college students, public society, learning environment, civic values.*

УДК 37.015.3:177.9

Л. В. Ключек

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті представлений аналіз поглядів на справедливість у педагогічній і психологічній науках. Зазначається, що філософи різних епох торкалися педагогічного і психологічного аспектів справедливості. Описується подальший історичний хід педагогічної думки: справедливість визначалася як моральна якість особистості, становлення якої відбувається у процесі виховання, і як моральна цінність вчителя, яка сприяє налагодженню стосунків з учнями. Наголошується на тому, що в психології вивчення справедливості визначається сферою застосування цього поняття. В соціальній психології поняття справедливості вживається у контексті розгляду ставлення людей один до одного; у віковій психології вивчається як складова розвитку моральної свідомості зростаючої особистості; в педагогічній психології вивчення справедливості охоплює сфери впливу вчителя на учнів, регулювання взаємин у спільноті школярів, розвитку цієї моральної цінності у структурі особистості педагога. Окреслені можливості поєднання педагогічного і психологічного вимірів справедливості.

Ключові слова: справедливість, моральні цінності, моральний розвиток особистості, педагогічний такт.

Постановка проблеми. Справедливість з Давніх часів була предметом вивчення спочатку філософії, а пізніше різних галузей наукового знання. Її природа привертала увагу суспільно-політичних наук, права, етики, економіки. Має давню історію її вивчення у педагогіці. Як предмет психологічних досліджень, справедливість почала розглядатися лише у другій половині ХХ століття переважно західними вченими, хоча на сьогоднішній день існує чимало психологічних концепцій справедливості.

В сучасній вітчизняній психології справедливість розглядається як соціальне явище і моральна категорія. Психологічна складова цього поняття привертає увагу соціальної психології, коли визначається роль справедливості у соціальній взаємодії. У тому числі робляться спроби досліджувати дане явище у площині взаємодії учасників навчально-виховного процесу в школі та вузі. Вивчення справедливості у такому векторі актуальне, оскільки завданням психолого-педагогічної науки є віднаходження шляхів і механізмів оптимізації стосунків учителя й

учнів, де важлива роль відводиться справедливості як регулятору взаємин і як прикладу морального ставлення до іншого. З огляду на вказане, варто вивчення справедливості скеровувати у напрямку висвітлення її психологічного змісту й особливостей прояву у взаєминах учасників навчально-виховного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У побутовій свідомості справедливість визначається як співвідношення цінностей і благ, а також їх розподіл між людьми, як такий хід життя, коли ідеї та справи добра, віра у них є основою буття суспільства. Вивчення справедливості в такому аспекті здійснювала Л.І. Анциферова. Вчені А.А. Гусейнов, І.С. Кон розглядали справедливість як етичне поняття, яке виражає співвідношення моральних цінностей. З їх точки зору уявлення про справедливість у культурі дають можливість регулювати поведінку людей, запобігати конфліктам у соціумі, причиною виникнення яких є розподіл ресурсів. Дослідник Г.П. Васянович, вивчаючи справедливість у контексті проблем навчання і виховання школярів, застосовував термін «педагогічна справедливість». Ряд авторів (І.Д.Бех, О.Вишневський, С.П.Максимюк) у своїх дослідженнях, висвітлюючи проблеми виховання в сучасній школі, актуалізували питання, що стосувалося розвитку й становлення у вчителя цінності справедливість, наявність якої свідчить про рівень його моральності й здатності вирішувати освітні задачі.

Мета статті полягає в тому, щоб здійснити аналіз поглядів на справедливість у педагогічній і психологічній науках; окреслити напрямки подальшого вивчення справедливості в контексті взаємодії учасників освітнього процесу; поєднати розуміння справедливості в педагогіці з баченням її психологічної складової.

Виклад основного матеріалу. Категорія справедливості була предметом розгляду філософів різних епох. Кожний із них представляв своє бачення справедливості, поєднуючи її чи з соціальними явищами, чи з проблемами устрою держави, чи розглядаючи в контексті висвітлення моральних чеснот. Окремі філософи погляди на справедливість скеровували у напрямку висвітлення проблем навчання і виховання людини. Педагогічна і психологічна думка розвивалися паралельно з філософською. Так, у філософії Давнього Сходу підкреслювалися цінність освіти і необхідність духовного розвитку людини, що включає поряд з іншими наявність якості справедливості. Філософія Конфуція розвивала загальну ідею культури

Давнього Китаю щодо необхідності формування моральної, ідеальної, за словами мислителя, благородної людини, якій має бути властива чеснота справедливості. Конфуцій на практиці, у взаєминах зі своїми учнями, дотримувався проголошених гуманних принципів. Давньогрецький філософ Сократ відстоював думку про необхідність морального вдосконалення і самовдосконалення людини через освіту. Один із його учнів Ксенофонт першочерговим у моральному вихованні вважав розвиток в учнів почуття справедливості. Своєрідно продукувалася ідея справедливості у філософсько-педагогічних поглядах мислителів пори Середньовіччя. Авторитарні вимоги служителів католицької церкви як носіїв християнської педагогіки вважалися мірилом справедливості. Відповідно до вихованців доносилося необхідність повного прийняття релігійних постулатів. Проникнення ідей гуманізму в епоху Нового часу сприяло розвитку психолого-педагогічних ідей справедливості в новому руслі. Книга Ж.-Ж. Руссо «Еміль або Про виховання» закликала до свободи і справедливості. Філософ, розробляючи свою систему виховання, відстоював ідею рівності реалізації можливостей людини. У подальшому чимало психологів і педагогів у своїх працях, досліджуючи проблеми розвитку і виховання підростаючого покоління, торкалися питань, пов'язаних із вивченням справедливості та похідних від неї категорій.

Представимо спочатку хід розвитку педагогічної думки щодо проблеми справедливості.

Я.А. Коменський розвивав ідею античних філософів про всебічний розвиток особистості. Серед цілей його педагогічної системи достойне місце посідає мета виховання моральності та чеснот. До них педагог відносив справедливість і вважав, що дана цінність закладається у дитинстві до шести років – у «материнській школі». Дитина набуває початкові знання про навколишній світ, отримує перші уроки поваги і любові до людини, чесності, справедливості, поміркованості. Великого значення Я.А.Коменський надавав особистому прикладу педагога і виробленню в процесі виховання звичок вчиняти морально – чесно, справедливо, гідно [Коменський, 1982].

Й.Песталоцці під впливом поглядів Ж.-Ж.Руссо розробив власну педагогічну систему, в якій великого значення надавав особистому прикладу педагога, що сприяє формуванню у вихованців моральних понять про обов'язок, право, справедливість. Ставлячи в один змістовий ряд справедливість і правду, він вважав, що здатність їх сприймати свідчить

про схильність людини до широких поглядів, прагнень, почуттів. Педагог був переконаний, що, тільки через співпрацю з учнями можна виховати моральності й справедливості [Песталоцці, 1981].

А.Дістервег наголошував на необхідності уваги до особистості учня. Він вважав справедливою диференціацію вимог по відношенню до учнів, що має виходити з врахування їх інтелектуальних можливостей. Категорію справедливості А.Дістервег застосовував у своїх педагогічних поглядах не в контексті становлення моральності учнів, а стосовно особистості вчителя, актуалізуючи проблему професійно важливих якостей педагога, однією з яких є справедливе ставлення до учнів.

К.Д.Ушинський також великого значення надавав особистісним якостям учителя. Водночас давав у своїх роботах високу оцінку педагогічному такту, який ототожнював із психологічним тактом. Вчений вважав, що вчитель має бути стриманим у стосунках з учнями і достатньо вимогливим, справедливим і добрим. Згідно поглядів К.Д.Ушинського, педагогічний такт, особистий приклад учителя, навчання, переконання, заохочення, покарання є засобами морального виховання, яке сприяє розвитку в учнів твердого характеру, волі, почуттю обов'язку, поваги до людей. Термін «справедливість» педагог застосовував, коли наголошував на цінності освіти: справедливим є обмеження дитини від батьківського деспотизму і залучення до навчання [Ушинський, 1990].

Творча спадщина К.Д.Ушинського велика, він охопив у своїх дослідженнях спектр різних педагогічних проблем. Але знаковим можна вважати звернення до категорії справедливості при вивченні особливостей педагогічної діяльності вчителя, вибудови ним стосунків з учнями, а також при розробці питань морального виховання дітей.

Як практик підійшов до такої проблеми Я.Корчак. Обґрунтована ним педагогічна система включала виховання активної, самостійної, моральної особистості. Для досягнення визначеної мети педагог обґрунтував необхідність створення дитячої спільноти на основі принципів справедливості, рівності, відповідальності. Я.Корчак почав із запровадження дитячого суду, який мав керуватися встановленими в спільноті законами і дбати про дотримання учителем норм справедливості стосовно кожного учня. Цінність ідеї полягає в тому, що Я.Корчак прагнув відстояти право дітей на повагу і розуміння їх проблем [Корчак, 1990].

Отже, в історії педагогічної думки справедливості відводилася важлива роль у розробці питань освіти. Актуалізувалася проблема виховання у зростаючої особистості якості справедливості через власний приклад ставлення педагога до учнів. Учитель покликаний створювати сприятливі умови для навчання, демонструючи педагогічний такт, виявляючи повагу і довіру до учнів.

Вітчизняні дослідники розвинули педагогічні ідеї справедливості та зробили значний внесок у розробку даної теми. Видатний педагог В.О.Сухомлинський надав вагомому значення моральному аспекту вибудови взаємин учителя з учнями, вважав, що основою довіри дитини до вихователя є справедливість, а «...щоб стати справедливим, треба знати духовний світ кожної людини» [Сухомлинський, 1988, с. 83]. Таке розуміння спонукає педагога і вихованця співіснувати в одній системі моральних координат.

Вчений відстоював думку, що при навчанні й вихованні школярів потрібно створювати такі умови, за яких би у них не виникало почуття власної неповноцінності чи меншовартості: не ставити поганих оцінок, не принижувати, мотивувати на досягнення успіху і бажання переборювати труднощі. Учений до якостей, без яких учитель не може відбутися, відносив добро і справедливість, які повинні співвідноситися з вимогливістю і об'єктивністю педагога.

Погляди видатних представників педагогічної науки щодо ідеї справедливості у навчанні та вихованні підростаючого покоління є своєрідним орієнтиром для сучасних дослідників. Г.П.Васянович застосував термін «педагогічна справедливість» і визначив її як «неупереджене, об'єктивне ставлення педагога до учнів, яке ґрунтується на любові та повазі до вихованців, абстраговане від особистісних симпатій чи антипатій» [Васянович, 2011, с. 128].

О.Вишневський актуалізував проблему детермінації почуття справедливості в учнів, яке, на думку дослідника, ґрунтується на вірі в правду і є вродженим, а також на індивідуальному досвіді переживання ставлення дорослих до дитини. За О.Вишневським звернення до ідеалу справедливості є надзвичайно важливою складовою виховання особистості [Вишневський, 2006]. Дослідники Ю.В.Василькова, Т.А.Василькова акцентували увагу на проблемі виховання справедливості як цінності, яка відображає любов особистості до правди і яку потрібно прищеплювати з дитинства.

Отже, у поглядах сучасних дослідників спільною є думка про те, що справедливість педагога виявляється у любові, повазі, довірі до учнів, в об'єктивності вчителя. Адекватне застосування методів заохочення і покарання є основою справедливого ставлення до дітей. Демонструючи його, педагог виховує в учнів справедливість як моральну якість.

У педагогіці висвітлення справедливості відбувається в контексті аналізу проблем навчання і виховання зростаючої особистості. Спектр розгляду даної категорії у психології значно ширший. Існують різні аспекти вивчення справедливості: детермінантів її становлення як якості особистості, генези розвитку, як регулятора взаємин у соціальній взаємодії. У ХХ столітті різні психологічні напрями свою увагу спрямовували на категорії, змістовно близькі до поняття справедливості.

Основоположник психоаналізу З.Фрейд піднімав близькі до проблеми справедливості питання, пов'язані з розвитком морально-етичної складової особистості – Суперого – і з використанням дорослими методів винагороди і покарання дитини в процесі її зростання [Фрейд, 1998]. Г.Мерей у своїй персонології розвинув думки З.Фрейда стосовно розвитку Суперого особистості та застосування у цьому процесі методів батьківського заохочення і покарання. Послідовники З.Фрейда – засновники гуманістичного психоаналізу Е.Фромм та індивідуалістичної психології А.Адлер – торкалися проблем удосконалення соціальної природи людини, що виявляється в її здатності підкорювати власну вигоду загальному благу, у прагненні пізнати об'єктивну істину, відмежувавшись від суб'єктивної правди [Adler, 1964]. Відтак стверджувався образ досконалої людини, яка здатна на справедливі вчинки.

Необіхевіоризм та соціальний біхевіоризм предметом розгляду обирали явища, які опосередковано виводять на узагальнення, що торкаються проблеми справедливості. Б.Скіннер, А. Бандура надавали особливого значення підкріпленню, застосування якого дозволяє при здійсненні контролю за діями людини вдаватися до винагороди чи покарання. Справедливе їх використання регулює поведінку і приводить її у відповідність до морально-етичних стандартів соціального середовища [Бандура, 2000; Skinner B.F., 1983].

В гуманістичній психології, зокрема в поглядах А.Маслоу, справедливість вважалася вродженою метапотребою, яка за сприятливих соціальних умов реалізується і підсилює позитивні природно обумовлені

потенційні можливості людини. В разі задоволення цієї потреби людина переживає емоції радості і щастя [Маслоу, 1999]. Виходячи з положень представника когнітивної психології Дж.Келлі, досягнення справедливості у соціальній взаємодії можливе лише в тому випадку, коли її сторони матимуть обопільне розуміння ситуації та межі своїх соціальних повноважень чи відповідальності у ній [Kelly, 1955].

Отже, у поглядах представників різних психологічних напрямів поле розгляду справедливості та пов'язаних з нею явищ охоплює сфери особистісного розвитку людини, становлення моральності її поведінки та різні аспекти соціальної взаємодії.

Соціальна природа справедливості висвітлюється вченими, які здійснюють свої дослідження в галузі соціальної психології. Так, Д.Майєрс проблему справедливості розглядав у системі соціальних взаємодій. Він схилився до думки, що люди часто керуються суб'єктивними враженнями стосовно стосунків з іншими. Тому схильні припускати фундаментальної помилки атрибуції, приписуючи побаченому особистісні диспозиції. Певні події людського життя тлумачаться як справедливі саме з огляду на суб'єктивізм того, хто дає їм атрибутивні характеристики. Д.Майєрс обґрунтовував «феномен справедливого світу» і доводив, що люди схильні вірити у справедливість світу і визнавати, що отримані ними блага, як правило, є цілком заслуженими, а важкі випробування для інших – це зазвичай справедлива розплата за їхні неправильні дії. На думку психолога, причина виникнення таких суджень корінням сягає раннього дитинства, коли усвідомлюється істина: добро завжди винагороджується, а зло карається [Майєрс, 1996].

Український психолог Л.Е.Орбан-Лембрик згадувала про справедливість у контексті розгляду альтруїстичної поведінки і взаємодії. На думку вченої, альтруїзм мотивують норми взаємності, справедливості, соціальної відповідальності. Висловлені психологом судження співзвучні з поглядами Д.Майєрса про справедливість світу. Але Л.Е.Орбан-Лембрик акцентувала увагу на тому, що людина здатна співчувати більшою мірою тим, у кого несправедливо важка доля. Таке ставлення стає основою виникнення мотивації допомагати ображеним [Орбан-Лембрик, 2005].

Порушення справедливості за різних обставин часто стає причиною конфліктів між суб'єктами. В.С.Орлянський давав характеристику конфліктам різного роду. Серед них він виокремлював конфлікти

духовних цінностей – між свободою і рівністю, справедливістю і нерівністю, демократією і авторитаризмом тощо. Як бачимо, в одному смисловому полі розглядаються явища свободи, рівності, справедливості [Орлянський, 2007].

Якщо в соціальній психології поняття справедливості вживається у контексті розгляду ставлення людей один до одного, то у віковій психології – при висвітленні особливостей розвитку особистості в онтогенезі, її моральної свідомості. Справедливість є складовою моральної свідомості особистості, якістю, яка у процесі зростання індивіда, його соціалізації обумовлює об'єктивний вимір ставлення до світу. Реальна поведінка людини ґрунтується на уявленнях про справедливість, які формуються з набуванням життєвого досвіду, у процесі когнітивного розвитку. Сформульовані індивідом узагальнення як результат осмислення буття, набуті моральні знання закарбовуються у пам'яті й виявляються у формі уявлень про справедливість.

Динаміка становлення в індивіда уявлень про справедливість в онтогенетичному розвитку відслідковується у працях психологів, які присвячені аналізу певного вікового періоду. Характеризуючи ранній вік, вчені не вдавалися до терміну «справедливість». З огляду на те, що дитина в ранньому дитинстві не оперує категоріями справедливості чи несправедливості, а лише диференціює певне ставлення дорослих до себе, Б.Г.Ананьєв, П.Р.Чамата у своїх дослідженнях наголошували на важливості для дитини слів-оцінок дорослих [Ананьєв, 1980; Чамата, 1968]. Позитивне оцінювання формує розуміння правильності поведінки й очікування винагороди, на яку дитина заслужила справедливо. Ж.Піаже, досліджуючи особливості когнітивного розвитку у дошкільному віці, встановив, що у дитини зникає беззаперечна віра у справедливість світу та виникають сумніви щодо справедливого ходу життя і очікування несправедливості [Піаже, 1994]. У зв'язку з тим, що з'являється здатність узагальнювати, дитина може спілкуватися не лише з приводу безпосередньої дії, наприклад, справедливого покарання батьками за поганий вчинок, а й стосовно поняття про справедливе чи несправедливе ставлення, позитивний чи негативний вчинок і т. ін. Окрім того, дитина стає спроможною втілювати засвоєне в дію – модель справедливого ставлення до іншого реалізується дошкільником у схожій ситуації спілкування з ровесником.

Про засвоєння моральних понять у молодшому шкільному віці писав О.В.Скрипченко При проведенні уроків, позашкільних заходів на морально-

етичні теми учні засвоюють категорії справедливості, щедрості, сумління, відповідальності тощо через конкретні приклади. Значну роль відіграє особисте ставлення учителя до всього висловлюваного. Якщо у його словах і діях дитина вбачає справедливе ставлення до інших, то це стає своєрідним орієнтиром у вибудові взаємин із навколишніми [Скрипченко, 2001, с. 144].

У підлітковому віці на тлі лібералізації ціннісних уявлень починають формуватися моральні цінності під впливом різних соціальних факторів. Таку особливість розвитку особистості у підлітковому віці висвітлювали у своїх дослідженнях І.Д.Бех, І.С.Булах, А.О.Реан [Бех, 2006; Булах, 2004; Реан, 2008]. Особливо важливо, щоб підліток, стикаючись із несправедливістю, співвідносив власний негативний досвід зі стандартами справедливої поведінки і робив ціннісний вибір на користь останньої. І.Д. Бех наголошував на проблемі необхідності подолання несправедливості як на одній із самих головних, бо несправедливість має руйнівну дію на особистість у важливий період її становлення [Бех, 2006]. На етапі ранньої юності формування уявлень про справедливість визначається особливостями когнітивного розвитку. Судження юнаків про справедливість буття виникають у результаті співставлення моральних установок із життєвими ситуаціями. На думку В.С.Мухіної, молода людина здійснює життєвий вибір між добром та злом, який визначає напрямок його подальшого буттєвого руху [Мухіна, 2000].

Отже, вивчення справедливості у віковій психології охоплює висвітлення питань, які торкаються аспекту формування уявлень і поняття індивіда про справедливість в його онтогенетичному розвитку.

Формування моральних понять у свідомості зростаючої особистості, її моральних цінностей відбувається під впливом соціокультурних чинників, серед яких важливими є виховання в школі та в родині. У педагогічній психології категорія справедливості застосовується, по-перше, в аспекті вивчення психолого-педагогічних умов розвитку цієї моральної цінності у школярів; по-друге, при створенні психолого-педагогічного портрета ідеального вчителя. О.І. Щербаков, обґрунтовуючи психологічні основи педагогічного такту і педагогічної етики, пов'язував справедливість із вимогливістю вчителя. Вчений зазначав, що «вимогливість учителя повинна завжди виявлятися зі справедливістю, доброзичливістю і повагою до учня. Досвід доводить, що діти люблять вимогливих учителів, але лише тих, хто з повагою ставиться до них, не ображає їх самолюбства і з

почуттям власної гідності» [Щербаков, 1973, с.273].

Сучасні психологи С.М. Костроміна, Л.Г. Нагаєва проводили емпіричне дослідження представленості ідеального вчителя у свідомості школярів. При ранжуванні запропонованих якостей виявилось, що справедливість займає передостаннє місце. За логікою учнів, наявність цієї властивості у структурі особистості ідеального вчителя не заперечується, але увага першочергово на ній не концентрується. А.О. Реан за результатами проведеного ним експерименту отримав портрет реального середньостатистичного вчителя, який «зобразили» учні. Серед запропонованих позитивних і негативних якостей несправедливість посіла третє місце, в тому числі серед негативних перше. Окрім того, учні констатували, що в описаного ними вчителя відсутні такі якості, як чесність і справедливість [Реан, 2008, с. 162-165].

І.Д. Бех схильний розглядати справедливість у співставленні її з амбівалентним поняттям несправедливість [Бех, 2006]. Ймовірно для того, щоб зробити конструктивні узагальнення стосовно шляхів розвитку справедливості особистості, потрібно вивчити природу її протилежної риси. Вчений розглядав критерії несправедливості в учнівському середовищі, врахування яких може допомогти педагогу регулювати взаємини у шкільному колективі та працювати над розвитком справедливості у своєму ставленні до учнів.

Отже, в педагогічній психології вивчення справедливості охоплює сфери впливу вчителя на учнів, регулювання взаємин у спільноті школярів, розвитку вказаної моральної якості у структурі особистості педагога.

Проведене вивчення застосування поняття справедливості у педагогіці та психології дозволяє сформулювати наступні **висновки**.

У світовій філософській думці справедливість як багатогранна категорія висвітлювалася у педагогічному та психологічному аспектах. У вимірі педагогічної науки справедливість зводиться: до моральної якості, яка формується у зростаючої особистості в процесі її виховання; до моральної цінності педагога, наявність якої дозволяє неупереджено ставитися до учнів і ефективно здійснювати педагогічну діяльність.

У психології спектр розгляду справедливості ширший. Представники різних психологічних напрямів свою увагу акцентували на поняттях покарання та заохочення, які знаходяться в одному змістовому ряду зі справедливістю. Їх застосування скеровувалося на висвітлення проблем особистісного розвитку людини, детермінант моральності її поведінки та

взаємодії в соціумі. В сучасній психологічній науці вивчення справедливості включає багато аспектів: особливого значення надається її регулюючій функції та вивченню питань гармонізації соціальних взаємин за умов дотримання норм справедливості; актуалізуються питання розвитку моральної свідомості в онтогенезі, де справедливість є одним із її компонентів; підкреслюється значимість дослідження справедливості як моральної цінності, сформованість якої у суб'єктів здійснення педагогічного впливу на зростаючу особистість оптимізує процес навчання і виховання.

Презентований нами матеріал є початковим етапом дослідження психології справедливості. Перспективним видається подальше вивчення справедливості у поєднанні її психологічної та педагогічної складових в контексті розгляду проблем, які виникають у системі освіти.

Джерела:

- Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды. – Москва, 1980.
- Бандура А.* Теория социального научения. – Санкт-Петербург : Евразия, 2000.
- Бех І.Д.* Справедливість-несправедливість у міжособистісних взаєминах // Педагогіка і психологія. – 2001.
- Булах І.С.* Психологічні основи особистісного зростання підлітків: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.07. – Київ, 2004.
- Васянович Г.П.* Педагогічна етика: навч. посіб. – Київ : Академвидав, 2011.
- Вишневський О.* Теоретичні основи сучасної української педагогіки. – Дрогобич : Коло, 2006.
- Коменский Я.А.* Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – Москва : Педагогика, 1982.
- Корчак Я.* Как любить ребенка: Книга о воспитании / Пер. с польск. – Москва : Политиздат, 1990.
- Майерс Д.* Социальная психология / Пер. с англ. – Санкт-Петербург : Питер.
- Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы / Под. общ. ред. Г.А.Балла, А.Н.Киричука, Д.А.Леонтьева / Пер. с англ. – Москва : Смысл, 1999.
- Мухина В.С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – Москва : Издательский центр «Академия», 2000.
- Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія. Навчальний посібник. – Київ : Академвидав, 2005.
- Орлянський В.С.* Конфліктологія. – Київ : Центр учбової літератури, 2007.
- Песталоцци И.Т.* Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – Москва : Педагогика, 1981.
- Пиаже Ж.* Избранные психологические труды: Психология интеллекта. –

Москва : Междунар. пед. академия, 1994.

Психология подростка / Под ред. А.А. Реана. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008.

Скрипченко О.В. Психологія молодшого школяра // Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – Київ : Просвіта, 2001.

Сухомлинский В.А. Учитель – методист – наставник. – Москва : Просвещение, 1988.

Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6-ти т. / Сост. С.Ф. Егоров. – Москва : Педагогика, 1990. – Т. 5.

Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Пер. з нім. П.Таращук. – Київ : Основи, 1998.

Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997.

Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности // Проблемы сознания. – Москва : Наука, 1968.

Щербаков А.И. Психология личности учителя // Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В.Петровского. – Москва : «Просвещение», 1973.

Adler A. Superiority and social interest: A collection of later writings. – New York : Basic Books, 1964.

Kelly G. Kelly. The psychology of personal constructs (Vols. 1 and 2). – New York : Norton, 1955.

Skinner B.F. The chapping of a behaviorist. – New York : Knopf, 1983.

L. Klocek. Justice in Psychological and Pedagogical Dimension.

The article analyzes the views on justice in the pedagogical and psychological sciences. It is reported that the philosophers of different epochs touched pedagogical and psychological aspects of justice. Further historical progress of educational thought is described: justice was determined as a moral quality of the individual formed in the process of education and as a moral value of the teacher that contributes to establishing relationships with students. It is stressed that justice study in psychology is determined by the sphere of use of this concept. In social psychology justice is used in the context of people's attitudes to each other; in psychology it is studied as a part of moral consciousness of a growing individual; in educational psychology justice study covers spheres of teacher influence on students, regulation of relations in the community of students, development of this moral value in the structure of the teacher individuality. The possibilities of combining of pedagogical and psychological dimensions of justice are described.

Keywords: *justice, moral values, moral development of personality, pedagogical tact.*

УДК 159.922.63

Т. В. Бушуєва

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ ТА ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

Розглядаються теоретичні основи дослідження взаємозв'язку задоволеності життям та копінг-стратегій особистості, аналізуються результати емпіричного дослідження взаємозв'язку загальної задоволеності життям та стратегій опановуючої поведінки жінок середнього віку.

Ключові слова: копінг-поведінка, копінг-стратегії, копінг-дії, задоволеність життям, другий період середнього віку.

Постановка проблеми. Посилення динаміки життя, соціальні та економічні зміни, зростання кількості і різноманітності складних життєвих ситуацій зумовлюють особливу актуальність здатності людини долати складні ситуації, реалізуючи ефективні допінг-стратегії. Швидкі непередбачувані зміни, які викликали нестабільність суспільства, позначилися, зокрема, на психічному стані та задоволеності життям населення. Вивчення проблеми взаємозв'язку загальної задоволеності життям та копінг-стратегій має практичне значення, зокрема, з метою надання психологічної допомоги особистості, забезпечення її повноцінного соціального функціонування.

Одні з перших досліджень задоволеності життям проведені в зарубіжній психології наприкінці 1970-х рр. (А.Сампелл, Р.Самверс, В.Роджерс), у вітчизняній психології на початку 1980-х рр. (В.І.Зацепін, К.Муздибаєв). Сьогодні головна увага науковців зосереджена на виявленні впливу на загальну задоволеність життям соціально-демографічних та особистісних факторів (Л.В.Куліков, О.С.Копіна, Л.М.Мітіна, Н.А.Растригіна, Е.Дієнер, ін.) і менше досліджене питання впливу задоволеності на процеси життя особистості, форми її поведінкового прояву, однією з яких є копінг-поведінка.

Аналіз останніх досліджень. Поняття задоволеності життям розглядається в психологічних дослідженнях в різних аспектах: як тотожне поняттю щастя (В.І.Зацепін); як когнітивна складова щастя

(M.Argyle, M.Seligman); складова суб'єктивного благополуччя (Р.М.Шаміонов, П.І.Яничев, E.Diener); складова психологічного благополуччя (А.Є.Созонтов, П.П.Фесенко, N.Bradburn), ін. Для психологічного вивчення задоволеності життям основним джерелом інформації дослідники визначають цілісні переживання та їх оцінки самими суб'єктами.

У сучасній психології найбільш розповсюдженою є когнітивно-феноменологічна теорія опановуючої поведінки, розроблена R.Lazarus, S.Folkman, згідно з якою копінг розглядається як динамічний процес зіткнення суб'єкта із зовнішнім світом, який зумовлюється особливостями взаємодії на різних стадіях розвитку цього процесу. Під копінгом розуміються когнітивні та поведінкові способи подолання специфічних внутрішніх та зовнішніх вимог, які оцінюються людиною як значні або такі, що перевершують можливості [Lazarus, Folkman, 1984, p. 141]. Цей підхід розвивається, зокрема, в контексті подолання складних життєвих ситуацій (Л.І.Анциферова, Л.Ф.Бурлачук, О.Ю.Коржова, А.В.Лібіна, ін.) та розгляду копінг-поведінки як соціальної поведінки суб'єкта (Т.Л.Крюкова).

Обґрунтовуються вікові закономірності вибору копінг-стратегій (Р.М.Грановська, О.Р.Ісаєва, І.М.Нікольська, С.К.Нартова-Бочавер, Т.Л.Крюкова, R.McCrae, I.Seiffge-Krenke, ін.). Результати цих досліджень дозволяють розглядати копінг-стратегії як стійкий репертуар способів опановуючої поведінки, що формується і закріплюється в процесі життя (соціогенезу), суттєво варіює на різних етапах життєвого циклу. Більше того, в залежності від особливостей особистісного розвитку та життєвих цілей, актуальних в певні вікові періоди розвитку людини, переважають різні стратегії копінг-поведінки, які забезпечують досягнення цих цілей [Ісаєва, 2009, с. 57].

Визначені гендерні особливості копінг-поведінки (Д.А.Андронов, Т.Л.Крюкова, О.В.Лапкіна, О.О.Овсяник, С.Aldwin, Sh.Taylor, ін.) зумовлюють зосередження уваги дослідників окремо на копінг-стратегіях чоловіків та жінок.

В дослідженні І.А.Джидарьян взаємозв'язку задоволеності життям та копінг-стратегій особистості вибірку склали, головним чином, студенти ВНЗ, середній вік становив 25 років [Джидарьян, 2013]. Залишається відкритим питання взаємозв'язку задоволеності життям та копінг-стратегій дорослих.

Зауважимо, що дорослий вік за різними віковими періодизаціями визначається по-різному. Поширеною є представлена Б.Г.Ананьєвим схема періодизації, відповідно до якої дорослість – це середній вік, який включає: перший період – 21-35 років жінки та 22-35 років чоловіки та другий період – 36-55 років жінки, 36-60 років чоловіки.

Лонгітюдне дослідження, проведене G.Vaillant, показало зв'язок адаптивності копінг-стратегій з радістю від життя в середньому віці [Vaillant, 1995]. Російська дослідниця О.Р.Тенн вивчала особливості копінг-стратегій жінок перехідного віку (30-35 років), які переживають екзистенціальну кризу, та тих, які виказали загальну задоволеність життям [Тенн, 2010].

Результати кроскультурних досліджень копінг-поведінки (В.В.Гриценко, Т.Л.Крюкова, Е.І.Чехлатий, ін.) доводять, що міжкультурні відмінності є видимим фактором вибору особистістю копінг-стратегій, зумовлюючи переважаючі стилі копінг-поведінки та широту набору часто використовуваних стратегій.

Мета статті полягає в представленні результатів дослідження взаємозв'язку між загальною задоволеністю життям та стратегіями опанування складних життєвих ситуацій у жінок середнього віку (другого періоду).

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене нами дослідження задоволеності життям жінок та їх копінг-стратегій базувалося на наступних теоретичних положеннях [Джидарьян, 2013, с. 60-71; Крюкова, 2005]: 1. Задоволеність життям є оціночною категорією, думкою самих суб'єктів щодо своїх переживань та сприймання життя з точки зору внутрішніх критеріїв та еталонів. 2. Загальна задоволеність життям є характеристикою особистості як суб'єкта життя, набуваючи сенс у співвідношенні з масштабом цілісного людського життя – в єдності минулого, сьогоденного та майбутнього. 3. Задоволеність життям є цілісною характеристикою свідомості та буття особистості, яка здатна визначити особливості ставлення суб'єкта до оточуючого світу і форми поведінки як прояв механізму зворотного зв'язку між різними складовими та етапами життєвої активності особистості. 4. Копінг-поведінка розглядається як соціальна поведінка, що дозволяє суб'єкту за допомогою усвідомлених дій способами, адекватними особистісним особливостям та ситуації, справлятися зі складною життєвою ситуацією. 5. В складній життєвій ситуації людина одночасно використовує декілька

різномірних усвідомлених видів поведінки: одиничні копінг-дії, копінг-стратегії (конкретні образи дії), копінг-стилі (групи стратегій, близьких за сенсом).

Суб'єкт може надавати перевагу одному із способів опанування, допускаючи використання інших.

Учасниками дослідження стали слухачі Інституту перепідготовки і підвищення кваліфікації НПУ імені М.П.Драгоманова, спеціальності «Психологія»: 78 жінок віком від 36 до 55 років (середній вік 41,4 роки). Всі жінки мають вищу освіту; 92,3 % з них працюють (педагогічні, економічні, юридичні спеціальності; 17,9 % працюють психологом).

Дослідження проводилося в поточному році. Використовувалися: методика «Стратегії опановуючої поведінки» – Ways of Coping Questionnaire (Lazarus, Folkman, 1988) – адаптована Л.І.Вассерманом та кол. в 2009 р.; методика «Індекс задоволеності життям» – Life Satisfaction Index (Neugarten, Havighurst, Tobin, 1961), адаптована Н.В.Паніною в 1993р.

Високий індекс задоволеності життям виявлений у 43,6% вибірки, низький – у 32,1%, решта мають середній показник. Отже, більше ніж у двох третин досліджуваних високий або середній рівень задоволеності життям. Аналіз змістових характеристик задоволеності життям тих жінок, які мають низький індекс цієї задоволеності, показує наступне. За шкалою позитивної оцінки себе та власних вчинків середній показник – 4,12 (максимально можлива кількість балів за кожною шкалою – 8); показник загального фону настрою – 4,04; за шкалою послідовності в досягненні цілей – 3,92; за шкалою інтересу до життя показник – 3,88; за шкалою узгодженості між поставленими та досягнутими цілями – 3,08. Тож, найбільший внесок в загальну незадоволеність життям у жінок 36-55 років має впевненість в тому, що вони не отримали більшості з того, що очікували від життя та оцінка справ, якими їм доводиться займатися, як переважно нецікавих, нудних.

Проведений кореляційний аналіз (обчислювалися коефіцієнти кореляції Спірмена) показав наявність оберненої кореляційної залежності між індексом загальної задоволеності життям та копінгом «утеча-уникнення» ($r=-0,335$, $p<0,05$) та прямої кореляційної залежності між індексом загальної задоволеності життям і копінг-стратегією «позитивна переоцінка» ($r=0,248$, $p<0,05$). Тобто, чим вищий індекс задоволеності життям, тим активніше жінки середнього віку в складних ситуаціях використовують когнітивну копінг-стратегію позитивної переоцінки (що, зокрема, дозволяє регулювати

ситуації, які неможливо змінити) і тим менше вони схильні уникати проблеми.

Для подальшого аналізу отриманих даних був використаний метод контрастних груп. В групах жінок з високим та низьким індексом задоволеності життям (надалі – відповідно група 1 та група 2) визначений ступінь надання переваги кожній з досліджуваних копінг-стратегій. Для конкретизації копінг-стратегій проаналізовані та зіставлені рейтингові значення (величина балу) окремих пунктів методики, що відображують певнікопінг-дії.

Виявилося, що в групі жінок з високим індексом задоволеності життям провідними є копінг-стратегії «позитивна переоцінка», «планомірне розв'язання проблеми», «самоконтроль»; найменш виражені – «конфронтація» та «уникнення».

Найчастіше жінки групи 1 використовують стратегію «позитивна переоцінка» (55,88% надають виражену перевагу). Основними копінг-діями є: накопичення досвіду (2,76 бали при діапазоні значень від 0 до 3 балів), відкриття для себе чогось важливого (2,65), особистісне зростання, зміни себе в позитивний бік (2,68). Менш активно жінки звертаються до молитви з метою зниження тривоги, відновлення оптимізму та емоційної рівноваги (2,18). Отже, в складних ситуаціях ці жінки схильні активно звертатися до когнітивної стратегії аналізу ситуації, пошуку сенсу того, що відбулося, з фокусуванням на позитивних аспектах, переосмислення себе, своїх ставлень, формулювання висновків, знаходження «користі» від ситуації, що склалася, аналізу ситуації з включенням її в контекст роботи над особистісним саморозвитком.

Друга стратегія, що є переважно використовуваною в профілі копінг-стратегій жінок групи 1 – «планомірне розв'язання проблеми» (52,94% надають виражену перевагу). Вона реалізується копінг-діями, що, в першу чергу, спрямовані на визначення наступного кроку дії (2,79) та складання плану дії (2,65). Достатньо впевнені у своєму знанні того, що треба робити (2,56), жінки активно щось змінюють для вирішення ситуації (2,56). При цьому вони частіше знаходять нові способи розв'язання проблеми (2,29), ніж просто застосовують власний минулий досвід (2,06).

Стратегії «самоконтроль» надають виражену перевагу 41,17% жінок групи 1; 44,13% використовують її помірно, 14,7% – зрідка. Ця стратегія спрямована на підвищення контролю за діями, стриманості в спонтанних

проявах. Реалізація стратегії передбачає, головним чином, копінг-дії подолання негативних переживань (у зв'язку з проблемою) для мінімізації їх впливу на оцінку ситуації та ефективність зміни ситуації (2,24) та дії саморегуляції надмірної покvapливості в зміні ситуації (2,26).

Наступною в профілі копінг-стратегій жінок з високим індексом задоволеності життям є «дистанціювання»: 20,59% надають виражену перевагу. Ця когнітивна стратегія реалізується переважно через копінг-дії, спрямовані на пошук позитиву в проблемній ситуації, яка склалася (2,65), менше схильні жінки до мисленого відсторонення (1,61), відмови глибоко задумуватися над тим, що відбулося та гумору (1,53), однак ще менше готові «змиритися з долею» (1,32). Ці дії сприяють зниженню внутрішньої напруги, відновленню емоційної рівноваги. Тож, така форма поведінки, в свою чергу, допомагає залишатися в гарному настрої і відчувати себе задоволеними життям.

Стратегія «пошук соціальної підтримки» не відноситься до домінуючих копінг-стратегій жінок групи 1 (14, 71% надають виражену перевагу; 5,88% – зрідка). Помірне її використання свідчить про те, що жінки не схильні розв'язувати проблеми за рахунок активного залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів. Ця стратегія реалізується переважно копінг-діями, спрямованими на пошук інформаційної підтримки (2,47), менше – емоційної (1,56). Тобто, в разі необхідності, відбувається збір інформації з метою подолання невизначеності, ознайомлення з досвідом інших.

Жінки з високим індексом задоволеності життям помірно використовують також емоційно-орієнтовану стратегію «прийняття відповідальності» (виражену перевагу ця стратегія має у 14,71% жінок; стільки ж використовують її зрідка), що відображує прагнення до розуміння залежності між власними діями та їх наслідками, готовність аналізувати свою поведінку, шукати помилки. Розуміючи, що вони самі викликали проблему (2,15) і визнаючи себе винними, жінки готові вибачитися (1,94), однак не схильні до активного самозвинувачення, самокритики (1,38).

Копінг-стратегія «конфронтація» відноситься до таких, що найменше застосовуються жінками у групі 1 (перевагу їй надають лише 5,88% жінок; у 8,83% – використання зрідка), тобто ці жінки не схильні в складних ситуаціях до агресивних зусиль та надмірного ризику для зміни ситуації. Реалізуючи цю стратегію, вони прагнуть не стільки афективної розрядки

(1,06), скільки настояти на бажаному (2,12). Отже, стратегія «конфронтація» забезпечує здатність до опору труднощам, відстоювання власних інтересів.

Найменш характерною для жінок групи 1 є копінг-стратегія «утеча-уникнення»: її зрідка використовують 20,59%; помірно – 73,53%; надають перевагу – 5,88%. Ця стратегія реалізується, головним чином, копінг-діями очікування, що «все саме по собі владнається» (2,44) та фантазуванням щодо розвитку ситуації (2,03). Жінки не схильні вдаватися до розрядки емоційної напруги за допомогою алкоголю, ліків тощо (0,91) або додаткового сну (1,09), зганяти своє роздратування на інших (0,71) або уникати спілкування з людьми (0,56).

А от для жінок з низьким індексом задоволеності життям стратегія «утеча-уникнення» є однією з найбільш використовуваних: 32% надають виражену перевагу; 4% – використовують зрідка. Застосування цього стратегічно неефективного копінгу не сприяє життєвому успіху (особливо в суб'єктивному аспекті), з іншого боку, в ситуації незадоволеності власним життям, жінки не вважають актуальним прояв своїх зусиль, спрямованих на подолання проблеми. В складних життєвих ситуаціях таким жінкам типова пасивна поведінка, копінг-дії ухилення: невиправданих очікувань, що «все саме по собі владнається» (2,68), фантазування щодо більш сприятливого розвитку ситуації (2,0), в меншій мірі – безпосередня розрядка емоційної напруги за допомогою алкоголю, ліків, т.п. (1,6), додаткового сну (1,52), що може надати полегшення стану і бути в певних ситуаціях корисним в короткостроковій перспективі, але є неконструктивним щодо розв'язання проблеми. Найменш активно використовуються копінг-дії усамітнення (1,2) та зігнання роздратування на інших (0,88). Стосовно останнього необхідно враховувати складності (при самозвіті) розведення неприйнятності для особистості дій з точки зору соціальної бажаності та реальної невластивості їй цих дій.

Однією з найчастіше використовуваних копінг-стратегій для жінок групи 2 є також «прийняття відповідальності»: 36% надають виражену перевагу; 4% – використовують зрідка. Ця стратегія реалізується, головним чином, через копінг-дії самозвинувачення (2,15), критики та докорів собі (2,04), що приводить до переживання почуття провини та незадоволеності собою. Опинившись в складній життєвій ситуації, жінки схильні фокусувати увагу на власній некомпетентності та помилках, а не на плані дії щодо виходу із ситуації. Самозвинувачення заважають пошуку більш

конструктивних пояснень і тим самим ще більше посилюють незадоволеність. Як показали дослідження О.Р.Ісаєвої, часте використання стратегії «прийняття відповідальності» приводить до розвитку почуття пригніченості та залежності з депресивними переживаннями [Ісаєва, 2009].

До найчастіше використовуваних жінками групи 2 відноситься і стратегія «пошук соціальної підтримки» (32% надають виражену перевагу; 4% – використовують зрідка), що свідчить про часті спроби розв'язання проблем за рахунок активного залучення соціальних ресурсів, пошукемоційної підтримки (2,2) та інформаційної (2,08).

Серед жінок з низьким індексом задоволеності життям 40% надають виражену перевагу стратегії «планомірне розв'язання проблеми», 8% зрідка використовують цю стратегію. Вона реалізується, в першу чергу, копінг-діями зосередження на наступному кроці, необхідному для подолання проблеми (2,84) і менше – на складанні плану дій (2,28). Жінки схильні частіше користуватися власним минулим досвідом (2,16), ніж знаходити інші способи розв'язання проблеми (1,92). При цьому не можна виключити того, що деякі з досліджуваних не стільки використовують планомірне розв'язання проблеми в реальному житті, скільки вважають цю стратегію бажаним (найбільш соціально прийнятним) способом поведінки дорослої людини в складних життєвих ситуаціях.

В групі 2 виражену перевагу стратегія «позитивна переоцінка» має лише у 28% жінок. Вона реалізується, головним чином, через копінг-дії накопичення досвіду (2,76), відкриття для себе чогось важливого (2,32), особистісного зростання (2,44 бали), а також звернення до Бога (2,24). Стосовно зв'язку звернення до релігії в складній життєвій ситуації та задоволеності життям в літературі представлені неоднозначні, суперечливі результати. В дослідженні російського психолога І.А.Джидарьян виявилось, що задоволені життям частіше схильні звертатися до Бога та молитви [Джидарьян, 2013]. Результати дослідження американських психологів G.Ano, E.Vasconcelles засвідчують, що звернення до релігії може мати як позитивні, так і негативні наслідки для психологічного благополуччя в залежності від сенсу та змісту цієї поведінки [Ano, Vasconcelles, 2005]. Саме з таких позицій, на нашу думку, необхідно аналізувати результати, отримані в нашому дослідженні: групи 1 та 2 суттєво не розрізняються за частотою звернення в складних життєвих ситуаціях до молитви.

Стратегія самоконтролю (якій виражену перевагу надають 24% жінок групи 2, а 8% використовують зрідка) спрямована на забезпечення стриманості у спонтанних проявах і включає дії контролю поведінкової активності (2,26), приховування від оточуючих дійсного стану своїх справ (2,12) та подолання негативних переживань(1,88).

Серед жінок з низьким індексом задоволеності життям виражену перевагу стратегії «конфронтація» надають 12% жінок; 8% використовують зрідка. Ця стратегія передбачає спроби виходу зі складної життєвої ситуації шляхом дій, спрямованих на відреагування негативних емоцій у зв'язку з труднощами, які виникли (2,04) та обстоювання своїх позицій (1,96). Імпульсивність поведінки зумовлює складності планування дій.

До найменш використовуваних копінг-стратегій у жінок групи 2 відноситься «дистанціювання» (перевагу ця стратегія має лише у 8% жінок; 24% використовують зрідка), що реалізується переважно через дії, спрямовані на пошук позитиву в проблемній ситуації, яка склалася (2,6), в меншій мірі – готовності «змиритися з долею» (1,52). При цьому жінки не схильні до використання інтелектуальних прийомів відсторонення, гумору (1,04) та до збереження звичних поведінкових проявів (0,64).

Таким чином, жінки з низьким індексом задоволеності життям в складних ситуаціях схильні до уникання проблеми, вираженого прийняття відповідальності (з переживанням почуття провини та незадоволеності собою), пошуку співчуття, прийняття та інформаційної підтримки інших, і менш активно спрямовують зусилля на розв'язання проблеми, аналіз ситуації (з включенням її в контекст роботи над особистісним саморозвитком) та на збереження емоційної рівноваги, самовладання, впевненості.

Порівняння копінг-стратегій жінок з високим та низьким індексом задоволеності життям показало наявність відмінності за частотою використання стратегій «утеча-уникнення»: група 1 – $10,05 \pm 2,72$ ($M \pm \sigma$); група 2 – $12,27 \pm 3,41$; критерій Ст'юдента $t=2,816$, $p=0,007$. Також фіксується різниця на рівні тенденції за частотою використання копінг-стратегії «планомірне розв'язання проблеми»: група 1 – $14,77 \pm 1,88$; група 2 – $13,73 \pm 2,31$; $t=-1,940$, $p=0,057$ та копінг-стратегії «самоконтроль»: група 1 – $14,57 \pm 3,31$; група 2 – $13,73 \pm 2,32$; критерій Лівіна $F=4,370$, $p=0,041$.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Жінки 36-55 років з високим індексом задоволеності життям відрізняються ширшим репертуаром копінг-стратегій, активніше обирають різноманітні стратегії, надаючи перевагу когнітивним та проблемно-орієнтованим. Жінки з низьким індексом задоволеності життям в складних ситуаціях частіше вдаються до уникання проблеми та емоційно-фокусованого, поведінкового копінгу.

Подальше дослідження спрямоване на визначення особливостей взаємозв'язку задоволеності життям, стратегій копінгу та психологічного захисту, і особистісних властивостей людей середнього віку.

Джерела:

Джидарьян И.А. Психология счастья и оптимизма. – Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013.

Исаева Е.Р. Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни. – Санкт-Петербург : Издательство СПбМУ, 2009.

Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни: автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра психол. наук: специальность 19.00.13 Психология развития, акмеология; [Ин-т психологии РАН]. – Москва : 2005.

Тенн О.Р. Изучение копинг-стратегий женщин переходного возраста, переживающих экзистенциальный кризис // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psystudy.ru>

Ano G.G., Vasconcelles E.B. Religious coping and psychological adjustment to stress: a meta-analysis // J. of Clinical Psychology. 2005.

Lasarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping. – New York : Springer, 1984.

Vaillant G.E. The wisdom of the ego. – Cambridge : Harvard University Press, 1995.

T. Bushuyeva. Life Satisfaction and Features Coping Strategies Middle Age.

In the article the theoretical bases of research of interconnection of life satisfaction and coping strategy of personality are examined. There results of empiric research of interconnection of general life satisfaction and middle – aged (36-55) women's coping strategies are analysed.

Keywords: coping behavior, coping strategies, coping actions, satisfaction by life, second period of middle age.

УДК 159.9.072.7:372.3

Н. Ю. Цибуляк

МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ СПОСТЕРЕЖЛИВОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті поглиблено зміст поняття «спостережливість» як професійно важливої якості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів; визначено компоненти (мотиваційно-цільовий, когнітивний, операційний), критерії (спонукальні мотиви й цілі прояву спостережливості, розвиненість пізнавальних психічних процесів, сформованість способів дій) розвитку досліджуваної якості; виявлено сприятливі умови її розвитку (спрямованість змісту навчальних дисциплін і виробничих практик на розвиток спостережливості, використання для цього різних методів і форм організації навчання, сформованість у майбутніх вихователів професійних мотивів фахової підготовки, професійно-педагогічних ціннісних орієнтацій та адекватних і глибоких уявлень щодо сутності та специфіки спостережливості вихователя, розвиненість у студентів адекватної самооцінки спостережливості як професійно важливої якості, здатності до рефлексії та емпатії). Обґрунтовано модель розвитку спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Ключові слова: спостережливість, професійно важливі якості, психолого-педагогічні умови, вихователь дошкільного навчального закладу.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Одним з пріоритетних завдань вищої освіти щодо підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів є розв'язання проблеми забезпечення високого рівня науково-теоретичної підготовки з формуванням у них професійно-особистісної готовності до педагогічної діяльності, зокрема комплексу професійно важливих якостей. У структурі цих якостей спостережливість надається одне з центральних місць, оскільки вона виступає основою пізнання й розуміння індивідуальної своєрідності дитини. Це слугує запорукою гуманізації та індивідуалізації освітнього процесу в дошкільному навчальному закладі, визначає успішність, ефективність і результативність педагогічної діяльності, сприяє творчій самореалізації педагогів. Тому розв'язання проблеми розвитку професійної

спостережливості відповідає запитам державної політики та практики фахової підготовки майбутніх вихователів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблема спостережливості розглядається у працях Б. Ананьєва, Г. Костюка, Д. Ніколенко, О. Петрової, В. Зазикіна, І. Кулькової та інших. У психолого-педагогічній літературі широко представлені дослідження, в яких спостережливість визначається професійно важливою якістю для представників різних спеціальностей: держслужбовців (Ю. Терещенко, Д. Ніколенко та ін.), юристів (І. Абакумова, О. Столяренко та ін.), психологів (Л. Регуш, В. Ковальов, В. Кузьменко та ін.), учителів (Г. Кислова, Л. Колодіна, В. Лежніна, Т. Мандрикіна, О. Телєєва та ін.) тощо. Зокрема у процесі вивчення спостережливості майбутніх учителів виявлено: психологічні особливості її формування (Г. Кислова), вплив спостережливості на ефективність педагогічної взаємодії (Л. Колодіна), взаємозв'язок між проявом цієї якості та точністю емпіричних прогнозів (В. Лежніна), педагогічні особливості формування спостережливості в процесі спілкування (Т. Мандрикіна), ефективність використання тренінгових вправ для її розвитку (О. Телєєва). На важливість і необхідність розвитку професійної спостережливості саме у вихователів дошкільних навчальних закладів як у процесі педагогічної діяльності, так і під час фахової підготовки та перепідготовки вказують А. Домбро, О. Кононко, В. Кузьменко, Є. Панько, Т. Піроженко, М. Фосет та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проте, незважаючи на прояв інтересу науковців до проблеми спостережливості, у психолого-педагогічній літературі відсутні фундаментальні дослідження розвитку професійної спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Недостатня розробленість теоретичних засад вирішення цього важливого завдання суттєво стримує забезпечення визначених державними освітніми стандартами рівня сформованості означеної професійно важливої якості. Осмислення і подолання зазначених труднощів потребує розкриття особливостей розвитку спостережливості в процесі фахової підготовки до педагогічної діяльності.

Мета статті полягає у висвітленні авторської моделі розвитку спостережливості як професійно важливої якості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Методологічні та теоретичні засади дослідження складають положення: особистісно орієнтованого підходу щодо визнання пріоритету особистості студента та необхідності гуманізації процесу професійної підготовки (Г. Балл, І. Бех, І. Булах, Е. Зеєр, І. Зязюн, С. Максименко, О. Помиткін, В. Рибалка, К. Роджерс, В. Серіков, І. Якиманська та інші); діяльнісного підходу щодо визнання студента активним суб'єктом діяльності, який не тільки розвивається у процесі професійної підготовки, а й впливає на її характер (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, Н. Коломінський, О. Леонт'єв, В. Татенко, Ю. Швалб та інші); індивідуального підходу щодо важливості визнання кожного студента неповторною особистістю, яка має унікальний, властивий лише їй комплекс індивідуальних особливостей; необхідність їх урахування та створення сприятливих умов для розвитку кожної людини (О. Асмолов, В. Кузьменко та інші); компетентнісного підходу щодо необхідності переходу процесу професійної підготовки від накопичення нормативно визначених знань до умінь і навичок узагальненої професійної діяльності (Л. Анциферова, М. Євтух, І. Єрмаков, І. Зимня, А. Маркова, Н. Чепелева та інші); акмеологічного підходу щодо надання визначальної ролі у процесі фахової підготовки студентів тим умовам, які спонукають майбутніх фахівців до постійного професійного саморозвитку, спрямованого на досягнення «акме» (О. Бодальов, В. Вакуленко, А. Деркач, Н. Кузьміна, С. Пальчевський та інші). У своїй роботі ми також спиралися на наукові доробки українських і зарубіжних учених щодо загальнопсихологічних особливостей процесу професійної підготовки студентів вищої школи (Л. Долинська, О. Скрипченко, Н. Чепелева та інші), її гуманізації (Г. Балл, М. Боришевський, Н. Пов'якель, В. Семиченко та інші); специфіки професійної підготовки майбутніх педагогів, зокрема вихователів дошкільних навчальних закладів (Г. Беленька, Е. Головаха, Дж. Джаблон, М. Дічтелміллер, А. Домбро, Н. Дятленко, Н. Кирста, О. Кононко, В. Кузьменко, Н. Лисенко, М. Савчин, Л. Спирін, Т. Піроженко, М. Фосет, Ч. Хобарт та інші). Також ми зверталися до дисертаційних робіт, у яких визначено психологічні особливості розвитку спостережливості представників різних спеціальностей, зокрема майбутніх учителів

(М. Захарійчук, Г. Кислова, Г. Ковальов, Л. Колодіна, І. Кулькова, В. Лежніна, Т. Мандрикіна, А. Родіонова, В. Телеєва, Ю. Терещенко, Лі Вон Хо та інші).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Моделювання розвитку спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів – цілісне відображення взаємодії та взаємозв'язку всіх необхідних елементів цього процесу, що схематично можна представити у вигляді моделі. Це дозволяє сприймати окремі компоненти процесу розвитку спостережливості студентів не як незалежні та ізольовані одиниці, а як частини значимого цілого, що не є простою сумою її складових. Модель дає можливість упорядкувати і визначити залежності та стисло, але достатньо точно уявити задану ситуацію фахової підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, прослідкувати взаємозв'язки між необхідними складовими. Для цього необхідно спочатку визначити сутність і структуру спостережливості як професійно важливої якості, а також умови та засоби її розвитку в процесі фахової підготовки.

У своєму дослідженні під спостережливістю розуміємо професійно важливу якість, сутність якої полягає у фіксації та інтерпретації суттєвих, характерних і навіть малопомітних зовнішніх проявів індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу дошкільного навчального закладу (дітей, батьків, педагогів). Саме спостережливий вихователь здатний своєчасно й чітко діагностувати тривалу й стійку психічну реальність і проникати в суть загальної ситуації існування дитини як особистості, знаходити пояснення, причину її поведінки, вчинків тощо. Це дозволяє успішно й результативно здійснювати педагогічну діяльність і професійно самореалізовуватися, що спрямовано на вирішення основного завдання дошкільної освіти – розвиток та проектування особистості дитини.

Аналіз та узагальнення поглядів учених (Л. Регуш, Г. Кислова, В. Ковальов, Д. Ніколенко, М. Шерін та ін.) на структуру спостережливості представників різних професій і врахування авторського розуміння її сутності дозволяють визначити компоненти спостережливості майбутніх вихователів: мотиваційно-цільовий, когнітивний та операційний. Відповідно до зазначених компонентів визначено критерії її розвитку:

1) наявність спонукальних мотивів і цілей прояву спостережливості як професійно важливої якості (показники: професійні мотиви та цілі її прояву;

усвідомлення необхідності прояву досліджуваної якості для педагогічної діяльності й творчої самореалізації; домінування професійного інтересу й настанови на пізнання та розуміння індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу дошкільного навчального закладу);

2) розвиненість пізнавальних психічних процесів, що становлять основу спостережливості (показники: обсяг сприймання; сприйнятливність; концентрація, стійкість, розподіл уваги; здатність до порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування та узагальнення; обсяг образної та довготривалої пам'яті);

3) сформованість способів дій (показники: визначення необхідних і достатніх зовнішніх проявів індивідуальних особливостей особистості; їх диференціація, порівняння та адекватна інтерпретація).

Ключовим для нашого дослідження є положення про те, що розвиток спостережливості як професійно важливої якості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів є складним і динамічним явищем (А. Деркач, Е. Зеєр, С. Максименко та ін.). Особливе значення для цього процесу має етап фахової підготовки (Г. Балл, П. Перепилиця, Ю. Поваренков та ін.).

Стратегія сучасної вищої освіти визначає одним із провідних напрямів підвищення якості освітньої діяльності визначення, забезпечення та врахування сприятливих психолого-педагогічних умов професійно-особистісного розвитку майбутніх педагогів. Це дозволяє, по-перше, залучити до активної участі всіх учасників освітнього процесу вищої школи для набуття студентами професійної компетентності; по-друге, враховувати індивідуальні особливості майбутніх фахівців, що спонукає їх до творчої самореалізації; по-третє, змістити акценти на саморозвиток і самодетермінацію професійного становлення особистості в поєднанні з фундаментальним базисом фахової підготовки тощо. Відповідно до вищезазначеного вважаємо, що розвиток спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів зумовлюється комплексом сприятливих психолого-педагогічних умов, який активізує дію її психологічних механізмів. Це призводить до розгортання внутрішніх процесів структурно-функціонального вдосконалення цієї якості та забезпечує усвідомлене учіння, включення студентів у навчання на високому рівні інтелектуальної, особистісної та соціальної активності. Тому для розвитку спостережливості майбутніх вихователів важливо

забезпечити сприятливі психолого-педагогічні її умови.

Під психолого-педагогічними умовами розуміємо взаємозумовленість і взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх спонук, які призводять до активізації внутрішніх процесів розвитку спостережливості. На основі аналізу та узагальнення досліджень проблеми визначення психолого-педагогічних умов розвитку професійно важливих якостей майбутніх педагогів (Н. Давидюк, Н. Дятленко, А. Маркова, О. Помиткін, Л. Регуш, В. Рибалка, М. Савчин, В. Семиченко, В. Чернобровкін, Н. Шевченко, Т. Яценко та ін.) вважаємо, що такими умовами є: педагогічні – забезпечення змістовно збагаченого освітнього середовища через спрямованість змісту навчальних дисциплін і виробничих практик на розвиток спостережливості, використання для цього різних методів і форм організації навчання; психологічні – сформованість у студентів професійних мотивів фахової підготовки і професійно-педагогічних ціннісних орієнтацій, адекватних і глибоких уявлень щодо сутності спостережливості як професійно важливої якості, а також розвиненість у майбутніх вихователів її адекватної самооцінки, здатності до рефлексії та емпатії.

Створення та забезпечення означених психолого-педагогічних умов розвитку спостережливості майбутніх вихователів потребує новітнього підходу до організації процесу фахової підготовки, зокрема впровадження практико-орієнтованої освіти у вищій школі. Низка науковці (Н. Євдокимова, Л. Мова, Н. Синельнікова, Ю. Швалб та ін.) стверджує, що побудова саме такої освіти забезпечує розвиток, так і саморозвиток студентів у процесі засвоєння ними знань і творення себе як професіонала, взаємодію людини зі стихійними і доцільно створюваними практичними ситуаціями. Поділяючи цю думку, пропонуємо наступні концептуальні положення розвитку спостережливості як професійно важливої якості майбутніх вихователів:

1. Основні зусилля мають спрямовуватися на формування у майбутніх фахівців інтересу до проблеми спостережливості, розвиток внутрішньої мотивації, стимулювання до активної позиції, виявлення й розкриття наявних і потенційних можливостей щодо якісного перетворення психологічних особливостей її прояву. Важливо також забезпечити врахування особистісних досягнень кожного студента й визнання пріоритету його індивідуальності та самоцінності. Це передбачає співпрацю та співтворчість викладачів і майбутніх вихователів, їх активізацію до

професійного розвитку та саморозвитку, включення ситуацій вибору й прояву відповідальності, навчального діалогу тощо.

2. У процесі професійної підготовки студенти – майбутні вихователі мають визнаватися не об'єктами, а суб'єктами розвитку їхньої спостережливості. Це зумовлює необхідність оновлення організаційних форм навчання для зміни традиційної передачі знань у готовому вигляді від викладача до студента. Необхідно перевести майбутніх фахівців із пасивних споживачів знань до активних творців, що здатні формулювати проблему, аналізувати шляхи її вирішення, знаходити оптимальний результат та обґрунтовувати власний вибір. Особливої уваги має приділятися встановленню постійного зворотного зв'язку між викладачами та студентами для визначення наявності чи відсутності в останніх інтересу до проблеми спостережливості, особливостей засвоєння способів дій тощо. Це дозволяє в разі необхідності запропонувати майбутнім вихователям різні шляхи вирішення тих чи інших завдань, спрямованих на розвиток досліджуваної якості, надавати можливість самостійно приймати рішення щодо власного професійно-особистісного становлення, брати на себе відповідальність за їхні наслідки. Для стимулювання студентів до розвитку спостережливості як професійно важливої якості й формування у них дослідницької позиції до процесу професійної підготовки майбутніх вихователів мають бути включені ситуації успіху, планування, постановки та досягнення мети, обговорення, проблемні ситуації тощо. Як зазначає В. Кузьменко, це дозволяє забезпечити усвідомлення студентами значущості переживань, що спонукає їх до розвитку й саморозвитку в процесі професійної підготовки та виступає запорукою його успішності [Кузьменко, 2006].

3. Значна увага має зосереджуватися на організації самостійної та індивідуальної роботи майбутніх вихователів із розвитку спостережливості як професійно важливої якості. Ці види діяльності передбачають активізацію самостійності, усвідомлення отриманої інформації, розвиток здатності до рефлексії, прояв активності та прагнення до саморозвитку спостережливості. Такий підхід спонукатиме студентів до рефлексивної регуляції знань як способу засвоєння змісту навчальних тем через визначення практичної значущості знань, а також виокремлення особистісного значущого знання й вироблення індивідуального стилю навчальної діяльності.

Враховуючи вищезазначене нами визначено низку психолого-педагогічних заходів розвитку спостережливості як професійно

важливої якості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів: проведення професійно-психологічного тренінгу для студентів; удосконалення змісту програм виробничих практик; організація діяльності клубу «Я – вихователь»; проведення науково-методичного семінару для викладачів; надання консультативної допомоги студентам і викладачам.

Розуміння сутності спостережливості майбутніх вихователів, визначення її структурних компонентів і показників розвитку, визначення сприятливих психолого-педагогічних умов, окреслення ключових засад і встановлення оптимальних та ефективних психолого-педагогічних засобів дозволяє змоделювати процес її розвитку в практиці освітньої діяльності вищої школи.

Практична реалізація моделі можлива шляхом впровадження відповідної психолого-педагогічної програми розвитку спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, яка має включати:

- базову підготовленість (загальні знання психологічної науки та її галузей, зокрема загальної, вікової, педагогічної та соціальної психології, психології розвитку тощо);

- спеціальну теоретичну підготовленість (знання про сутність і значення спостережливості для педагогічної діяльності, зовнішні прояви людини, специфіку зовнішніх проявів індивідуальних особливостей у дітей дошкільного віку, типові помилки при інтерпретації цих проявів тощо);

- спеціальну практичну підготовленість (набуття досвіду визначення, порівняння, диференціації та інтерпретації зовнішніх проявів індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу дошкільного навчального закладу).

Вважаємо, що представлена цілісна, системна, послідовна та систематична робота щодо цілеспрямованого розвитку спостережливості як професійно важливої якості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі фахової підготовки є запорукою її позитивної динаміки.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Спостережливість є професійно важливою якістю майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, сутність якої полягає у фіксації та інтерпретації суттєвих, характерних і навіть малопомітних зовнішніх проявів індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу дошкільного навчального закладу (дітей, батьків, педагогів). Спостережливість виступає основою пізнання й розуміння

індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу дошкільних навчальних закладів, а також визначає успішність і результативність виконання низки професійних функцій у процесі педагогічної діяльності. Розвиток спостережливості майбутніх фахівців у процесі фахової підготовки зумовлюється впровадженням низки заходів, спрямованих на активізацію сприятливих психолого-педагогічних умов на основі практико-орієнтованої освіти.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні ефективності представленої теоретичної моделі розвитку спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Місце проблеми у міжнародному науковому дискурсі зумовлене інтересом до гуманітарної складової будь-якої професійної діяльності, зокрема вихователів дошкільних навчальних закладів. Важливість визначення та підтримки індивідуальної своєрідності кожної дитини, вивчення та врахування її індивідуальних відмінностей зумовлює необхідність професійно-особистісного розвитку студентів у процесі фахової підготовки, зокрема спостережливості як професійно важливої якості. І це стало нагальною соціальною проблемою не лише в Україні, а й за кордоном, яка потребує її психологічного опрацювання.

Джерела:

Кузьменко В. У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років : дис. доктора психол. наук : 19.00.07. – Київ : 2006.

Ніколенко Д. О. Психологічні особливості спостережливості в процесі випереджального відображення дійсності // Юридична психологія і педагогіка. – Київ : Національна академія внутр. справ, 2014. – № 1 (15).

Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности. – Санкт-Петербург [и др.] : ПИТЕР, 2008.

Observation and participation in early childhood settings : [a practicum guide] / Jean B. Billman, Janice A. Sherman. – Allyn and Bacon, 2003.

Palaiologou I. Child observation for the early years . – SAGE, 2012.

Riddall-Leech Sh. How to observe children. – Heinemann, 2005.

The power of observation / J. R. Jablon, A. L. Dombro, M. L. Dichtelmiller. – Teaching Strategies, 1999.

N. Tsibulyak. Modeling the Development of Observation at Future Educators of Preschool Educational Establishment.

In the article there have been made the analysis of the notion «observation» as a professionally important quality of future educators of preschool educational establishments has been deepened; components (motivational-purpose, cognitive, operational), criteria (inducements and purposes of manifestation the observation, sophistication of cognitive process, formation of action methods) of the development of research quality have been defined; favorable conditions of its development have been defined (orientation of the content of disciplines and industrial practices on the development of observation; using for it different methods and forms of organization of the teaching process; forming at future educators professional motives and professional and value orientations, adequate and deep idea about the essence of observation and also development of adequate self-estimation of observation as a professionally important quality, ability to reflection and empathy). The model of the development of observation of future educators of preschool educational establishments has been grounded.

Keywords: *observation, professionally important qualities, psychological and pedagogical conditions, educator of preschool educational establishment.*

УДК 373.21

Л. М. Бойко

ПСИХОДІАГНОСТИКА УЯВЛЕНЬ ПРО СВІТ У ДОШКІЛЬНИКІВ

Стаття присвячена аналізу особливостей психодіагностики уявлень про світ у дітей дошкільного віку. Розглянуто авторські проєктивні методи з дослідження проблеми. Досліджено когнітивні уявлення про світ в дошкільному віці.

Ключові слова: *уявлення про світ, проєктивні методи, критерії розвитку, дошкільники.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день очікування всього цивілізованого суспільства пов'язані з формуванням життєздатної, гнучкої, свідомої, творчої людини. Досягнення цієї мети слід починати із дошкільного дитинства, оскільки саме в цей віковий період формуються

уявлення про світ, закладається фундамент оптимістичного світобачення, засвоюються моральні правила і норми поведінки. Суспільний запит та потреби практичної психології актуалізують необхідність пізнання психологічних особливостей становлення уявлень про світ у дітей дошкільного віку. Адже в сучасному глобалізованому соціумі уявлення про світ у дошкільників динамічно трансформуються під впливом потоку нової інформації, реклами, застосування комп'ютерних технологій в телебаченні, поширення ігрових приставок, мобільних телефонів, електронних іграшок, планшетів, комп'ютерів. У стрімкому потоці отриманої інформації дошкільники не завжди здатні самостійно розібратися. Односторонні, неповні знання та уявлення про світ впливають на світоглядні позиції дітей, ускладнюються в процесі дорослішання, позначаються на формуванні стилю життя, закріпленні стійких стереотипів поведінки, прийнятті рішень у ситуації вибору в дорослому житті. Тому у сучасній психологічній науці актуальним постає питання дослідження уявлень про світ у дошкільників, з метою визначення їх відхилень та вчасної подальшої психокорекції. Отже, ця стаття присвячена опису психодіагностичних методів дослідження уявлень про світ у дошкільному віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, присвячені аналізу проблеми відображення дійсності у свідомості дитини, представлені у працях О.Л. Кононко [Кононко, 2008,], В.У. Кузьменко [Кузьменко, 2006], М.І. Лісіної [Лисина, 1983], Т.В. Мишакової [Мишакова, 2010]. Практичні аспекти проблематики уявлень про світ представлено у роботах Ю.А. Аксьонової [Аксенова, 2000], І.М. Бушай [Бушай, 2007], Л.В. Лупійко [Лупійко, 2014], М.В. Осоріної [Осорина, 2007] та ін. Невирішеним залишається питання визначення критеріїв становлення та розвитку уявлень про світ у дошкільному віці та їх вплив на особистість у подальшому житті.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в аналізі особливостей психодіагностики уявлень про світ у дітей дошкільного віку. В розробці необхідного психологічного інструментарію вивчення уявлень про світ у дошкільників. Нами досліджувались когнітивні уявлення про світ у дітей 3 – 6 років (ДНЗ № 50 м. Києва, ДНЗ № 23 м. Ніжина, ДНЗ с. Южне, Чернігівської обл.). Вважаємо, що науковий погляд на проблему діагностики становлення уявлень про світ у дітей дошкільного віку буде корисним психологам, вихователям, соціальним працівникам, які професійно займаються проблемами виховання дошкільників.

Виклад основного матеріалу. Важливою передумовою практичного вивчення особливостей розвитку уявлень про світ у дошкільному віці є підбір психодіагностичних методів, на основі яких здійснюється безпосередній вибір методик діагностики та аналіз отриманих результатів. Підбір психологічного інструментарію обумовлений як специфікою самої теми, так і особливістю віку досліджуваних дітей. З одного боку методики вивчення уявлень про світ у вітчизняній психологічній науці знаходяться на стадіях розробки та апробації, це один із перспективних напрямків практичної психології; з іншого – діти дошкільного віку володіють рядом психологічних та поведінкових особливостей (відносно низький рівень свідомості і самосвідомості), які необхідно враховувати для того, щоб отримати достовірні результати в процесі їх емпіричного дослідження.

Уявлення про світ як будь-якої людини, так і маленької дитини, доступні для зовнішнього сприймання лише за умови, коли вони якимось чином втілені, матеріалізовані, «опредмечені» – у вигляді розповіді, вчинку, малюнку та інше. Аналізуючи їх, з певним ступенем достовірності ми можемо реконструювати внутрішній зміст духовного життя іншої людини, зокрема вияснити особливості її уявлень про світ. Діти-дошкільники іще не здатні давати достовірну інформацію, відповідаючи на сталі шаблонні запитання. У ситуації штучного експерименту вони стають сковані і ведуть себе не природно. Коли завдання, яке задається дитині під час дослідження, занадто складне для неї, монотонне чи не цікаве, то вона швидко втрачає інтерес і не бажає більше співпрацювати. Тому для роботи з дошкільниками слід використовувати такі методики, які є цікавими для них, відповідають провідній діяльності даного віку, не перевантажують їх, проводяться у звичних для них умовах, нагадують гру і в той же час дають найбільш достовірну і повну інформацію щодо їх уявлень про світ. Такими на нашу думку є проєктивні методики, зокрема у своєму дослідженні ми використали «сучасну перспективну методологію вивчення психічних образів дитини – арт-психологію (арт-терапію) ...», яка «... полягає у застосуванні різноманітних методів мистецтва та творчої діяльності для досягнення поставленої терапевтичної мети» [Бушай, 2007, с. 106]. Методика арт-терапії базується на переконанні, що внутрішнє «Я» людини відображається у зорових образах кожного разу, коли вона малює, пише картину або ліпить скульптуру [Рудестам, 2000]. Перевага цього підходу, як і всіх проєктивних

методик, полягає у зменшенні впливу захисних механізмів психіки на результат дослідження.

У вітчизняній психологічній науці майже відсутній психологічний інструментарій щодо даної тематики. Тому для дослідження уявлень про світ у дошкільному віці ми розробили власний комплекс методик. Нами розроблено та впроваджено авторську проєктивну методику «Світ в якому ти живеш», проєктивну техніку колаж «Мій довколишній світ», та модифіковано тест «Світу тест». Коротко зупинимось на їх характеристичі.

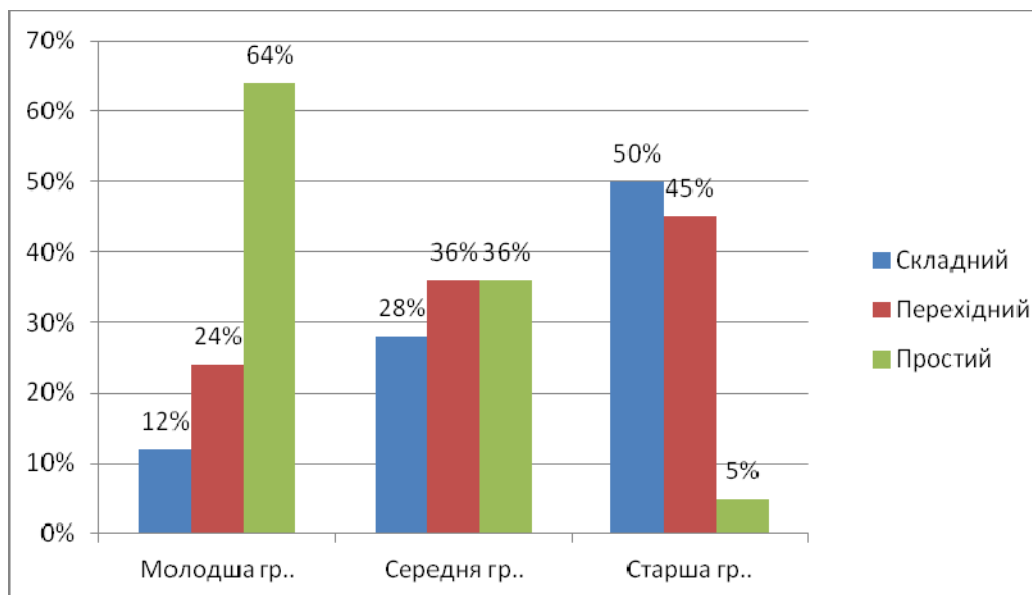
Методика «Світ в якому ти живеш» полягає у створенні дитиною малюнка на задану тему. Досягненням малюнкових тестів є їх природність, близькість до звичайних видів людської діяльності. О.Л. Венгер говорить: «Найбільш близьке це заняття дітям ... Дитині легко зрозуміти тестову інструкцію, для виконання методик не потрібний високий рівень розвитку мови. Разом з тим, малюнок – зручний привід для того, щоб невимушено зав'язати клінічну бесіду» [Венгер, 2003, с. 5]. Якісний опис методики інтерпретації дитячих малюнків представлений у книзі Д. ДіЛео «Children's Drawings as Diagnostic Aids» [Dileo, 1973]. Вчений пише, що малюнки кожної дитини можуть дуже багато розповісти про внутрішню суть її уявлень про життя. Розроблений нами метод тематичного малюнку «Світ в якому ти живеш», ефективний для роботи з дошкільниками, оскільки ситуація малювання доступна, знайома і достатньо комфортна для них. За допомогою даної методики визначалися повнота уявлень про світ у дошкільному віці та рівні когнітивної складності уявлень про світ – складний, перехідний, простий.

Повнота уявлень про світ визначається кількістю представлених предметів на малюнку, тобто чим більше деталей зображено на малюнку, тим повніші уявлення дитини про світ. Повнота характеризується когнітивною складністю. Когнітивна складність світосприймання дошкільників зумовлена якістю їх навчання і виховання у сім'ї та дитячому садочку, а також наявними умовами розширення кругозору, зокрема, можливістю додаткового відвідування різноманітних секцій, гуртків за інтересами тощо. Розвиток світогляду дітей також залежить від їх особистісних рис – відкритості, допитливості, уважності, спостережливості, активності, комунікабельності, товариськості та ін., що позначається на загальній ерудованості.

У результаті проведеної методики «Світ в якому ти живеш» ми

отримали наступні дані: 1) у молодшій групі переважає простий рівень когнітивної складності, із 42 досліджуваних 13 хлопчиків і 14 дівчаток у своїх малюнках зобразили не більше 3 елементів, перехідний рівень у 6 хлопців і 4 дівчат, складний – лише у 3 хлопців і 2 дівчат; 2) у середній групі домінуючими є два рівні когнітивної складності – простий (у 15 дітей) та перехідний (також у 15 дітей). Простий рівень когнітивної складності у 10 хлопців і 5 дівчат, перехідний – у 4 хлопців і 11 дівчат, складний – у 7 хлопців і 5 дівчат; 3) у старшій групі переважає складний рівень когнітивної складності, він присутній у половині досліджуваних, у 21 дитини. Простий рівень у 1 хлопця і 1 дівчини, перехідний – у 10 хлопців і 9 дівчат, складний – 10 хлопців і 11 дівчат. Узагальнені результати розподілу рівнів когнітивної складності уявлень про світ у дошкільників представлені у процентному співвідношенні на діаграмі 1.

**Розподіл рівнів когнітивної складності
уявлень про світ у дошкільників
Діаграма № 1.**

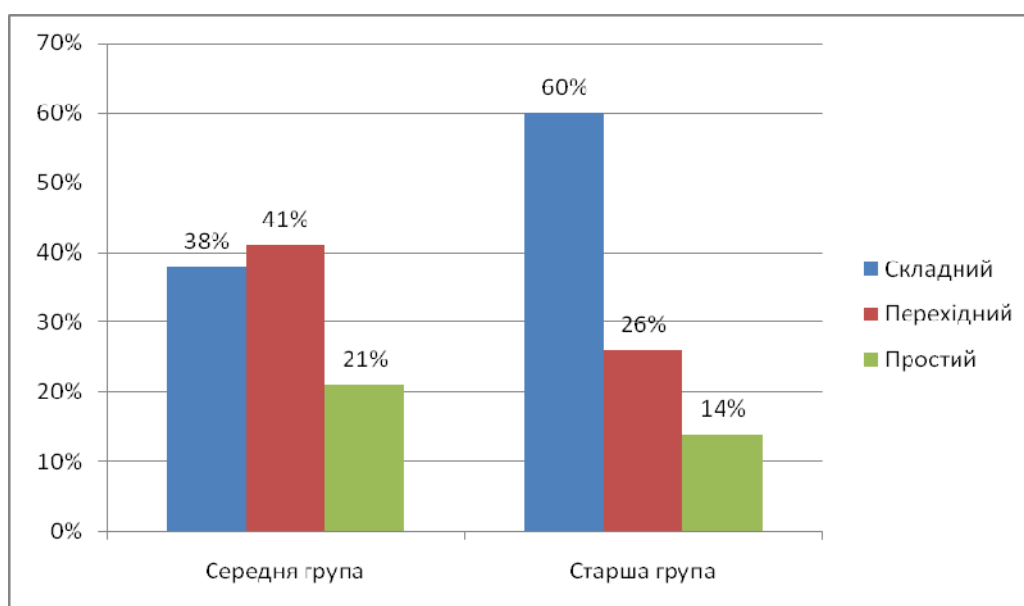
Як показано на діаграмі, найбільший відсоток досліджуваних у молодшій групі мають простий рівень когнітивної складності, поступово показники когнітивної складності уявлень про світ дошкільників зростають, і уже в старшій групі у досліджуваних переважає складний рівень, тобто показники когнітивної складності, а від так і повнота уявлень про світ зростають відповідно до групи, у якій перебуває дитина. Таким чином робимо висновок, що розширення світогляду зумовлено життєвим досвідом дитини та якістю навчально-виховної діяльності.

Проективна *техніка колаж «Мій довколишній світ»*, стала наступним атр-терапевтичним методом нашого дослідження. Дана техніка полягає в наклеюванні на основу матеріалів, які відрізняються від неї по кольору і формі. Для створення колажу задається тема відповідно меті дослідження. Дітям пропонується створити образ за допомогою вирізаних із журналів, листівок, дитячих книжечок різноманітних картинок. В. Оклендер характеризує колаж як захопливий засіб самовираження дітей будь-якого віку, як вправу сенсорного характеру, як розвагу, як здатність виразити свою думку про себе, як засіб емоційного вираження [Oaklander, 1978]. Техніка колажу є дуже інформативною, в її створенні і аналізі знаходять відображення як свідомі установки дитини, так і неусвідомлені переживання, потреби, уявлення, прагнення, почуття та цінності.

За допомогою кількісного аналізу ми визначали когнітивну складність уявлень про світ у дошкільному віці. У дослідженні взяли участь дошкільники середньої та старшої груп. В результаті проведеного статистичного аналізу встановлені такі рівні когнітивної складності світосприймання дошкільників: 1) від 1 до 3-х елементів зображення – когнітивно-прості уявлення про світ; 2) від 4 до 6 – когнітивно-перехідні уявлення про світ; від 7 і більше – когнітивно-складні уявлення про світ.

В результаті проведеної техніки «Мій довколишній світ» ми отримали наступні дані: 1) у середній групі переважає перехідний рівень уявлень про світ, він у 8 хлопців та 9 дівчат, складний рівень уявлень про світ у 9 хлопців і 7 дівчат, простий – у 4 хлопців і 5 дівчат; 2) у старшій групі простий рівень когнітивної складності уявлень про світ у 4 хлопців та 2 дівчат, перехідний – рівень у 4 хлопців і 7 дівчат, складний – у 13 хлопців і 12 дівчат. Узагальнені результати розподілу рівнів когнітивної складності уявлень про світ у дошкільному віці представлені у вигляді діаграми 2.

**Розподіл рівнів когнітивної складності
уявлень про світ у дошкільників**
Діаграма № 2

Як показано на діаграмі, у дошкільників середньої групи переважає перехідний рівень уявлень про світ, а у старшій групі – складний рівень, тобто показники уявлень про світ дошкільників зростають відповідно до групи, у якій перебуває дитина. Отримані дані співпадають із результати методики «Світ в якому ти живеш», це дозволяє говорити про надійність проведених методик та достовірність отриманих даних.

Модифікований нами «Світу тест» призначений для дослідження того, як дитина розуміє, сприймає, уявляє, пояснює навколишній світ. «Світу тест» ідеально підходить для досліджуваних даної вікової категорії, оскільки в основі тесту лежить робота з іграшковими фігурками, то діти, сприймають виконання тесту як захопливу гру і тому безвідмовно виконують завдання, крім того він дає можливість досліднику наочно у тривимірному просторі побачити, як дитина уявляє та будує навколишній світ.

Вперше даний тест був описаний Рут Боуер у книзі «The Lowenfeld World Technique» (Тест світу Ловенфельд) [Bowyer, 1970]. Модифікований нами

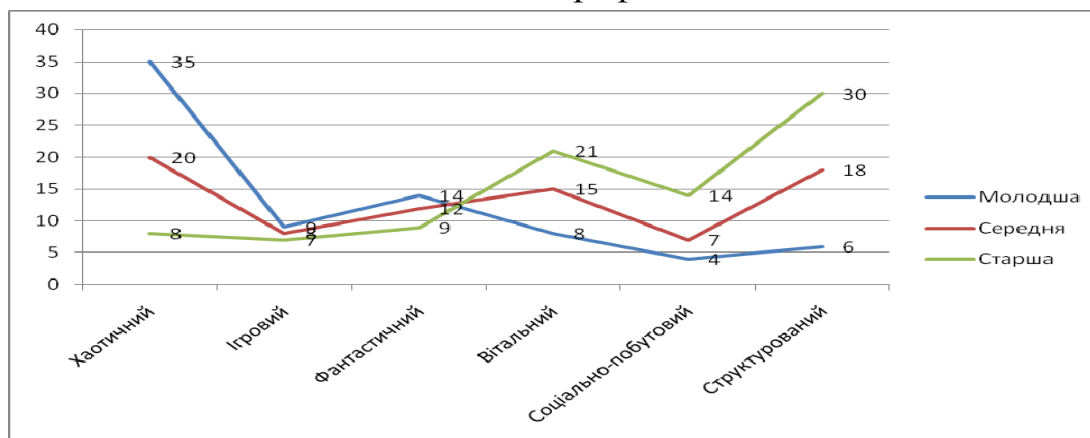
«Світу тест», на відміну від стандартного тесту, складається із меншої кількості стимульного матеріалу, із 30 яскравих пластмасових моделей-предметів, розділених в однаковій кількості на 10 категорій (люди, рослини, свійські тварини, дикі тварини, нежива природа, предмети побуту, меблі, їжа, транспорт, фантастичні герої). У результаті дослідження ми визначили основні підходи до конструювання «світу» дошкільниками: хаотичний, ігровий, фантастичний, вітальний, соціально-побутовий та структурований. Перші два підходи, хаотичний та ігровий, відповідають простому рівню когнітивної складності уявлень про світ, фантастичний та вітальний підходи – середньому рівню, соціально-побутовий та структурований – складному.

Як показали результати дослідження, у молодшій групі домінуючим є хаотичний підхід до конструювання світу, найнижчий показник у соціально-побутового та структурованого підходу. Тобто особливістю побудови світу дітьми молодшої групи є те, що вони у хаотичному порядку, без будь-якої структури чи логічної послідовності беруть запропоновані дослідником предмети і переставляють їх з одного місця в інше. Лише невелика частина дошкільників відображає у своєму світі природу, побут, соціальні відносини та має структурований підхід. У середній групі домінуючими є два протилежні підходи – хаотичний та структурований, у них, майже, однаковий кількісний показник. У старшій – домінуючим є структурований підхід до конструювання світу, а найнижчий показник у хаотичного підходу. Тобто переважна більшість старших дошкільників, виконуючи завдання тесту, уже цілеспрямовано обирають потрібні їм предмети і, дотримуючись певної логічної структури, будують аналог навколишнього світу. У своїх роботах вони відображають навколишнє середовище (квіти, дерева, траву), своє житло і побут (будинок, меблі, посуд, їжу), двір і господарські будівлі з домашніми тваринами, обирають людей і відтворюють відносини між ними. Узагальнені результати розподілу панівних підходів до конструювання світу у дошкільному віці представлені у вигляді графіка 1.

Розподіл панівних підходів до конструювання світу дошкільників

Графік 1

Як ми можемо бачити на графіку, чим старші діти, тим ефективніший у них підхід до конструювання світу. У молодшій групі він хаотичний. Діти даного віку іще не усвідомлюють взаємозв'язок між існуючими у світі закономірностями і зв'язками, а тому просто переставляють запропоновані моделі предметів. У дошкільників середньої групи відбувається перехід від хаотичного до структурованого конструювання світу. У старшій групі діти мають структурований підхід, вони уже можуть наочно побудувати оточуючий світ, відтворюючи при цьому найбільш об'єктивні закономірності світобудови.

Основними методами психодіагностики уявлень про світ у дошкільному віці стали проєктивні методи, але для більш достовірних результатів «проєктивні матеріали» необхідно обов'язково співвідносити з результатами, отриманими в інших дослідженнях, інформацією про життєвий шлях досліджуваного та ін. [Бурлачук, 2000]. Враховуючи це, у своєму дослідженні ми також використали ряд додаткових методів і методик, з якими порівнювали та співставляли отримані результати – це спостереження, бесіда, експертне оцінювання та тестування.

Висновки. В результаті розробки та впровадження у практику авторських проєктивних методів «Світ в якому ти живеш», «Мій довколишній світ» та модифікації тесту «Світу тест» ми змогли дослідити когнітивні уявлення про світ в дошкільному віці. З'ясувати основні підходи до конструювання світу дитиною. Перспективним залишається дослідження емоційних уявлень про світ у дошкільному віці, а також пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу.

Д ж е р е л а:

Аксенова Ю.А. Символы мироустройства в сознании детей. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000.

Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. – Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000.

Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку образу світу школярів: Монографія. – Чернігів : 2007.

Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты: Иллюстрированное руководство. – Москва : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003.

Кононко О.Л. Плекаймо у дітей життєдайне самоствавлення // Дошкільне виховання, 2008. – № 1.

Кузьменко В.У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років. / Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психол. наук. НПУ імені М.П. Драгоманова. – Спеціальність: 19.00.07 педагогічна та вікова психологія. – Київ, 2006.

Лисина М.И., Сильвестру А.И. Психология самопознания у дошкольников. – Кишенев: Штипица. – 1983.

Лупійко Л.В. Психологічні особливості розвитку екологічних уявлень старших дошкільників (на матеріалі народних природознавчих традицій) / Дис.. канд. психол. наук : 19.00.07; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Мишакова Т.В. Особливості формування цілісного світогляду в молодших школярів // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010.

Обухова Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы. – Москва : Тривола, 1995.

Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – Санкт-Петербург : Питер, 2007.

Рудестам К. Групповая психотерапия. – Санкт-Петербург : Питер, 2000.

Bowyer Ruth. The Lowenfeld world technique: studies in personality // Oxford, New York, Pergamon Press, 1970 xiv

DiLeo Joseph. Children's Drawings as Diagnostic Aids // New York : Brunner/Mazel, 1973.

Oaklander Violet. Windows to our children : a Gestalt therapy approach to children and adolescents. – Moab, Utah : Real People Press, 1978.

L. Boyko. Psychodiagnostics of Worldview in Preschool Children.

The article deals with the peculiarities of preschool children's view of the world. The author's projective research methods as well as the cognitive of preschool children's view of the world development are described and analyzed.

Keywords: *view of the world, preschool children, projective methods, criteria of development.*

УДК 159.922.6:347.633

К. В. Бобровська

ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ СВІТУ ПІДЛІТКІВ З ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ

У статті проаналізовано питання вікових і психологічних особливостей образу світу підлітків з прийомних родин, які мають досвід сімейної депривації, покинутості. Виявлено особистісні якості, які при належному розвитку призведуть до формування повноцінно функціонуючої та гармонійної особистості.

Ключові слова: образ світу, підлітковий період, сенсожиттєва орієнтація, родина, прийомна родина.

Постановка проблеми. Образ світу особистості досліджений не значною мірою. Ще менш дослідженим є образ світу таких підлітків, що мають досвід соціальної та сімейної ізоляції, що може нести загрозу для цілісності та гармонійної соціалізації особистості. На сьогодні виховання дитини з деприваційним досвідом є досить актуальним суспільства в цілому, оскільки дитина – підліток з наявними деприваціями та відхиленнями в своєму розвитку, більше схильна до прояву делінквентної та девіантної поведінки.

Аналіз основних джерел і публікацій. Становлення образу світу в психологічній літературі представлено працями: М.Й.Боришевського, І.М.Бушая, І.С.Кона, С.Б.Кузикова, А.О. Кацера, О.Н. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, П.Р. Чамати та інших.

Вікові особливості розвитку образу світу в підлітковому віці проаналізовано С.В.Белохвостової, І.М. Бушая, Я.М.Гошовського, І.С.Кона, К.Н.Платона, О.Романчука та інших.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є розкриття особливостей розвитку образу світу особистості підлітків з прийомних сімей, що зазнали сімейної депривації.

Виклад основного матеріалу. Образ світу – це процес відображення людиною реальності в якій вона знаходиться, яка наповнена певним змістом та орієнтирами. Говорячи про особливості образу світу під час підліткового віку варто зазначити, що в цей період підліток починає більш глибоко формувати уявлення про те, якою людиною він є, а також і те якою людиною він хотів би бути. Що проявляється в особистості, як характеристика певних

показників, уявлень вмінь, якими вона володіє в теперішньому часі, а також характеризує ті компоненти, яких людина прагне володіти в майбутньому.

Психологічні аспекти становлення образу світу підлітків з прийомних сімей представлено в проведеному нами дослідженні на базі Всеукраїнської громадської організації «Асоціація моя родина», в якому прийняли участь діти – підлітки з досвідом сімейної депривації, що проживають в м. Тернопіль, м. Львів, м. Івано – Франківськ, м. Київ, м. Миколаїв та м. Вінниця і склали референтну групу дослідження. В дослідженні також прийняли участь діти - підлітків котрі проживають в повних сім'ях в м. Києві, м. Тернополі та м. Івано – Франківськ та склали контрольну групу нашого дослідження.

Досліджуючи образ світу підлітків з прийомних сімей було виокремлено одні з найважливіших показників, котрі характеризують образ світу особистості підлітків з прийомних сімей, шляхом сформованості їхніх сенсожиттєвих орієнтацій. Емпірична складована нашого дослідження у визначенні даних складових здійснювалась за допомогою «Тесту сенсожиттєвих орієнтацій» (СЖО) Дж. Крамбо та Л. Махолика в апробації Д.Леонтьєва. Визначені показники були направлені на визначення цілей в житті, його процесу, інтересу до нього, емоційної наповненості, його результативності та задоволеності самореалізацією, локусу контролю – Я, локус контролю життя та управління ним».

За показником «Ціль в житті», яка характеризує наявність чи відсутність в житті досліджуваних цілей, намірів, покликання в майбутньому, що надають життю направленості та часову перспективу, понад 61,6% досліджуваних підлітків прийомних сімей та 81,6% підлітків з повних родин дали відповідь в межах норми, і відзначили, про наявність цілі стосовно власного майбутнього, оскільки саме в даний період підлітки починають більш глибоко формувати уявлення про те, ким вони є, а також і те ким би хотіли бути що в надає їхньому життю сенсу та визначеності. 16,3% досліджених підлітків з прийомних родин та 7,3% пубертантів з повних сімей, надали відповіді які характеризувались не високими балами менше норми, що свідчило про те, що досліджувані цінують власне життя, проте проявляють певне існування в сьогоденні, або ж орієнтуючись на минуле. Підлітки даної категорії, які до того ж мають досвід сімейної депривації, схильні до депресивності та емоційної не урівноваженості, оскільки дана поведінка є відображенням досвіду травматизації та скривдження, яка була присутня в їхньому минулому [Hill, 1989, с. 13-32]. Якщо ж в минулому

ступінь травматизації в був занадто високим, при відсутності достатньої підтримки з боку дорослих та однолітків, підлітки змушені повторно проживати ситуації скривдження у своїх спогадах, що стоїть на заваді формулюванню цілей та руху у напрямку їхньої реалізації. 22,1% респондентів референтної групи та 11,1% контрольної, надали відповіді які характеризуються високими балами, що характеризують їх не лише як людей з наявними життєвими цілями, а також відображають певну відсутність опори для їх повної реалізації. Результати представлені в таблиці.

Показник «Процес життя та інтерес і емоційну наповненість життя» досліджувані визначали як задоволений. Це стосувалось як теперішнього часу, що відображалось в уявленні досліджуваний в єдиності змісту життя, яке було вже прожито. І понад 71,7% досліджених підлітків з прийомних сімей та 85,8% підлітків з повних родин дали відповідь в межах норми, і відзначили, що їхнє життя наповнене цікавим змістом, емоційно насичене та повноцінне (Див. Таблиця). Що значною мірою впливає на процес формування гармонійного образу світу особистості підлітків.

Таблиця.

**Показники «сенсожиттєвої орієнтацій» підлітків
з досвідом сімейної депривації**

Респонденти	Показники «Ціль в житті»	Показники «Наповненість життя»	Показники «Задоволеність самореалізацією»	Показники «Локус контролю Я»	Показники «Управління життям»
Підлітки з досвідом сімейної депривації	<норми – 16,3% норма – 61,6% >норми – 22,1%	<норми – 10,8% норма – 71,8% >норми – 17,4%	<норми – 28,5% норма – 71,5% >норми – 0%	<норми – 31,9% норма – 68,1% >норми – 0%	Норма і < норми – 83,6% > норми – 16,4%
Підлітки без досвіду сімейної депривації	>норми – 7,3% норма – 81,6% <норми – 11,1%	>норми – 6,7% норма – 85,8% <норми – 7,5%	>норми – 8,1% норма – 76,1% <норми – 15,8%	>норми – 0% норма – 91,4% <норми – 8,6%	Норма і >норми – 95,5% <норми – 4,5%

Наявність зворотнього зв'язку для підлітка сприяє кращому освоєнню підлітками власних емоційних станів, допомагає більше зрозуміти свої дії та вчинки, дослідити їх мотиви, відповідно, сприяє прагненням підлітків робити висновки та аналізувати своє життя. 10,8 % досліджених підлітків з прийомних родин та 6,7% пубертантів з повних сімей, відзначили що цінують власне життя, проте проявляють певну невизначеність стосовно майбутнього та живуть теперішнім часом. 17,4% респондентів референтної групи та 7,5% контрольної, зазначили що їм властива певна незадоволеність власним життям в теперішньому часі, вони здебільшого націлені на майбутнє або ж на минуле у формі спогадів та переживань з приводу прожитих вражень.

За показником «Результативність життя, або задоволеність самореалізацією», яка визначає рівень задоволеності від прожитої частини життя та оцінку вже прожитої його частини в напрямку продуктивності та осмисленості, 71,5% опитаних підлітків з прийомних сімей та 76,1% підлітків, що виховуються в біологічних родинах надали відповідь в межах норми та відзначають, що прожитий відрізок часу є продуктивним та наповненим змістом.

Такі діти – підлітки здатні відчувати власні психологічні переживання, давати характеристику власним якостям характеру, при цьому з довірою відноситись до інших. 28,5% респондентів з прийомних родин та 8,1% з біологічних, надали відповідь менше норми та констатують бажання досліджених здійснити певні корективи в уже прожитому відрізку життя, і лише так вони можуть бути задоволеними ним повною мірою. Високі бали за даною шкалою були надані лише досліджуваними з біологічних родин, загальна кількість яких склала понад 15,8%, що зазначає про їхнє прожите життя як таке, яке може дати основу для майбутнього та надати йому зміст.

Досліджуваний критерій «Локусу контролю – Я. (Я – господар власного життя)», що надає характеристику уявлень про себе, як про особистість, котрій притаманна достатня кількість свободи вибору, для того щоб побудувати життя відповідно до власних цілей та уявлень про її сенс, здатність контролювати події власного життя, 68,1% опитаних підлітків з прийомних родин та 91,4% підлітків з біологічних родин, відповіли на запитання в межах норми та відзначили, що мають уявлення про себе як про сильних особистостей, які вільно приймають рішення щодо власного життя та мають ресурс щодо втілення цілей у захопленнях та схильностях

якими володіють. Менше норми відповіли за даною шкалою лише підлітків з прийомних родин, загальною кількістю понад 31,9%, що характеризує їх як людей, котрим важко повірити в те, що події в їхньому житті піддаються контролю та можуть бути керованими з їхнього боку. Показник вище норми за даною шкалою був відзначений у підлітків з біологічних родин, що становить понад 8,6%, і характеризує підлітків як таких яким властива здатність брати на себе відповідальність у ситуаціях, які стосуються постановки та досягнення цілей. Варто також відзначити про почуття ототожнення, яке виникає коли підліток порівнює себе з колом однолітків, емоційна насиченість життя в даний період проявляється безпосередно у здатності підлітків взаємодіяти з іншими, вибудовувати з ними довірливі відносини, надавати та отримувати зворотній зв'язок, обговорювати визначеність щодо подальшого навчання, пошуку бажаної професійної кваліфікації тощо [Sebald, 1989, с. 937-946]. Тому даний етап відповідає формуванню у підлітків почуття «Ми», один з проявів якого є небажання підлітка брати на себе відповідальність за власне життя, натомість перекладати його на інших або ж на обставини в яких він перебуває. Оскільки самосвідість спершу виникає як колективна свідомість, тобто як поняття «Ми» і лише на більш високих стадіях розвитку свідомості особистість спроможна усвідомити себе як повноцінну одиницю суспільства, з індивідуальним образом світу відмінним від образу світу інших [Гошовський, 1995, с. 75-85].

Наступний показник, який визначає ступінь орієнтованості підлітків щодо власного життя має назву «Локус контролю життя або управління ним», який направлений на відображення здатності досліджуваних контролювати власну життєдіяльність, вільно приймати рішення та втілювати їх, наявність переконань підвласності життя контролю. В межах норми відповіло 83,6% підлітків з прийомних родин та 95,5% опитаних підлітків з біологічних сімей, що свідчить про здатність людини контролювати власне життя, вільно втілювати вжиття задумане. Низькі бали за даною шкалою відзначено у 16,4% підлітків з прийомних родин та 4,5% пубертантів з повних родин, що надає їхньому життю певного фаталізму, переконанню в тому, що життя людини непідвласне контролю, а також, що свобода вибору ілюзорна, тому немає сенсу щось планувати щодо власного майбутнього. Що проявляється у надмірних складнощах при побудові довірливих відносин з оточуючими. Як наслідок призводить до утворення

бар'єрів у взаємодії з однолітками та створює додаткові складнощі в період дорослішання.

Відновлення втрачених відносин довіри підлітків, як до членів власної родини так і до світу в цілому, сприятливим чином впливатиме на формування гармонійної особистості, що в свою чергу не провокуватиме в ній захистних механізмів. К.Роджерс висунув теорію відповідно до якої, неузгодженість образу світу людини утворює загрозу для її розвитку. Загроза виникає в тому випадку, коли між моральними установками та реальною дійсністю виникає конфлікт. Відповідно переживання, які не відповідають уявленням людини про той соціум в якому вона перебуває, сприймаються як загрозові, вони не допускаються до усвідомлення, оскільки в протилежному випадку особистість індивіда не буде цілісною. Психіка людини побудована таким чином, що навіть найздоровіша людина схильна зіштовхуватись із певними емоційними переживаннями, котрі загрожують цілісності її образу світу. Якщо людині впродовж довгого часу нічого не загрожує, вона відкрита до переживань і їй не потрібно захищатись. Проте, якщо вона усвідомлює або відчуває на підсвідомому рівні, що переживання не узгоджене з її уявленням, виникає загроза, слідом за якою виникає захисний механізм. В такому випадку виникає захист, як поведінкова реакція організму на загрозу.

Говорячи про підлітків з прийомних сімей, загрозливими для їхнього розвитку образу світу є умови соціального неприйняття з боку однолітків, які проживають з біологічними батьками. Підлітки з прийомних родин намагаються приховати свій передній досвід проживання з біологічними батьками або ж в місцях інтернатного типу, для того щоб уникнути насмішок однолітків для образу світу яких притаманна класична схема сімейного життя яке складається з них та їхніх батьків. Така поведінка призводить до небажання підлітка контактувати з однолітками, замкненості та відторгнення важливої для данного періоду розвитку уваги з боку однолітків. Що в свою чергу призводить до гальмування інформаційного обміну та обміну досвідом між підлітками, інколи до збільшення кількості захисних механізмів і ускладнення подальшого гармонійного розвитку особистості в дорослому самотійному житті.

Якщо між уявленнями людини про світ в якому вона проживає та реальністю існує значна невідповідність, вона є незахищеною та вразливою. В такому «беззахистному» стані людині невідповідне переживання символізується в свідомості, що може призвести до руйнування

образу світу. Вона відчуває складність при встановленні відносин з іншими, лишається наодинці зі своїми переживаннями. Недостатньо розвинені комунікативні навички є типовими для підлітків з досвідом депривації. Звужене коло спілкування таких підлітків призводить до замкненості, невміння налагодити контакт з однолітками та авторитетними дорослими, що як наслідок може призвести до соціальної ізоляції та самоізоляції. Порушення спілкування призводить до порушень самооцінки, яка у таких підлітків стає протирічливою, нестабільною і впливаючи на поведінку, призводить до немотивованих вчинків, що викликає порушення у процесі формування образу світу. Саме тому, індивіду варто перебувати в атмосфері схвалення та підтримки, оскільки перебування в умовах прийняття та любові. Підлітки з прийомних сімей потребують схвального та приязного відношення до себе. Така поведінка з боку оточуючих допоможе їм інтеріоризувати даний спосіб прийняття реальності не лише на інших, а і на самих себе. Прояв любові до себе співвідноситься із задоволенням при схваленні і незадоволенням при несхваленні себе. Розвиток схвальної уваги до себе, призведе до розвитку поведінки підлітка при якій він буде поводити себе таким чином, до формування соціально бажаної поведінки, а не поведінки наповненої негативізмом і зневірою в усьому та в самих собі. Що в свою чергу збереже цілісність її образу світу і сформує стійкість психічних реакцій при виникненні фрустраційних ситуацій.

Маючи досвід депривації сімейної взаємодії підліток може відчувати складність у формуванні такого способу взаємодії з оточуючим світом, якому К.Роджерс характеризує поняттям «повноцінно функціонуючий» [Хьел, Зиглер, 2008, с. 539]. Проте сформувавши довірливі відносини з прийомними батьками і іншими оточуючими за умови пошуку та розвитку власних інтересів, здібностей та цінностей підліток має можливість подолати наслідки соціальної депривації і жити повноцінно функціонуючим життям. Повноцінне функціонування, проявляється в перебуванні особистості в умовах, для яких властива емоційна підтримка та довіра, що в свою чергу не призводить до прояву у підлітка захистних механізмів, сприяє розвитку в нього здатності до самоаналізу, рефлексії, здатності розуміти себе та інших. Разом з тим на фоні гармонійного повноцінного функціонування підлітка в родині, його власного розвитку, розвитку його вмінь, здібностей та здатностей, що наблизить підлітка до подальшої самореалізації. К.Роджерс

встановив п'ять основних особистісних характеристик, загальних для повноцінно функціонуючої людини.

1. Перша ознака повноцінно функціонуючої людини – це відкритість переживанню. Відкритість переживанню полярно протилежна беззахисності. Людина, яка повністю відкрита переживанню, здатна слухати себе, відчувати всю сферу емоційних, когнітивних та сенсорних переживань в собі, при цьому не відчуваючи загрози. Такій людині не складно усвідомити свої найтонші думки і почуття без бажання подавити їх в собі, часто діє відповідно до них і навіть діючи не відповідаючи своїм почуттям, така людина здатна їх усвідомлювати. Фактично всі переживання, як зовнішні так і внутрішні, точно символізовані в її свідомості, без викривлення і заперечення. Людина відкрита переживанню здатна виразити свою позицію, навіть в тому випадку якщо вона є різкою і може викликати дискомфорт в іншій людині від відчуття мішені, проте внутрішньо людина з відкритим переживанням лишається вірною собі та своїм почуттям.

2. Друга характеристика оптимально функціонуючої людини, на думку К.Роджерса – це екзистенційний спосіб життя. Яка проявляється в тенденції жити повноцінно та насичено кожної миті свого існування на землі, так щоб кожне переживання сприймалось як свіже та унікальне, відмінне від того що було раніше. Згідно Роджерсу, те чим людина є і чим вона буде наступної миті, залежить від того ким вона є зараз, не залежно від попередніх очікувань. Екзистенційний спосіб життя має на увазі, те що образ світу людини преображається для того щоб відповідати якостям, які висуває до людини світ. Як наслідок, людина в якій виражений екзистенційний спосіб життя – гнучка, адаптивна, терпима і безпосередня. Така людина відкриває структуру свого досвіду в процесі його переживання.

3. Третьою характеристикою повноцінного функціонування людини являється те, що К.Роджерс назвав органічною довірою. Ця якість проявляється в процесі прийняття людиною рішень, а саме при виборі дій, які варто приймати для вирішення будь якої ситуації. Повноцінно функціонуюча людина віддає перевагу органічним переживанням, яку вона розглядає як достовірне джерело інформації що допомагає їй прийняти оптимальне рішення. Органічна довіра означає, здатність людини приймати до уваги свої внутрішні відчуття і розглядати їх як основу для вибору поведінки.

4. Четвертою характеристикою повноцінно функціонуючої людини є емпірична свобода. Даний аспект повноцінно функціонуючого образу світу людини, полягає в тому що вона може вільно жити так як хоче без заборон і обмежень. Соціальний досвід здатен поміщати людину в умови вибору. Тому емпірична свобода відповідає за внутрішнє відчуття людини стосовно її внутрішньої свободи і разом з тим відповідальності за прийняття власних рішень, що при найкращому результаті дає можливість підлітку досягнути будь якого бажаного результату.

5. П'ята характеристика оптимальної психологічної зрілості є креативність. Для К.Роджерса продукти творчості і творчий спосіб життя є проявом повноцінного функціонування. Творчим людям властиво жити конструктивно і адаптивно в своїй культурі, в той же час задовольняючи свої глибинні потреби. Вони здатні гнучко підлаштовуватись під змінні обставини.

Проте навіть при наявності попереднього досвіду викривлення сімейних відносин, проживаючи в прийомній родині, яка докладатиме зусиль для того щоб покращити умови ресоціалізації можливість бути «повноцінно функціонуючою» особистістю у підлітків існує. Оскільки для повноцінного функціонування людини їй потрібно звертати увагу на те ким вона може бути при її бажанні. Подолавши наслідки депривації в процесі подальшої ресоціалізації людини може жити насиченим, повністю усвідомленим життям цілковито відчувати своє людське буття.

Висновки. Таким чином, визначені показники за напрямками «Ціль в житті», «Процес життя та наповненість життя», «Результативність життя, або задоволеність самореалізацією», «Локус контролю Я» та «Локус контролю життя або управління життям» дають картину того, що образ світу підлітків з досвідом сімейної депривації є ушкодженим не повною мірою, оскільки результати за кожною із показників були наведені у межах норми у відсотковому співвідношенні на достатньо високому рівні. І разом з тим такий результат є свідченням того, що досвід розлучення підлітків з біологічною родиною має відображення на їхньому відношенні до власної життєдіяльності, має безпосередній зв'язок з їхнім образом світу, оскільки показники психологічних уявлень про себе та про світ в якому проживають підлітки без досвіду сімейної депривації, на декілька показників у відсотковому вираженні вищий аналогічних результатів підлітків з прийомних родин.

Проте навіть враховуючи особливості образу світу підлітків з прийомних родин, нами було приведено характеристику складових повноцінно функціонуючої особистості, для якої властиві такі якості як відкритість переживанням, екзистенційний спосіб життя, органічна довіра, емпірична свобода та креативність. Розвиток в досліджуваних даних якостей, стимулюватиме до розкриття в них себе якостей гармонійних та повноцінних особистості.

Джерела:

Бевз Г. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку). – Київ : Главник, 2006.

Белохвостова С.В. О взаимосвязи социально – перцептивного, рефлексивного и эмоционального компонентов в структуре мотива общества // Проблемы возрастной психологии: Тезисы докладов к VII Съезду Общества психологии СССР. – Москва, 1989.

Боршиевский М.И. Теоретические вопросы самосознания личности / Психологические особенности самосознания подростка. – Київ : Вища школа, 1980.

Гошовський Я.О. «Становлення образу «Я» у підлітків школи – інтернату в умовах депривації батьківського впливу». Дисер. Роб, 1995.

Кацера А.О. «Особливості образу Я у бездоглядних підлітків». Дисер. роб. 2005р.

Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – 9 – е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2007.

Кон И.С. Открытие «Я». – Москва : Политиздат, 1978.

Кузикова С.Б. «Корекция Я – концепции как условие преодаления конфликтности у подростков». Дисер. роб. 2000.

Платон Н.К. Особенности восприятия подростками сверстников и взрослых в зависимости от когнитивной сложности личности // Проблемы возрастной психологии. Тезисы докладов к VII Съезду Общества психологии СССР. – Москва, 1989.

Романчук О. Сім'я, яка зцілює. Основи терапевтичного батьківства дітей, що зазнали скривдження та емоційного занедбання. – Львів : Компанія «Манускрипт», 2011.

Осьмак Л.П. «Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания и в школах – интернатах для детей сирот и детей оставшихся без попечения родителей)». Дисер. раб. 1990.

Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2008.

Hill J.P. Research on adolescents and their families past and present. In C.E. inwin, Jr (Ed), New Direction for Child Dewelopment, San Francisco : Jossey – Bass, 1989.

Sebald A.H. Adolescents' peer orientation: Changer in the support system during the past three decades, 1989.

K. Bobrovska. Features an Image of the World of Adolescents With Adoptive Families.

The question of age-old is analysed in the article and psychological features of appearance of the world of teenagers from receiving monogynopaediums, what have an experience of domestic deprivation. Found out personality qualities which at the proper development will lead to forming of valuably functioning and harmonious personality.

Keywords: *I – Image, image of the world, teenagers.*

УДК 378.011.3–057:004

С. М. Яшанов

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОЕКТУВАННЯ СИСТЕМИ
ІНФОРМАТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ В
УМОВАХ КОМПЕТЕНЦІЙНОГО ПІДХОДУ**

У статті проведено дослідження методологічної основи проектування системи інформатичної підготовки майбутніх учителів, що базується на компетентнісному підході та методичної і організаційної основи, заснованих на специфічному змістовому компоненті, принципах інтеграції, індивідуалізації і диференціації через використання різноманітних форм, методів і засобів навчання. Розглянуто концептуальні напрями проектування системи інформатичної підготовки в умовах швидких змін, обумовлених інформатизацією суспільства.

Ключові слова: *інформатичні компетентності майбутнього вчителя, проектування системи інформатичної підготовки, зміст системи інформатичної підготовки, концепції «інформаційного суспільства», електронні освітні ресурси.*

Постановка проблеми. Нові концептуальні ідеї істотно змінюють суть вищої школи інформаційного суспільства. Основні напрями реформ освітньої галузі обумовлені динамічністю процесу зростання і зміни наукоємних технологій, посиленням інформаційної насиченості професійного середовища, активним впровадженням нових інформаційних технологій в професійну діяльність. Ці чинники безпосередньо впливають на організацію, цілі і зміст інформатичної підготовки майбутніх учителів, де акцент в професійній підготовці робиться на підвищення рівня адаптивності

випускника в суспільстві, школі і на виробництві [Карпенко, 2009; Спірін, 2007].

В цих умовах істотно підвищується роль фундаменталізації інформатичної підготовки майбутніх учителів. На основі фундаменталізації навчання реалізується професіоналізація, тобто підготовка фахівця до практичної діяльності, зокрема професійно-педагогічної, з широким застосуванням засобів інформаційно-комунікаційних технологій (ЗНІТ) [Яшанов, 2010; Ghyam, 2007 і ін.]. У цьому сенсі систему інформатичної підготовки можна назвати освітньо-інформатичною, де на першому етапі провідна роль відводиться освоєнню фундаментальних галузей знань, а на другому – широкій професіоналізації з застосуванням методів і засобів інформатики [Spector, 2001 та ін.].

Теоретико-методологічні положення компетентнісного підходу та шляхи його впровадження в систему освіти висвітлені в наукових працях В. І. Байденка, Н. М. Бібік, Е. Ф. Зеєра, І. А. Зімньої, О. М. Спіріна, Ю. Г. Татура, А. В. Хуторського та ін.

Важливі психологічні та педагогічні особливості впровадження сучасних інформаційних технологій у навчальний процес досліджували В. П. Беспалько, В. Ю. Биков, М. І. Жалдак, Ю. І. Машбиць, Н. В. Морзе, С. А. Раков, Ю. С. Рамський, З. С. Сайдаметова, О. М. Спірін, Ю. В. Триус; формування інформатичних компетентностей у сфері професійної підготовки фахівців вивчали О. М. Гончарова, М. І. Жалдак, В. І. Клочко, Є. М. Смирнова-Трибульська, Ю. С. Рамський, І. В. Роберт та ін.

Мета статті – дослідження сучасних підходів проектування системи інформатичної підготовки майбутніх учителів, що базується на компетентнісному підході (методологічна основа), специфічному змістовому компоненті, принципах інтеграції, індивідуалізації і диференціації через використання різноманітних форм, методів і засобів навчання (методична та організаційна основа).

Виклад основного матеріалу. Будучи багатограним, але цілісним явищем, інформатична підготовка передбачає значну кількість можливих підходів до її організації. За результатами досліджень [Бібік, 2001; Исаев, 2005; Хевс, 2006; Карпенко, 2009; Спірін, 2007; Яшанов, 2010; Ghyam, 2007; Spector, 2001] процес інформатичної підготовки можна розглядати у трьох аспектах:

- морфологічному (представлення системи інформатичної підготовки у

вигляді складових частин, вивчення їх кількісних і якісних характеристик);

- структурному (дослідження взаємозв'язків компонентів системи інформатичної підготовки і виявлення системоутворюючих зв'язків);

- функціональному (визначення основних функцій компонентів системи інформатичної підготовки, що визначають функціонування системи в цілому).

Проектування системи інформатичної підготовки майбутніх учителів забезпечується орієнтацією на дотримання педагогічних принципів:

- *поліфункціональності*, що передбачає застосування засобів інформаційних і комунікаційних технологій в навчально-пізнавальній діяльності студентів в якості предметів вивчення, засобів навчання, засобів вирішення професійно-орієнтованих завдань, а також засобів пізнання об'єктів, процесів і явищ, що відбуваються в рамках інформаційно-освітнього середовища системи інформатичної підготовки, а отже обумовлює системне освоєння сучасних засобів ІКТ майбутніми вчителями.

- *інтегративності*, що вимагає створення неперервного, зв'язаного, єдиного, цілісного процесу інформатичної підготовки, що здійснюється протягом всього періоду навчання в педвузі. Від реалізації цього принципу великою мірою залежить успішність процесу формування системи інформатичних компетентностей студента як професійної якості особистості.

Цей принцип реалізується через інтеграцію змісту і методів навчання теоретичних і практичних дисциплін інформатичної спрямованості, самостійної навчальної і науково-дослідної діяльності.

- *мобільності*, що передбачає неперервний, випереджаючий розвиток, «здатність до швидкої дії» самої системи інформатичної підготовки. Ідеї закладені в провідних тенденціях розвитку педагогічної науки необхідно своєчасно закладати в зміст і засоби формування системи інформатичних компетентностей. Реалізація принципу мобільності передбачає виділення інваріантної і варіативної складової змісту процесу, що вивчається. Варіативна компонента має бути достатньо рухомою, а інваріантна – служити її базою, матрицею і зберігатися на більш тривалий термін без істотних змін.

- *аккумуляції*, що орієнтований на послідовність, наступність і неперервність у оволодінні блоками спеціальних і загальноінформатичних знань і умінь при вивченні дисциплін інформаційно-технологічного напрямку;

- *технологічності*, що направлений на системне застосування науково-педагогічних знань до практико-орієнтованих положень і завдань матеріалу, що вивчається. Технологічність процесу формування системи інформатичних компетентностей виступає як послідовність дій (операцій), кожна з яких заснована на науково опрацьованій педагогічній діяльності викладача та інформаційно-дослідницькій діяльності студента, на основі комплексу проблемних навчально-дослідницьких завдань та творчих проектів.

Вказані зовнішні передумови визначають концептуальні напрями проектування системи інформатичної підготовки в умовах швидких змін, обумовлених інформатизацією суспільства. Ці напрями пов'язані з [Бібік, 2001; Исаев, 2005; Хевс, 2006]:

- розробкою нових моделей і механізмів інформатичної підготовки;
- вдосконаленням методології і стратегії структуризації і добору змісту, засобів, методів і організаційних форм навчання, що відповідають завданням інформатичної підготовки майбутнього вчителя, що володіє системою інформатичних компетентностей, життєво необхідних в умовах інформаційного суспільства;
- створенням методичних систем навчання, орієнтованих на розвиток інформаційно-технологічного потенціалу студента, на формування системи інформатичних компетентностей майбутнього вчителя;
- розробкою діагностуючих методик контролю і оцінювання рівня сформованості інформатичних компетентностей майбутнього вчителя.

Охарактеризуємо кожен з вказаних напрямів концепції і можливі шляхи їх реалізації, виходячи з концептуальної ідеї про модельний підхід до вивчення дійсності як про закономірну діалектичну дорогу пізнання, яка знаходить своє практичне втілення в більшості наукових досліджень.

Що стосується *першого напрямку*, то проектування та реалізація системи інформатичної підготовки майбутніх учителів відноситься до одного з найскладніших завдань професійної підготовки майбутніх учителів. Це обумовлено надзвичайно швидкою зміною змісту інформатичної підготовки, що викликає розмитість пріоритетів у визначенні цілей інформатичної підготовки майбутніх учителів. В процесі неперервної зміни характеру підготовки майбутнього вчителя сьогодні важливим є не тільки опанування певною сумою знань з дисциплін інформатичного циклу, а формування системи інформатичних компетентностей, всебічний

розвиток інформаційно-технологічного потенціалу студента.

Сучасні освітні стратегії акцентують увагу на соціальному аспекті інформатичної підготовки студентів, її організацію на інтегральній основі [Карпенко, 2009; Спірін, 2007 і ін.]. Тому для концепції проектування системи інформатичної підготовки майбутніх учителів важливим є визначення складових частин інформатичної підготовки як складної динамічної системи формування системи інформатичних компетентностей, що включає вивчення загальноосвітніх та фахових дисциплін, передбачає розвиток інформаційно-технологічного мислення, прикладну творчу діяльність студентів і їх професійну орієнтацію на запити інформаційного суспільства.

Зміст системи інформатичної підготовки визначається сукупністю систематизованих знань, системою інформатичних компетентностей, особистими поглядами і переконаннями, а також певним рівнем розвитку пізнавальних сил і практичної підготовки, досягнутої в ході навчальної діяльності, що забезпечує:

- формування системи знань про основні методи і засоби інформатики;
- формування визначеного рівня інформатичних компетентностей;
- розвиток самостійності, здатності ефективно виконувати професійні завдання з використанням методів і засобів інформатики;
- дотримання етичних норм, культури поведінки визначених світовою спільнотою для інформаційного суспільства;
- виховання працьовитості, колективізму, обов'язковості, чесності, відповідальності, безконфліктного спілкування і т. ін..

Педагогічні особливості проектування змісту системи інформатичної підготовки майбутніх учителів обумовлюють наявність:

- особистісно орієнтованого підходу до визначення сутності змісту інформатичної підготовки, що сприяє розкриттю і всебічному розвитку особистості майбутнього педагога, формує основи для самореалізації і активності особистості та передбачає створення ситуацій продуктивної навчальної взаємодії на основі готовності до професійно-інформатичної діяльності з врахуванням рівнів сформованості інформатичних компетентностей;
- спадкоємності змісту інформатичної підготовки і варіативних способів виконання педагогічних і навчальних завдань;
- цілісності, ієрархічності і професійно-педагогічної направленості

розгортання змісту інформатичної підготовки майбутнього вчителя в єдності теоретичного, практичного, прикладного, евристичного і мотиваційного компонентів навчання;

- створення умов (психологічних, педагогічних, організаційно-методичних) для актуалізації базових навчальних елементів інформатичної підготовки з подальшим теоретичним узагальненням структурних одиниць, що розкриває їх сутність, цілісність та враховує трансдисциплінарні зв'язки (інтеграція) в контексті інтелектуального і особистісного розвитку студентів з метою формування системи інформатичних компетентностей у майбутнього вчителя;

- моделювання дидактичних і когнітивних процесів на основі адекватного сприйняття та активізації мотиваційної і емоційно-вольової сфери, а також різноманітності форм представлення інформатичних завдань (аналіз інформаційних об'єктів, виконання творчих веб-проектів та завдань прикладного характеру).

При реалізації *другого напрямку* необхідно спиратися на концепції «інформаційного суспільства», які зводяться до наступних положень:

– у сучасному суспільстві вищою цінністю, основним товаром є інформаційні ресурси;

– все більше людей Землі працюють в сфері інформаційної діяльності і обслуговування;

– комп'ютеризація суспільства, розповсюдження автоматизованих виробництв створює величезну масу «зайвих» людей, лише частина з яких зможе пристосуватися до нового інформаційного суспільства на основі перепідготовки, що ведеться на базі інформатизації освіти;

– радикальній зміні підлягає вся культура, система соціальних зв'язків, родинно-побутових стосунків, організація влади і соціальна психологія;

– інформатизація суспільства сама по собі безвідносна до того, в якій соціальній системі вона реалізується.

У цих умовах на перший план висуваються такі професійно важливі якості вчителя, як інформаційна культура і професійна мобільність.

Досягнення майбутнім учителем високого рівня інформатичних компетентностей забезпечує позитивну реакцію суспільства на інформаційні потреби особистості, що динамічно змінюються, створює необхідну основу для підвищення соціальної, територіальної і освітньої мобільності.

У цьому контексті провідною метою інформатичної підготовки майбутніх

вчителів є формування системи інформатичних компетентностей. Система інформатичних компетентностей є інтегративним утворенням особистості, яка інтегрує знання (про основні методи інформатики та інформаційних технологій), уміння (використовувати наявні знання для розв'язування прикладних задач), навички (використання комп'ютера і технологій зв'язку), здатності (представляти повідомлення і дані у зрозумілій формі) і виявляється у прагненні, здатності і готовності до ефективного застосування сучасних засобів інформаційно-комунікаційних технологій для виконання завдань у професійній діяльності і повсякденному житті, усвідомлюючи при цьому значущість предмета і результату діяльності.

Третій напрям безпосередньо пов'язаний з інформатизацією освіти, вдосконаленням ступеневої структури підготовки майбутніх учителів освітньої галузі, розвитком неперервної освіти.

Організація процесу навчання на базі сучасних інформаційних технологій та інформаційних засобів навчання, серед яких диференціюються освітні комп'ютерні мережі, освітні бази даних і знань, бібліотеки освітніх програм, навчальних і навчально-методичних матеріалів, програмні комплекси забезпечення управління освітою, ресурсні центри колективного користування, дозволяє більш ефективно формувати систему інформатичних компетентностей, інтенсифікує процес інформатичної підготовки.

Використання засобів інформаційних і комунікаційних технологій в процесі інформатичної підготовки забезпечує реалізацію наступних дидактичних принципів:

- індивідуальний і диференційований підходи (адаптивність) – використання засобів інформаційних і комунікаційних технологій в процесі навчання дозволяє кожному студентові вибрати необхідний рівень складності і темп вивчення курсу, свою послідовність виконання навчальних завдань;

- наочність – комп'ютерна візуалізація навчальних інформаційних ресурсів дозволяє студентові скласти уявлення, проаналізувати і зробити висновки про явища і процеси, що вивчаються. Особливо актуальним для є методи візуалізації при проведенні експериментів і моделюванні;

- інтерактивність – можливість вибирати різні варіанти матеріалу, що вивчається, задавати параметри для проведення експериментів, побудови математичних моделей явищ і процесів;

- зворотний зв'язок – інформаційні технології забезпечують реакцію на дії учня при різних видах навчальної діяльності (контроль і виправлення помилок, прийом і видача варіантів відповідей, гіпотез, параметрів для завдань).

Пошук ефективних механізмів підвищення інформаційно-технологічного потенціалу студента, ефективне досягнення ним необхідного рівня інформатичних компетентностей, обумовлює використання механізмів інформатичної підготовки на основі індивідуалізації навчання, що реалізуються на базі модульного і дистанційного навчання за допомогою системи електронних освітніх ресурсів.

Четвертий напрям пов'язаний з розробкою нових вимог до якості інформатичної підготовки, опису цілей і результатів освіти в логіці компетентнісного підходу, через які у свою чергу розкриваються необхідність вдосконалення системи діагностики результатів інформатичної підготовки.

Для того, щоб перевірити, наскільки ефективно здійснюється функціонування системи інформатичної підготовки, необхідні відповідні методики контролю і оцінювання рівня сформованості системи інформатичних компетентностей майбутнього вчителя. При цьому діагностування результатів навчання в логіці компетентнісного підходу має [Бібік, 2001; Исаев, 2005]:

– бути компонентом структурно-функціональної моделі системи інформатичної підготовки;

– ґрунтуватися на структурній моделі системи інформатичних компетентностей;

– розглядатися з позицій рівневого підходу, що дозволяє, спираючись на певні рівні засвоєння знань і умінь, що є складовими інформатичних компетентностей, добирати і використовувати адекватні методи діагностики, направлені на об'єктивне оцінювання якості інформатичної підготовки;

– розроблятися з врахуванням особливостей проектування впроваджуваних в традиційний навчальний процес засобів інформатизації освіти на основі модульного підходу до організації структури змісту навчання;

– забезпечувати можливість здобування студентом узагальнених оцінок результатів інформатичної підготовки.

При цьому дані про досягнення певного рівня інформатичних

компетентностей на різних етапах навчання також надзвичайно важливі для діагностування навчального процесу: їх аналіз дає викладачеві можливість обґрунтованого вибору подальших методичних шляхів навчання, диференціації і індивідуалізації навчально-пізнавальної діяльності студента в рамках гуманістичної парадигми освіти [Яшанов, 2010; Ghyam, 2007; Spector, 2001].

Висновки. Актуальність концепції розвитку системи інформатичної підготовки майбутніх учителів обумовлена не лише практичними потребами, але і неоднозначністю існуючих методологічних і теоретичних підходів до інформатичної підготовки майбутнього вчителя, формування системи його інформатичних компетентностей. Пошук шляхів підвищення якості і ефективності інформатичної підготовки сучасного вчителя в умовах інформатизації освіти здійснюється як у сфері вивчення передового педагогічного досвіду, так і у сфері створення нових педагогічних інформаційних технологій, з опорою на інтенсивні методики, направлені на підвищення ефективності навчального процесу. Під впливом сукупності описаних чинників відбуваються ті якісні зміни, через які більшою мірою характеризується розвиток системи інформатичної підготовки вчителів в умовах компетентнісного підходу.

Джерела:

Бібік Н. М. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко [та ін.]; під заг. ред. О. В. Поварчук. – Київ : «К.І. С.», 2004.

Исаев В. А. Образование взрослых: компетентностный подход : монографія. – Великий Новгород, 2005.

Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе : учебно-методическое пособие / авт.-сост. : Д. П. Хевс, В. Н. Подковырова, Е. И. Апольских, М. В. Афонина. – Барнаул : БГТГУ, 2006.

Карпенко О. М., Бершадская М. Д. Высшее образование в странах мира : анализ данных образовательной статистики и глобальных рейтингов в сфере образования : монографія. – Москва : СГУ.

Спірін О. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки майбутніх учителів інформатики за кредитно-модульною системою: монографія; за наук. ред. акад. М. І. Жалдака. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007.

Яшанов С. М. Компетентісно-діяльнісний підхід в інформатичній підготовці майбутнього вчителя трудового навчання // Науковий часопис НПУ імені

М. П. Драгоманова . Серія 17 : Теорія і практика навчання та виховання : збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 14.

Ghyam Ed.D. Learning effectiveness: A comparative study to measure effectiveness of webcasting in success of students in an introductory computer science class / Dissertation by Ghyam, Ed.D., University of Southern California, 2007.

Spector J. Michael-de la Teja, Ileana. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest. Competence, Competencies and Certification. 2001. – р. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ericdigests.org/2002-2/teaching.htm>.

S. Yashanov. Conceptual Principles of Planning of the System of Preparation of Informatics of Future Teachers Are in the Conditions of Competence Approach.

Research of methodological basis of planning of the system of preparation of informatics of future teachers is conducted in the article, that is based on компетентнісному approach and methodical and organizational basis, based on a specific semantic component, principles of integration, individualization and differentiation through the use of various forms, methods and facilities of studies. Conceptual directions of planning of the system of preparation of informatics are considered in the conditions of rapid changes, conditioned by informatization of society.

Keywords: *informatics to the competence of future teacher, planning of the system of preparation of informatics, maintenance of the system of preparation of informatics, conception of «informative society», electronic educational resources.*

УДК 378.015.31:51

Н. Л. Висідалко

**РОЗУМОВІ ДІЇ СТУДЕНТІВ
ТА ЇХ ТИПИ ПРИ РОЗВ'ЯЗАННІ ЗАДАЧ**

У статті висвітлюється питання розвитку розумових дій студентів шляхом розв'язування системи задач. Розкриваються типи розумових дій студентів при їх розв'язанні. Аналізуються системи задач у розвитку типів розумових дій студентів.

Ключові слова: *задача, розумові дії, розвиток, навчання, образ.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти України особливої уваги набуває розумовий розвиток студента, що зумовлює ефективність навчальної та подальшої професійної діяльності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню інтелектуальної та розумової сфери приділяли увагу такі вчені, як С.Л. Рубінштейн, П.Я. Гальперін, Н.Ф. Талізін, В.В. Клименко, Ж. Піаже, Л.Л. Гурова, Г.С. Костюк та ін. Зокрема, творче мислення (О.В. Губенко, В.О. Моляко), творче математичне мислення (Л.А. Мойсеєнко), поняттєве мислення (О.Я. Митник), категоріальне мислення (Fa-Chung Chiu) тощо.

Формування цілей статті. Отримані результати досліджень становлять безсумнівний інтерес для педагогів та психологів, однак, розумові дії студентів та їх типи при розв'язуванні перцептивних задач вивчені недостатньо, що є предметом нашого дослідження. Об'єкт дослідження – розумова сфера особистості. Мета роботи – виявити систему розумових дій студентів та їх типи при розв'язуванні задач.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основною діяльністю студента є навчання, яке розглядається як система задач. Засвоювати нове знання можна відповідно діючи з ним. Активність дій та психічних процесів, які включаються у процес засвоєння нового веде не лише до здатності оперувати здобутими знаннями, навичками та вміннями, але й до цілісних змін особистості, її розумового та особистісного розвитку у цілому.

Задача – це ціль, що дана у певних умовах та вимагає пошуку необхідних засобів для її досягнення. «Задача передбачає необхідність свідомого пошуку відповідного способу для досягнення ясно видимої, але безпосередньо недоступної цілі» [Пойа, 1970, с. 143].

Задача має відоме – те, що дано та невідоме – те, що є предметом пошуку. Однакових задач немає. «Кожна нова задача представляє собою певну варіацію в порівнянні з вирішеними раніше і вимагає побудови ходу рішення відповідно до її конкретних умов» [Гурова, 1986, с. 90].

Задача, що вирішується, мобілізує усі душевні сили студентів, які направляються на досягнення бажаної цілі. Процес розв'язування задачі стає способом пізнання дійсності, який відбувається за допомогою розуму [Handbook of Perception and Cognition, 1994, p. 333].

Перцептивне навчання сприяє розвитку розуму і творчих можливостей особистості [Mundy, 2014, p. 170-290; Fa-Chung Chiu, 2015, p. 1-12]. Проводився тренінг розв'язання перцептивних задач у кількості 12-ти

[Висідалко, 2010, с. 33-40, 10-14], які утворюють структуру для підвищення чутливості цих процесів при їх розв'язуванні. В експерименті приймали участь студенти першого та третього курсу навчання. Шляхом випадкового відбору була сформована вибірка у кількості 212 осіб віком від 17 до 25 років.

Розумова діяльність є особистісно-індивідуальним явищем, у ході якої розгортається діалектична думка пізнання протилежностей, перехід від одиничного до загального, від явищ до сутностей в них, від одного визначення сутності до іншого, що призводить до більш глибокого пізнання дійсності, до розуміння взаємозв'язку її різних сторін і сутностей. Діяльність розуму відбувається через його дії [Костюк, 1989, с. 251–300].

Розумова дія – це дія, що виконується у внутрішньому плані свідомості без опори на зовнішні засоби, виконання якої відбувається з залученням психічних пізнавальних процесів. Розв'язуючи задачу, досліджуваний здійснює конкретну розумову дію, діяльність, інструментами якої стають сприймання, мислення, уява тощо [Костюк, 1989, с. 251–300].

У таблиці 1 відображена структура 12-ти задач, що спрямовані на локальний розвиток окремих розумових дій.

Таблиця 1.

Локальний розвиток розумових дій досліджуваних

Задача №	Розумові дії
1	Аналіз та синтез елементів цілого
2	Порівняння предмета та вміння вводити його у різні взаємозв'язки
3	Аналіз, синтез та порівняння у розкритті спільних ознак з іншим предметом
4	Абстрагування та порівняння двох предметів у виявленні їх спільних ознак
5	Абстрагування, порівняння та узагальнення предметів у знаходженні їх відмінних ознак
6	Аналіз, синтез та узагальнення протилежних ознак у виявленні предмета
7	Абстрагування та подолання стереотипів мислення

8	Порівняння та узагальнення різноманітних зв'язків між предметами
9	Аналіз, синтез, комбінування у побудові цілісного предмета
10	Аналіз, синтез, абстрагування, комбінування та узагальнення елементів різних сфер вжитку
11	Аналіз, синтез, узагальнення протилежностей та подолання стереотипних дій
12	Аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення та подолання стереотипів мислення

Процес розв'язання перцептивних задач оцінюється на відповідність та невідповідність перцептивного образу задачі її предмета, а також на стандартність та оригінальність рішень, які виступають показниками інтелектуальної роботи досліджуваного при розв'язуванні задач [Висідалко, 2010, с. 33-40, 10-14].

Розвиток розумових дій досліджуваних у процесі тренінгу розв'язання перцептивних задач розкривається через аналіз та зіставлення розв'язків початкової та кінцевої задачі. Із запропонованих досліджуваними розв'язків задачі до розгляду береться перший та останній представлений розв'язок (табл. 2). Початковою є друга задача, оскільки в ній представлені відповідні та невідповідні образи предмета задачі, а кінцевою – дванадцята.

Таблиця 2.

**Ефективність тренінгу розв'язання перцептивних задач
досліджуваними**

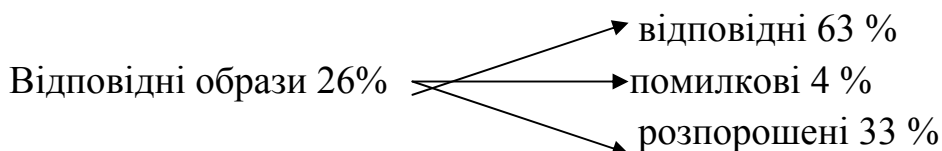
(% розподіл образів по кожній задачі)

Образи	Задача		Зміна результатів
	початкова	кінцева	
розпорошені	74 %	28 %	46 %
відповідні	26 %	69 %	43 %
помилкові	0 %	3 %	3 %

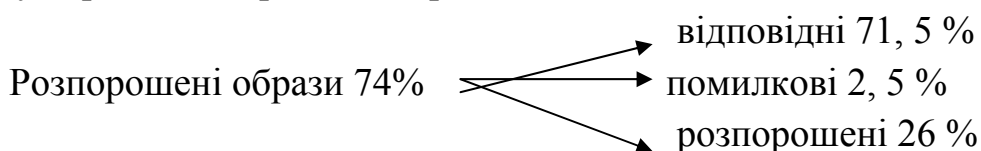
Результати показують, що у цілому тренінг розв'язання перцептивних задач сприяє зменшенню кількості розпорошених образів (28 %) та збільшенню відповідних образів задачі (69 %).

При детальному розгляді групи досліджуваних із відповідними образами предмета задачі у початковій задачі (26 %) виявлено, що після розв'язання

останньої задачі значна частина досліджуваних (63 %) залишається на тому ж рівні відображення предмета, а 33 % – закінчують розв'язання задач розпорошеними образами. 4% досліджуваних – приходять до утворення нових задач.

На початку тренінгу розв'язання перцептивних задач досліджувані з розпорошеними образами (74 %) піднімаються до відповідного відображення образу предмета задачі та виявлення її сенсу, а 2,5 % досліджуваних – до помилкових образів, тобто з розкриттям сенсу задач досліджувані переходять до утворення нових задач. 26% досліджуваних – залишаються на тому ж рівні відображення предмета задачі.

Із табл. 2 видно, що тренінг розв'язання задач зменшує кількість розпорошених образів на 46 % та збільшує кількість відповідних образів предмету задачі на 43 % та помилкових – на 3 %, що свідчить про підвищення рівня проникнення у сенс задачі та утворення нових задач досліджуваними.

Крім того, було виявлено, що перцептивна побіжність образів у початковій та кінцевій задачі збільшилася з 73% до 100% , тобто на 27 %.

У цілому тренінг розв'язання задач приводить до розвитку розумових дій досліджуваних.

Грунтуючись на тому, що система розумових дій, які спрямовані на аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, комбінування та подолання стереотипів розвивалася у тренінгу, то типи розумових дій досліджуваних при розв'язуванні задач визначені такі:

I тип з цілісною системою розумових дій визначається відповідністю образу предмета задачі. Проникнення у сенс задачі. Характерні коливання цілісності образу, внутрішніх суперечностей з невідомим задачі, активності дослідницького імпульсу, та рівня розуміння та розв'язання задачі у бік підвищення чи зниження. Продуктивна розумова дія.

II тип з ущербною системою розумових дій визначається невідповідністю

образу предмета задачі. Характеризується дуже низькою цілісністю образу задачі (розпорошеністю), недостатньою активністю дослідницького імпульсу та внутрішніх суперечностей з невідомим задачі. Недосягнення сенсу задачі. Низький рівень розуміння та розв'язання задачі. Розумова дія найменш продуктивна.

III тип з помилковою системою розумових дій визначається невідповідністю образу предмета задачі. Характеризується виходом за межі сенсу задачі. Дуже висока цілісність образу задачі та внутрішні суперечності з її невідомим. Властива вибірковість перцептивної дії та надмірна робота дослідницького імпульсу. Розуміння та розв'язання задачі проходить на дуже високому рівні.

Результати дослідження показують такий відсотковий розподіл виконаних розумових дій серед досліджуваних (% від загальної їх суми): I тип – 72 % розв'язків; II тип – 22 % розв'язків; III тип – 6 % розв'язків.

Результати показують, що 22% розв'язків з ущербною системою розумових дій характерна досліджуваним при розв'язанні задач. Тобто на початковому етапі взаємодії із задачами досліджуваним властива розпорошеність образів, недостатня активність дослідницького імпульсу, слабкість внутрішніх суперечностей з невідомим задачі, труднощі у розкритті її сенсу та низький рівень розуміння та вирішення задачі. Після цього етапу досліджуваний переходить до I типу у розвитку розумових дій.

У досліджуваних отримує перевагу тип з цілісною системою розумових дій 72%. Досліджуваним характерна відповідність образу предмета задачі, проникнення у їх сенс, коливання у цілісності образів, активності дослідницького імпульсу, внутрішньої суперечності з невідомим задачі, розуміння та розв'язання задач.

Досліджувані на цьому етапі здатні мислити, а «думати – це діяти розумово, тобто оперувати наявними знаннями і ці знання розширювати та поглиблювати, порівнювати об'єкти, аналізувати та синтезувати їх, абстрагувати істотне від неістотного, узагальнювати, робити висновки і таким шляхом доходити до потрібної істини» [Костюк, 1989, с. 322].

На третьому етапі досліджувані переходять до помилкової системи розумових дій 6 % розв'язків. Розв'язуючи задачу, досліджувані виходять за межі її сенсу – у простір нових задач. Утворення нових задач характеризується дуже високою цілісністю образу, активністю дослідницького імпульсу, вибірковістю роботи перцептивної дії,

внутрішніми суперечностями з невідомим задачі та дуже високим її розумінням та розв'язанням.

Система розумових дій досліджуваних розгортається у процесі розв'язування задачі, а тому вимагає врахування типів задач, що дозволить нам визначити, які з цих задач призводять до розвитку визначених трьох типів розумових дій.

Зокрема, Л.А. Мойсеєнко, досліджуючи творче математичне мислення студентів, виділяє основні класи задач: а) на знаходження невідомого–невідомим може бути величина, відношення, кількісна оцінка предмета та ін.; б) на доведення – в задачах цього класу вимога полягає в тому, щоб переконатися у справедливості певного твердження; в) на побудову – побудувати будь-яким суб'єктивно встановленим шляхом певний об'єкт; г) на дослідження – це задачі без явно вираженого завдання, що лежить на поверхні. Є суб'єктивне відчуття, що щось потрібно виконати, а з'ясувати що і як входить до процесу вирішення задач цього класу.

Грунтуючись на цих типах задач, експериментальні задачі можна умовно розподілити наступним чином: задачі №3 та 6 – загадки, відносяться до задач на знаходження невідомого; задачі №8, 9, 10 та 12 – задачі на побудову; задачі №7 та 11 – задачі на дослідження; задачі № 4 та 5 – задачі на доведення (табл.3).

Таблиця 3.

Відсотковий розподіл розумових дій за типами задач
(% від суми відповідей по кожному типу)

Розумові дії	Задачі на			
	знаходження невідомого	доведення	дослідження	побудову
I тип	18 %	41 %	10 %	31 %
II тип	0,7 %	44 %	16 %	39,3 %
III тип	54 %	9 %	4 %	33 %

Як це показано у табл. 3, I тип з цілісною системою розумових дій визначається розв'язанням задач (у порядку спадання): на доведення 41%, на побудову 31% та знаходження невідомого 18 % та на дослідження 10 %.Ці типи задач у порядку спадання характеризуються відповідністю образу її предмета, внутрішніми суперечностями з невідомим, активністю

дослідницького імпульсу, проникненням у сенс задачі, її розумінням та розв'язанням.

Найбільший розвиток розумових дій з цілісною системою отримує у задачах на доведення, а найменший – на дослідження.

II тип з ущербною системою розумових дій розвивається у задачах (у порядку спадання) на: доведення 44%, побудову 39,3%, на дослідження 16% та знаходження невідомого 0,7%. Цим типам задач у порядку спадання властива розпорошеність образу задачі, недостатня активність дослідницького імпульсу та внутрішніх суперечностей із невідомим задачі. Недосягнення сенсу задачі. Низький рівень розуміння та розв'язання задачі.

Найбільший розвиток розумових дій з ущербною системою відбувається у задачах на доведення, а найменший – на знаходження невідомого.

III тип з помилковою системою розумових дій проявляється у задачах (у порядку спадання) на: знаходження невідомого 54%, на побудову 33%, на доведення 9% та дослідження 4%. Цим типам задач у порядку спадання характерна дуже висока цілісність образу, внутрішні суперечності з її невідомим, вибірковість перцептивної дії, надмірна робота дослідницького імпульсу, вихід за межі сенсу задачі, високе її розуміння та розв'язання.

Найбільший розвиток розумових дій з помилковою системою визначається задачами на знаходження невідомого, а найменший – на дослідження.

Із табл. 3 також видно різний відсотковий розподіл розв'язків у розвитку розумових дій трьох типів у задачах на побудову та на дослідження. Тобто у задачах на побудову загалом отримують розвиток розумові дії з ущербною 39,3%, цілісною – 31% та помилковою – 33% системою розумових дій. У задачах на дослідження розвиток розумових дій першого типу 10%, другого – 16% та третього – 4% є значно меншим, ніж у задачах на побудову.

Висновки. Отже, у тренінгу розвивалася система розумових дій, які спрямовані на аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, комбінування та подолання стереотипів. Виявлено три типи розумових дій: з цілісною, ущербною та помилковою системою. Визначено етапи розвитку розумових дій: перший, це тип з ущербною системою розумових дій; другий – це тип з цілісною системою розумових дій; третій – це тип з помилковою системою розумових дій.

Досліджуваним характерний І тип з цілісною системою розумових дій. відповідність образу предмета задачі, проникнення у її сенс, коливання у: цілісності образу, внутрішніх суперечностей з невідомим задачі, активності дослідницького імпульсу, її розуміння та розв'язання. Продуктивний тип розумових дій.

Розвиток розумових дій з ущербною та цілісною системою відбувається у задачах на доведення, а з помилковою системою – у задачах на знаходження невідомого. У задачах на побудову відбувається розвиток усіх типів розумових дій.

Джерела:

Висідалко Н.Л. Чутливість перцептивних процесів при вирішенні задач та її показники // Практична психологія та соціальна робота. – 2010.

Висідалко Н.Л. Роль перцептивної сфери студента у формуванні рішення задачі / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Житомир : «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2010.

Гурова Л.Л. Процессы понимания в развитии мышления // Вопросы психологии. – 1986.

Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.Н. Проколієнко, упор. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Г. Губко, О.В. Проскура. – Київ : Рад. шк., 1989.

Пойа Д. Математическое открытие. Решение задач: основные понятия, изучение и преподавание; [Пер с англ. В.С. Бергмана. Под ред. И.М. Яглома]. – Москва : «Наука», 1970.

Handbook of Perception and Cognition: [Series Editors Edward C. Carterette and Morton P. Friedman / 2nd Edition]. – San Diego : ACADEMIC PRESS, 1994.

Vilsten J.S., Mundy M.E. Imaging early consolidation of perceptual learning with face stimuli during rest // Brain and Cognition / [Editor-in-Chief: H. Cohen]. – Boulogne-Billancourt, 2014. – Volume 85.

Fa-Chung Chiu. Improving your creative potential with out awareness: Overin clusive thinking training // Thinking Skills and Creativity / [Editor-in-Chief Rupert Wegerif]. University of Exeter, 2015. – Volume 15.

N. Vysidalko. Mental Activities of Students and Their Types Intasksolution.

The article highlights the issue of mental activities of students by solving system tasks. Disclosed types of mental activities of students in their solution. Analyzed system of tasks for developing the types of mental activities of students.

Keywords: task, mental activities, development, training, image.

УДК 128:34:124

Д. Я. Андрєєв

ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗАСОБАМИ ЕЛЕКТРОННИХ ОСВІТНІХ СЕРЕДОВИЩ

У статті розглядаються основні характеристики та використання електронних освітніх середовищ, їх роль у формуванні іноземномовного мовлення на занятті. Застосування нових інформаційних технологій в освіті – один із засобів підготовки студентів у сучасних умовах з урахуванням завдань майбутнього.

Ключові слова: комп'ютери, комп'ютерні програми, навчальний процес, інтерактивна технологія навчання, технологія, методика, інформаційно-комунікаційні технології.

Постановка проблеми. У сучасному світі використання електронних освітніх середовищ, Інтернет-технології у навчанні стає все більш актуальним, оскільки економічний і соціальний розвиток країни поступово робить Інтернет повсякденною реальністю для школярів, студентів та викладачів, а електронні освітні середовища (ЕОС) створюють нове глобальне середовище. У цьому середовищі майбутньому поколінню належить не лише спілкуватись, а й будувати професійні та особисті стосунки, позиціонувати свої інтереси та презентувати себе. І від того, наскільки їм це вдасться, залежатиме їх особисте благополуччя й професійний успіх. Саме тому останнім часом великого значення надають інформатизації системи освіти. У зв'язку з тим, у процесі навчання іноземної мови метою освіти, окрім розвитку іноземномовної комунікативної компетенції, є розвиток інформаційної компетенції. Це дозволяє студентам не лише знаходити необхідний матеріал у мережі Інтернет, а й створювати інформаційні ресурси та обмінюватись ними.

Сьогодні розробляється методика вивчення іноземних мов з використанням ресурсів Інтернету. Існують прихильники ідеї вивчення іноземної мови лише за допомогою зазначеної мережі, без традиційної роботи з підручником. Проте більшість викладачів надають перевагу використанню Інтернету паралельно з традиційними засобами навчання, інтегруючи його в навчальний процес [Подопрігорова, 2003].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Величезна довідково-інформаційна система може бути використана як джерело додаткових матеріалів для вивчення мови. За допомогою можливостей мережі принципи вивчення іноземної мови змінюються: користувач Інтернету отримує актуальну і автентичну інформацію [Черній...].

В. Терехова виділяє такі можливості використання інформаційних технологій у навчальному процесі:

- негайний зворотний зв'язок між користувачами ІКТ;
- архівне зберігання великих обсягів інформації з можливостями їх передачі;
- автоматичний переклад за допомогою комп'ютерних перекладачів;
- автоматичний переклад за допомогою комп'ютерних словників;
- автоматичне реферування й анотування матеріалів [Кузнєцова, 2011].

Сучасний розвиток мережі Інтернет характеризується появою та поширенням соціальних сервісів і служб, націлених на спілкування між людьми (blog, wiki, sub cast, twitter, YouTube, bookmarks тощо). З огляду на це на сучасному етапі технологічного розвитку суспільства Інтернет-спілкування є не додатковим, а окремим повноцінним видом людського спілкування. У такому контексті рівень сформованості іншомовної комунікативної компетенції студентів буде визначатися не лише вмінням спілкуватись іноземною мовою за особистої присутності учасників спілкування, а й умінням обмінюватись інформацією через будь-які сервіси та служби мережі Інтернет.

Однак, робота студентів з Інтернет-ресурсами має бути спланована методично грамотною, адже одна лише наявність доступу до них ніяк не гарантує швидкої та якісної освіти. Тому постає гостра необхідність у розробці нових методик навчання іноземної мови на основі навчальних Інтернет-ресурсів та соціальних сервісів, які були б націлені на формування та розвиток:

- аспектів іншомовної комунікативної компетенції; інформативної компетенції (критичне ставлення до поширюваної інформації, розвиток комунікативних когнітивних умінь здійснювати пошуки та відбір відомостей, проводити узагальнення, класифікацію, аналіз і синтез отриманої інформації);
- комунікативних умінь обговорювати результати роботи з ресурсами мережі Інтернет;

- уміння використовувати ресурси мережі Інтернет для освіти і самоосвіти з метою ознайомлення з культурно-історичною спадщиною різних країн і народів, а також бути представниками рідної культури, країни, міста;

- уміння використовувати ресурси мережі Інтернет і сервіси для задоволення своїх інформаційних та освітніх інтересів та потреб [Коваленко, 1999, с. 37-41].

У дидактичному плані мережа Інтернет включає, щонайменше, два основні компоненти: форми телекомунікації та інформаційні ресурси.

До форм телекомунікації належать електронна пошта, чат, форуми, ICQ, відео -, веб-конференції, а також соціальні сервіси.

Метою статті є застосування засобів інтерактивних комп'ютерних середовищ, а також їх класифікація та вплив на вивчення іноземної мови.

Викладення основних результатів дослідження. Інформаційні ресурси мережі Інтернет містять текстовий, аудіо та відео матеріал за різноманітною тематикою різними мовами. Однак, для того, щоб студенти не загубились у безлічі інформації різного змісту та якості, а найбільш продуктивне використовували їх для своїх освітніх і професійних потреб, постала необхідність у розробці спеціальних навчальних Інтернет-ресурсів, націлених на навчання студентів працювати з ресурсами всесвітньої мережі.

Інтегроване користування Інтернет-ресурсами, на відміну від розробки звичних планів заняття, передбачає прогресивну структуру вступу, завдання, Інтернет-ресурсів, процесу й результату. Це можна розглядати як колективний вид діяльності, де група поділяється за різними ролями й точками зору для пошуку інформації для того, щоб мати можливість представити результат досліджень у вигляді презентації або ж публікації, де б розглядали обрану тему чи завдання.

Як комунікаційний інструмент Інтернет розширює процес дистанційного навчання. Різнманітні комунікативні можливості, від e-mail-груп до чатів, забезпечують контекст взаємодії на таких сайтах для викладачів при обговоренні можливих проектів, а для студентів під час виконання проектів.

Хоча проекти Інтернет-спілкування звичайно передбачають доволі прості й легкі тексти для вивчення і соціальної взаємодії, навіть вони можуть забезпечити фокус для складніших і різноманітніших режимів навчальної діяльності за підтримки інформаційних технологій. Їх функція полягає в

тому, щоб стимулювати участь студента у процесі навчання та сфокусувати їх у напрямі прикладного навчання.

Така структура навчальної розробки значно відрізняється від тієї, яка асоціюється з формальним плануванням заняття, хоча останній може бути використано для доповнення першого. Специфічне навчальне завдання (тобто вузька концепція навчальної діяльності) – підготувати план на кілька занять. І навпаки проект є таким навчальним фокусом, який здатен забезпечити організаційну структуру для серії занять й окремих, хоча й пов'язаних поміж собою діяльностей.

Стосовно електронної пошти, треба сказати, що її головне призначення – швидке й дешеве спілкування з усім світом (друзі за листуванням) – сприяє автономному навчанню, розвиваючи навички читання і писання. Інші приємні способи навчитися писати із включенням e-mail – груповий твір або гра на виправлення помилок. Фактично використання електронної пошти можна адаптувати до застосування майже будь-якого виду мовної діяльності.

Схема підготовки може бути приблизно такою: вибір теми – веб-дослідження - презентація теми. Завдання студентам слід давати заздалегідь, з тим, щоб наступного заняття вони мали можливість представити свої доповіді, звіти, презентації та організувати дискусію. Завдання можна ускладнити додатковим граматичним чи лексичним матеріалом – залежно від рівня підготовки студентів.

Активний та ефективний розвиток комунікативних навичок буде відбуватися лише за умов створення ситуацій практичного використання мови як засобу міжкультурного пізнання та взаємодії [Токменко, 2006].

Основні технології, що існують у кіберпросторі, які можна активно використовувати в процесі навчання іноземної мови, переводячи їх у розряд засобів навчання і виховання, можна поділити на дві групи: 1) засоби синхронної комунікації і 2) засоби асинхронної комунікації [Яценко, 2007].

Засоби синхронної комунікації – це Інтернет-засоби, що дозволяють спілкуватися в режимі реального часу (чат, відеочат і аудіочат). Прикладами засобів, що надають можливість синхронного спілкування за допомогою чату і голосового зв'язку є Skype Yahoo Messenger, ICQ. Користувачі Skype мають можливість встановити миттєвий голосовий зв'язок або відео-зв'язок з абонентом, що знаходиться в будь-якій точці земної кулі, або спілкуватися за допомогою письмового чату. Існує також можливість організувати конференцію, так званий груповий чат.

Хоча зазначені засоби інтернету з'явилися порівняно недавно, у світовій практиці викладання англійської мови вже накопичений певний досвід їх використання в навчальному процесі. Так Дафна Гонзалес, професор університету Саймона Болівара в Каракасі (Венесуела) виділяє п'ять видів педагогічного чату:

- чат на вільну тему (free topic chat), основне завдання якого – практика говоріння, аудіювання і письма мовою, що вивчається;
- чат, спрямований на вирішення певної навчального завдання (collaborative task oriented chat);
- чат-семінар або чат-презентація (academic seminar or presentation chat);
- чат, спрямований на відпрацювання певного матеріалу або дії (practice chat), наприклад, чат-інтерв'ю;
- оцінний чат (evaluation chat), спрямований на контроль і оцінку ступеня засвоєння того або іншого матеріалу [Computer-Assisted Language Learning...].

Засоби асинхронної комунікації – це Інтернет-засоби, що дозволяють обмінюватися інформацією із затримкою в часі (форуми, електронна і аудіо пошта, сайти, блоги).

Блог – це сторінка сайту, представлена у вигляді журналу-щоденника або календаря, в якому інформація розташовується в хронологічній послідовності.

Ерон Кемпбелл виділяє три типи блогів, які використовуються у викладанні мовних дисциплін: the tutor blog (підтримується викладачем), the class blog (підтримується спільними зусиллями викладача і студентів), the learner blog (підтримується студентом індивідуально).

В вищих закладах освіти популярності набуває інший метод навчання іноземних мов за допомогою Інтернету – метод Інтернет-проектів. Сам метод проектів був розроблений американським педагогом В. Кіпатріком у 20-ті рр. ХХ століття. Основна мета методу проектів – надання студентам можливості самостійного надбання знань у процесі вирішення практичних завдань і проблем, які потребують інтеграції знань із різноманітних предметних сфер. Викладачу в проекті відводиться роль координатора, експерта, додаткового джерела інформації. Особлива увага в рамках цього методу приділяється телекомунікаційним проектам [Стрикун...].

Під навчальним телекомунікаційним проектом розуміють спільну навчально-пізнавальну, творчу діяльність студентів-партнерів, організовану

на основі комп'ютерних телекомунікації, що мають загальну проблему, мету, узгоджені методи, способи діяльності, спрямовані на досягнення загального результату. Специфіка таких міжнародних проєктів полягає в тому, що вони, у більшості своїй, міжпредметні, оскільки обговорення ведеться англійською мовою. Відповідно, створюються мовне середовище та умови для формування потреби у використанні іноземної мови як засобу реального спілкування в процесі міжкультурної взаємодії.

Найсучаснішим методом навчання є навчання за допомогою веб-квестів. Веб-квести розробляються для максимальної інтеграції Інтернету в різні навчальні дисципліни на різних рівнях навчання. Вони можуть охоплювати окрему проблему або тему навчальної дисципліни або бути міжпредметними.

Під час роботи студенти читають, аналізують і синтезують інформацію, використовуючи всесвітню мережу Інтернет. Веб-квести були винайдені в Державному Університеті в Сан Дієго в 1995. Згідно з оригінальною публікацією Б. Доджа веб-квест – «орієнтована запитом діяльність, у якій деяка або вся інформація, з якою працюють студенти забезпечується ресурсами Інтернет, при якій також можливий відео конференц. зв'язок» [Полат...]. Розрізняють два типи веб-квестів: для короткочасної (мета: поглиблення знань і їх інтеграція; розраховані на одне-три заняття) і тривалої роботи (мета: поглиблення і перетворення знань студентів; розраховані на тривалий термін – на семестр або навчальний рік). По суті, веб-квести є міні-проєктами, чітко структурованими та чітко вмотивованими.

Проведення Інтернет-проєктів дає можливість практично використовувати здобуті знання в реальних життєвих ситуаціях, сприяє розвитку комунікативних умінь і навичок студентів.

Існує два види проєктів, планування, проведення і результати яких відрізняються один від одного: WWW-проєкти і e-mail-проєкти.

Проєкти розраховані на те, що студенти отримують завдання, для виконання якого їм необхідно знайти інформацію в Інтернеті і представити потім результати свого пошуку. Тема проєкту може відповідати темі підручника або бути незалежною від неї. У будь-якому випадку вона має бути цікавою для студентів.

Для проведення проєкту викладачеві необхідно підготуватися: сформулювати групи, визначити часові рамки проєкту, продумати,

які матеріали, крім Інтернету, можуть бути використані студентами, знайти необхідні посилання тощо.

Комунікацію електронною поштою краще за все проводити за допомогою e-mail-проектів. Успішним проект може бути в тому випадку, якщо він правильно спланований, має цікаву тему і відповідає рівню знань студентів.

Зазвичай, e-mail- проекти проводяться за участю двох чи декількох груп студентів із різних країн, для яких мова, яка використовується, є іноземною, а не рідною. У проведенні e-mail- проектів дуже важливим є етап планування: пошук партнерів, обговорення теми, обумовлення часових рамок, прогнозування результатів.

Перевагою e-mail- проектів є те, що комунікація іноземною мовою відбувається з реальними партнерами. Студентам важливо, що тексти створюються не для викладача з метою продемонструвати свої знання та отримати оцінку, а для партнерів-однолітків з метою передачі цікавої інформації чи обговорення актуальної проблеми. Це сприяє розширенню мовної компетенції студентів і підвищенню мотивації вивчення іноземної мови [Подопригорова, 2003].

Отже у **висновку** зазначимо, що використання комп'ютерних програм у навчальному процесі дає змогу найбільш повно реалізувати принцип особистісно-орієнтованого навчання. Індивідуалізація процесу навчання здійснюється завдяки великому потенціалу комп'ютерних засобів щодо адаптації до потреб кожного студента. Стає можливим враховувати не лише вікові особливості та рівень підготовленості студентів, але й індивідуальні психологічні характеристики кожного студента. Принцип індивідуалізації в комп'ютеризованому навчальному процесі з іноземної мови забезпечується такими факторами:

- можливістю вибору індивідуального темпу роботи;
- індивідуальний спосіб керування навчальною діяльністю, застосування різних за ступенем складності завдань з можливістю переходу до більш складних чи навпаки більш простих варіантів роботи з програмою залежно від успішності;
- наданням індивідуального набору засобів підтримки навчання (довідники, підказки, ключі);
- адаптацією форми навчального матеріалу до індивідуальних особливостей сприйняття інформації конкретним студентом.

За допомогою сучасних комп'ютерних програм студенти відчують справжнє занурення в живу мову, отримують безліч можливостей для вивчення та запам'ятовування нових слів і мовних зворотів, а також для розвитку мовленнєвих навичок.

Ключовими цілями інтеграції інформаційних технологій до системи вивчення іноземних мов є впровадження ефективного дослідження і спілкування, а також професійного й особистого розвитку і студентів, викладачів; забезпечення зв'язків між аудиторною роботою і реальним життям; досягнення балансу між оволодінням фактичними знаннями і практичним навичками та вміннями й узагалі якнайширше прищеплення студентам навичок ефективного навчання і креативного мислення.

Джерела:

Коваленко Ю.А. Використання інформаційних технологій у навчанні іноземних мов // Іноземні мови. – 1999. – № 4.

Кузнецова О.М. Використання комп'ютерних технологій на заняттях з іноземної мови. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/30_NIEK_2011/Pedagogica/5_96146.doc.htm

Подопригорова Л.А. Использование Интернета в обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2003. – № 5.

Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ioso.ru/distant/library/publication/iaproj.htm>

Полат Е. С. Типология телекоммуникационных проектов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ioso.ru/distant/library/publication/types.htm>

Стрижун О.С. Навчання іноземній мові шляхом використання мультимедійних технологій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14.NTP_2007/Pedagogica/21872.doc.htm

Токменко О. Інформаційні технології у викладанні іноземних мов: сьогодні і скрізь віки допомогу // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2006. – № 2.

Черній Г.В. Інформаційно-комунікаційні технології в навчанні іноземних мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/cherniy-gv-informatsiyno-komunikatsiyni-tehnologiyi-v-navchanni-inozemnih-mov/>

Яценко Ю.С. Интеграция информационно-коммуникационных технологий в процесс обучения иностранным языкам [Електронний ресурс] // Преподаватель высшей школы в XXI веке. Международная научно-практическая Интернет-конференция. – 30 марта 2007 г. – Режим доступу: <http://www.t21.rgups.ru/doc/5/21.doc>

Berberich F. CALL: Its Scope and Limits [Електронний ресурс] // Internet TESL

Journal. – Vol. II. N 6, June 1996. – Режим доступу: <http://www.aite.ch.ac.jp/~ites/lj/>.

Computer-Assisted Language Learning [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edvista.com/claire/call.html>.

DELE Nivel initial (escolar) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://diplomas.cervantes.es/docs/ficheros/2005113_00001_7_3.pdf.

D. Andreyev. The Learning a Foreign Language by Means of Electronic Educational Environments.

The article deals with the usage of electronic educational environments, their role in teaching students at foreign language lessons. Information technologies are one of the modern means in education. The article highlights different communicative methods and technologies.

Keywords: *computers, computer programs, educational process, interactive educational technology, technology, method system, informational and communicative technologies, electronic educational environments.*

УДК 004.896;579.722-024.83

В. А. Касьянов, А. В. Гончаренко

**ЭВОЛЮЦИЯ АКТИВНЫХ ИЗОЛИРОВАННЫХ СИСТЕМ
С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ
ПРИНЦИПА МАКСИМУМА СУБЪЕКТИВНОЙ ЭНТРОПИИ**

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей функціонування активних систем ізольованих від матеріального та енергетичного обміну, із зовнішнім середовищем та між суб'єктами системи. Побудовано рекурсивні моделі динаміки предметних та рейтингових переваг на підставі принципу максимуму суб'єктивної ентропії. Розглянуто систему із одним суб'єктом, а також систему із двома суб'єктами, що взаємодіють за рахунок обміну ретроспективною інформацією.

Ключові слова: *принцип максимуму суб'єктивної ентропії, предметні та рейтингові переваги, агрегування переваг, ізольована в термодинамічному сенсі система.*

Введение. Принцип максимума субъективной энтропии, введенный в работах [Касьянов, 2003; Касьянов, 2007; Касьянов, 2013], а также аналог принципа Линскера – максимум взаимной субъективной информации

[Касьянов, 2014, с. 36-41], позволяют получить модели функций распределения индивидуальных предпочтений субъектов, принимающих решения. При определенных условиях можно выделить класс систем, в которых при полной изолированности от энергетического обмена и обмена веществом с внешней средой и между субъектами системы энтропии предпочтений субъектов могут уменьшаться. Это обстоятельство можно рассматривать как фундаментальное свойство активных систем.

Актуальность исследований. Изучение психических процессов, происходящих в замкнутых активных системах представляет как теоретический, так и практический интерес, в частности, с точки зрения проблемы построения принципов искусственного интеллекта.

Анализ последних исследований и публикаций. Основные результаты исследований по принципу максимума субъективной энтропии были опубликованы в монографиях [Касьянов, 2003; Касьянов, 2007; Касьянов, 2013]. Некоторым практическим приложениям этого принципа посвящены работы [Касьянов, 2014, с. 36-41; Касьянов, 2013, Т. 3, № 4(63), с. 51-57; Prokhorenko, 2013, с. 2-27; Kasianov, Goncharenko, 2014, p. 59-65; Касьянов, 2014, с. 87-94; Касьянов, 2004, с. 41-56; Entropy paradigm, 2013, p. 115-128; Kasjanov, 2005, p. 6.38-6.42; Касьянов, Гончаренко, 2013; Делас, 2012, с. 13-18]. В работе [Касьянов, Гончаренко, 2014, с. 72-78] изучается квазиизолированная система с одним субъектом.

Постановка задачи. Разработать рекурсивную модель информационного обмена ретроспективной информацией внутри материально и энергетически изолированной системы, состоящей из двух субъектов. Выяснить условия: когда и как изменяются их индивидуальные предпочтения, предметные и рейтинговые, субъективные энтропии, проследить возникновение и развитие конфликтной ситуации в соответствии с моделью конфликтной ситуации, предложенной в [Касьянов, 2003; Касьянов, 2007; Касьянов, 2013; Entropy paradigm, 2013, p. 115-128].

Дальнейшее продвижение в этом направлении создает предпосылки для далеко-идущих выводов о возникновении и развитии конфликтов внутри социумов, так сказать – спонтанных конфликтов. Все такого рода выводы верны, если допустить, что психика субъектов следует вариационным энтропийным принципам и что субъективная энтропия играет здесь фундаментальную роль, как это предполагается в работах [Касьянов, 2003; Касьянов, 2007; Касьянов, 2013].

Схематически процесс обмена информацией и агрегирования изображен на рис. 1.

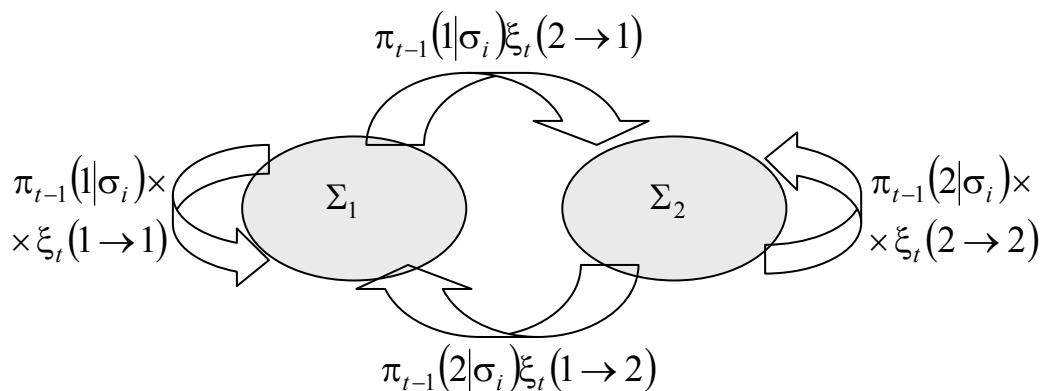

Рис. 1 – Схема обмена предметной и рейтинговой информацией между субъектами и схема агрегирования предметных предпочтений

Условия нормировки для показателей предпочтений π_i выглядят следующим образом

$$\frac{1}{t_2 - t_1} \int_{t_1}^{t_2} \sum \pi_i dt = \frac{\sum \pi_i}{t_2 - t_1} \int_{t_1}^{t_2} dt = 1; \quad \sum \pi_i = 1. \quad (***)$$

О принципе максимума и психологической температуре. Речь идет о «макроскопической» теории, которая позволяет построить модели функционирования психики при выработке распределения предпочтений. Эта теория основывается на постулате субъективной оптимальности, центральным утверждением которого является «**Принцип Максимума Субъективной Энтропии**» (ПМСЭ) и не занимается обоснованием существования соответствующего «механизма» на психофизиологическом уровне.

Однако, есть основания полагать, что принцип оптимальности «выбора» на множестве альтернатив появился как следствие естественного отбора: большая энтропия соответствовала большей вероятности выживания при возникновении новой, незнакомой и нестандартной экзогенной ситуации. Очевидно и обратное: раз реализованный удачный (безопасный) выбор, «протоптанная дорога» при повторении уже раз разрешенной ситуации

сводил энтропии почти к нулю. Здесь мы усматриваем при последующем выборе влияние прошлой, ретроспективной информации и, следовательно, памяти.

Этот эффект проявляется в зависимости от величины **«психологической температуры»**. Понятие психологической или эмоциональной температуры возникает в связи с тем, что распределения, которые следуют из принципа максимума субъективной энтропии формально совпадают с распределением Гиббса, которое существенным образом зависит от параметра, определяемого как абсолютная термодинамическая температура [Стратонович, 1975]. Как было показано в работе [Касьянов, Гончаренко, 2014, с. 72-78], от аналогичного параметра зависит направление изменения энтропии.

Настоящая работа является продолжением статьи [Касьянов, Гончаренко, 2014, с. 72-78]. В ней рассматривается активная система с двумя информационно взаимодействующими субъектами. Решаются аналогичные задачи о зависимости индивидуальных энтропий от времени.

Кроме предметных энтропий (энтропий распределений предметных предпочтений) рассчитываются энтропии рейтинговых предпочтений, изучается динамика конфликта, который возникает между субъектами системы: межсубъектный конфликт (но внутренний конфликт для замкнутой системы).

Рекурсивная модель эволюции предпочтений изолированной системы с двумя субъектами. В основу модели положены следующие идеи и допущения:

1. Оба субъекта формируют свои предпочтения как предметные, так и рейтинговые на основе принципа максимума их субъективных энтропий. При этом вводятся функционалы, имеющие для обоих субъектов одинаковую структуру, но с различными конструктивными параметрами.

2. Оптимизация и агрегирование предпочтений объединены в едином алгоритме. При этом в процессе агрегирования предметные предпочтения на предыдущем шаге («вчера») учитываются с весом равным относительным рейтингам носителя предпочтений каждого из субъектов «в глазах» данного субъекта.

3. Рейтинги в данной модели определяются величиной предметной энтропии данного субъекта в глазах «носителя», формирующего свои предметные предпочтения на последующем шаге. Предлагается

ряд моделей описывающих динамику рейтинговых показателей, в частности, с учетом величины рейтинговых коэффициентов на предыдущем шаге.

Допускается также, что

4. Имеет место полная, точная и правдивая информированность о предпочтениях друг друга в любой момент времени, причем информация передается от субъекта к субъекту практически мгновенно (без запаздывания).

5. Используется «операционное время» – фиксирующее моменты обмена информацией и фиксации значений функций. Символы $\dots, t-1, t, t+1, \dots$ обозначают номера этих моментов.

6. Чем выше предметная энтропия (выше неопределенность), тем меньше рейтинг данного субъекта (в глазах другого).

7. Альтернатив две у каждого субъекта, причем для обоих они имеют одинаковый смысл.

Обозначим: $(\sigma_1, \sigma_2) \in S_a^{(2)}$ – альтернативы первого и второго субъектов. Распределение предметных предпочтений первого субъекта – $\pi_t(1|\sigma_1)$; $\pi_t(1|\sigma_2)$, второго – $\pi_t(2|\sigma_1)$; $\pi_t(2|\sigma_2)$, в момент t . «Дифференциальные» рейтинговые показатели обозначаются $\xi_t(i \rightarrow j|\sigma_k)$: рейтинг субъекта "j" глазами "i" в отношении к альтернативе σ_k . Могут быть использованы «интегральные» рейтинги по отношению ко множеству альтернатив S_a . В нашем случае мы используем для этих рейтингов обозначения $\xi_t(i \rightarrow j)$. Если изучается система $(N \times M) = 2 \times 2$, то будем использовать обозначение

$$\xi_t(1 \rightarrow 1); \quad \xi_t(1 \rightarrow 2); \quad \xi_t(2 \rightarrow 1); \quad \xi_t(2 \rightarrow 2). \quad (999)$$

Здесь первый и последний коэффициенты определяются как саморейтинги.

Условия нормировки предметных и рейтинговых предпочтений:

$$\pi_t(1|\sigma_1) + \pi_t(1|\sigma_2) = 1; \quad \pi_t(2|\sigma_1) + \pi_t(2|\sigma_2) = 1; \quad (999)$$

$$\xi_t(1 \rightarrow 1) + \xi_t(1 \rightarrow 2) = 1; \quad \xi_t(2 \rightarrow 1) + \xi_t(2 \rightarrow 2) = 1. \quad (999)$$

Для дифференциальных рейтингов условия нормировки выполняются для каждой альтернативы в отдельности:

$$\left. \begin{aligned} \xi_t(1 \rightarrow 1|\sigma_1) + \xi_t(1 \rightarrow 2|\sigma_1) &= 1; \\ \xi_t(1 \rightarrow 1|\sigma_2) + \xi_t(1 \rightarrow 2|\sigma_2) &= 1; \\ \xi_t(2 \rightarrow 1|\sigma_1) + \xi_t(2 \rightarrow 2|\sigma_1) &= 1; \\ \xi_t(2 \rightarrow 1|\sigma_2) + \xi_t(2 \rightarrow 2|\sigma_2) &= 1. \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

В дальнейшем в модели будут использованы интегральные рейтинги. В рекурсивной модели используется схема агрегирования предметных предпочтений: предметные предпочтения каждого субъекта в момент t вычисляются как сумма предпочтений обоих субъектов, взятых с весами равными рейтинговым коэффициентам.

$$\left. \begin{aligned} \pi_t^\Sigma(1|\sigma_1) &= \pi_{t-1}(1|\sigma_1)\xi_t(1 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_1)\xi_t(1 \rightarrow 2); \\ \pi_t^\Sigma(1|\sigma_2) &= \pi_{t-1}(1|\sigma_2)\xi_t(1 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_2)\xi_t(1 \rightarrow 2); \\ \pi_t^\Sigma(2|\sigma_1) &= \pi_{t-1}(1|\sigma_1)\xi_t(2 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_1)\xi_t(2 \rightarrow 2); \\ \pi_t^\Sigma(2|\sigma_2) &= \pi_{t-1}(1|\sigma_2)\xi_t(2 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_2)\xi_t(2 \rightarrow 2). \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Заметим, что рейтинговые коэффициенты-веса берутся в этих формулах в момент t , а предметные предпочтения в предыдущий момент $t - 1$.

Распределения предметных предпочтений 1-го и 2-го субъектов найдем путем максимизации следующих функционалов: для j -го субъекта

$$\begin{aligned} \Phi_{\pi_t}(j) &= -\sum_{i=1}^2 \pi_t(j|\sigma_i) \ln \pi_t(j|\sigma_i) - \beta_{\pi_j} \sum_{i=1}^2 \pi_t(j|\sigma_i) [\pi_{t-1}(1|\sigma_i)\xi_t(j \rightarrow 1) + \\ &+ \pi_{t-1}(2|\sigma_i)\xi_t(j \rightarrow 2)] + \gamma_{\pi_j} \sum_{i=1}^2 \pi_t(j|\sigma_i); \quad (j \in \overline{1,2}). \end{aligned} \quad (3)$$

Здесь β_{π_j} и γ_{π_j} – конструктивные коэффициенты, γ_{π_j} – «коэффициент Лагранжа», так как изопериметрическое условие $\sum_{i=1}^2 \pi_t(j|\sigma_i) = 1$ задано заранее. Величина «функции эффективности» – второй член в формуле (3) заранее не известна. Величина $\beta_{\pi_j} = \frac{1}{T_{\pi_j}}$ – есть обратная психическая температура T_{π_j} , «сопутствующая предметному выбору».

Рейтинговые веса $\xi_{t-1}(m)$ отыскиваются путем максимизации функционала

$$\begin{aligned} \Phi_{\xi_t}(m) = & -\sum_{j=1}^2 \xi_t(m \rightarrow j) \ln \xi_t(m \rightarrow j) - \beta_{\xi_m} \sum_{j=1}^2 \xi_t(m \rightarrow j) \overline{H}_{\pi_{t-1}}(j) + \\ & + \gamma_{\xi_m} \sum_{j=1}^2 \xi_t(m \rightarrow j); \quad (m \in \overline{1,2}). \end{aligned} \quad (4)$$

Коэффициенты β_{ξ_m} и γ_{ξ_m} – являются структурными параметрами. В данной схеме, как и при выборе β_{π_j} и γ_{π_j} , они считаются задаваемыми «извне».

Хотя нужно заметить, что при построении иерархических моделей эти коэффициенты могут определяться на другом, ниже лежащем уровне иерархии.

Второе слагаемое в этой формуле – функция эффективности – содержит предметную энтропию $H_{\pi_{t-1}}(j)$ субъекта j в момент $t-1$. По поводу выбора в качестве когнитивной функции энтропии нужно сделать определенные пояснения. Этот выбор в известной мере является произвольным, однако он опирается на соображения, которые кажутся естественными. В функционале (4) когнитивная функция зависит от относительной энтропии и не содержит рейтинговых коэффициентов, существовавших на предыдущем шаге. Чтобы расширить возможности модели, в дальнейшем рассматриваются когнитивные функции другой формы, которые одновременно учитывают, как степень неопределенности предпочтений субъектов, так и величину их предыдущих рейтингов.

Предполагается, что в сознании субъекта-«носителя» функционала (4) престиж, а, следовательно, и рейтинг другого субъекта тем выше, чем в большей степени он уверен в своих предпочтениях, другими словами, чем ниже его энтропия. Наоборот, субъект, который испытывает сомнения в выборе альтернативы (в данном случае – на множестве $S_a : (\sigma_1, \sigma_2)$), и имеет ввиду этого высокую энтропию не может высоко оцениваться. Его мнение учитывается с меньшим весом по сравнению с мнением субъекта, имеющего низкую энтропию.

Распределение $\pi_t(j|\sigma_i)$ определяется из условия

$$\frac{\partial \Phi_{\pi_t}(j)}{\partial \pi_t(j|\sigma_i)} = 0; \quad (j \in \overline{1,2}). \quad (5)$$

С учетом нормировки:

$$\sum_{i=1}^2 \pi_t(j|\sigma_i) = 1 \tag{6}$$

находим для $j = 1$:

$$\pi_t(1|\sigma_i) = \frac{e^{-\beta_{\pi_1} [\pi_{t-1}(1|\sigma_i)\xi_t(1 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_i)\xi_t(1 \rightarrow 2)]}}{\sum_{q=1}^2 e^{-\beta_{\pi_1} [\pi_{t-1}(1|\sigma_q)\xi_t(1 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_q)\xi_t(1 \rightarrow 2)]}}; \tag{7}$$

для $j = 2$:

$$\pi_t(2|\sigma_i) = \frac{e^{-\beta_{\pi_2} [\pi_{t-1}(1|\sigma_i)\xi_t(2 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_i)\xi_t(2 \rightarrow 2)]}}{\sum_{q=1}^2 e^{-\beta_{\pi_2} [\pi_{t-1}(1|\sigma_q)\xi_t(2 \rightarrow 1) + \pi_{t-1}(2|\sigma_q)\xi_t(2 \rightarrow 2)]}}. \tag{8}$$

В показателях степени фигурируют агрегированные предпочтения субъекта-носителя.

Рейтинговые коэффициенты находятся из условия

$$\frac{\partial \Phi_{\xi_t}(m)}{\partial \xi_t(m \rightarrow j)} = 0; \quad (m \in \overline{1,2}). \tag{9}$$

Учитывая нормирующее условие:

$$\sum_{j=1}^2 \xi_t(m \rightarrow j) = 1; \quad (m \in \overline{1,2}), \tag{10}$$

находим

$$\xi_t(m \rightarrow j) = \frac{e^{-\beta_{\xi_m} \bar{H} \pi_{t-1}(j)}}{\sum_{q=1}^2 e^{-\beta_{\xi_m} \bar{H} \pi_{t-1}(q)}}. \tag{11}$$

Формула (11) учитывает только степень неопределенности распределения предпочтений субъекта j .

Распределения (7), (8), (11) назовем однопараметрическими.

В расчетах будем использовать также формулы.

$$\xi_t(m \rightarrow j) = \frac{\xi_{t-1}(m \rightarrow j)^{\alpha_{\xi}} e^{-\beta_{\xi_m} \bar{H} \pi_{t-1}(j)}}{\sum_{q=1}^2 \xi_{t-1}(m \rightarrow q)^{\alpha_{\xi}} e^{-\beta_{\xi_m} \bar{H} \pi_{t-1}(q)}}. \tag{11'}$$

$$\xi_t(m \rightarrow j) = \frac{\xi_{t-1}(m \rightarrow j)^{\alpha_\xi} + e^{-\beta_{\xi_m} \bar{H}_{\pi_{t-1}}(j)}}{\sum_{q=1}^2 \xi_{t-1}(m \rightarrow q)^{\alpha_\xi} + e^{-\beta_{\xi_m} \bar{H}_{\pi_{t-1}}(q)}}, \quad (11'')$$

$$\xi_t(m \rightarrow j) = \frac{e^{\xi_{t-1}(m \rightarrow j)^{\alpha_\xi} - \beta_{\xi_m} \bar{H}_{\pi_{t-1}}(j)}}{\sum_{q=1}^2 e^{\xi_{t-1}(m \rightarrow q)^{\alpha_\xi} - \beta_{\xi_m} \bar{H}_{\pi_{t-1}}(q)}}. \quad (11''')$$

Коэффициенты β_{ξ_m} и α_ξ – являются структурными параметрами.

В формулах (11')-(11''') учитываются оба фактора: и степень «предметной» неопределенности субъекта j и его рейтинг «в глазах субъекта m » существовавший на предыдущем шаге. В формулах (11')-(11''') содержатся по два конструктивных параметра. Поэтому эти распределения можно назвать двухпараметрическими. Три выше приведенных варианта отражают видения психолога на влияние двух факторов: степени неопределенности каждого из субъектов в предметной области и памяти о распределении рейтингов в прошлом. Недостатком модели (11') является то обстоятельство, что если в некоторый момент времени рейтинговый коэффициент $\xi_t(m \rightarrow j)$ оказывается равным нулю, то он остается равным нулю во все последующие моменты времени. Этого недостатка лишены модели (11''), (11'''). Вообще, как было уже сказано, выбор вида когнитивной функции в значительной степени произволен. Имеют место математические ограничения относительно гладкости и дифференцируемости этих функций. В остальном выбор произволен. Смысл привлечения ПМСЭ состоит в том, что каждому выбору вида когнитивной функции, отражающему те или иные воззрения на действие законов психологии, ставится в соответствие вполне определенное распределение предпочтений для каждого заранее выбранного множества альтернатив. Таким образом, ПМСЭ является связующим звеном между представлениями психолога относительно роли различных факторов в процессе выбора и принятия решения и распределением предпочтений.

Когнитивные функции (11')-(11''') учитывают при изучении динамики рейтингов «память» о прошлых рейтингах («память о прошлых заслугах»).

Предметные энтропии здесь вычисляются по формулам

$$H_{\pi_{t-1}}(m) = -\sum_{i=1}^2 \pi_{t-1}(m|\sigma_i) \ln \pi_{t-1}(m|\sigma_i). \quad (12)$$

Коэффициенты β_{ξ_m} и γ_{ξ_m} – являются структурными параметрами.

О межсубъектных конфликтах в изолированной системе с двумя субъектами. Мы имеем в виду конфликт на предметном множестве $\sigma_i \in S_a$; $(i \in \overline{1, N})$ и рейтинговый конфликт $\xi_k \in S_\xi$; $(k \in \overline{1, M})$ в группе $(M = 2)$, который по определению является конфликтом между распределениями предпочтений. Мерой интенсивности конфликта и его направленности является коэффициент корреляции ρ_Σ , а также частные энтропии субъектов $H_{\pi_t}(m)$.

Удобно использовать относительную энтропию:

$$\overline{H}_{\pi_t}(m) = (\ln 2)^{-1} H_{\pi_t}(m). \tag{***}$$

$$H_{\pi_t}(m) = - \sum_{i=1}^N \pi_t(m|\sigma_i) \ln \pi_t(m|\sigma_i). \tag{13}$$

Коэффициент корреляции между субъектами j и k вычисляется по формуле

$$\rho_{\Sigma_t}(j, k) = \frac{\sum_{i=1}^N \left(\pi_t(j|\sigma_i) - \frac{1}{N} \right) \left(\pi_t(k|\sigma_i) - \frac{1}{N} \right)}{\sqrt{\sum_{i=1}^N \left(\pi_t(j|\sigma_i) - \frac{1}{N} \right)^2 \sum_{i=1}^N \left(\pi_t(k|\sigma_i) - \frac{1}{N} \right)^2}}. \tag{14}$$

Если альтернативы только две: $N = 2$, то коэффициент корреляции принимает только два значения: ± 1 . Поэтому, для характеристики не только направленности конфликта, но и его интенсивности необходимо ввести другие показатели, например,

$$K_{1_t} = \rho_{\Sigma_t} \left(1 - \overline{H}_{j_t} \right)^\delta \left(1 - \overline{H}_{k_t} \right)^\delta \tag{15}$$

и

$$K_{2_t} = \rho_{\Sigma_t} - K_{1_t}. \tag{16}$$

Если в случае «одноместных» альтернатив порядок предпочтений оказывается противоположным

$$\Sigma_1 : \sigma_1 \succ \sigma_2; \quad \Sigma_2 : \sigma_1 \prec \sigma_2, \tag{17}$$

то $\rho_{\Sigma_t} = -1$; $K_{1_t} < 0$. При полном согласии (конкордации) $K_{1_t} = -1$.

Если $K_{2_t} \rightarrow -1$, то при тех же условиях будем считать, что имеет место диссонансный межсубъектный конфликт, обусловленный внутренним диссонансным конфликтом.

Показатель K_{1_t} в этом случае близок к нулю, $K_{2_t} \rightarrow +1$, если $\rho_{\Sigma_t} = +1$, а

$\bar{H}_{1_t}$, либо $\bar{H}_{2_t} \rightarrow 1$. В этом случае можно говорить о консонантном межсубъектном конфликте, в основе которого лежит внутренний диссонансный конфликт одного или обоих субъектов.

Показатель K_{2_t} удобно использовать в случае, когда одна из альтернатив является корпоративной. Тогда близость энтропий $\bar{H}_{1_t}$ и $\bar{H}_{2_t}$ к единице означает высокую степень неуверенности субъектов и неопределенности в выборе альтернативы. В состоянии близости к безразличию или неопределенности время для принятия решения может оказаться большим. Такую ситуацию можно трактовать как когнитивный диссонанс одного или обоих субъектов, соответственно внутрисубъектные конфликты трансформируются в межсубъектный конфликт.

Если хотя бы один из субъектов испытывает колебания, нерешительность, то его энтропия $\bar{H}_{j_t}$ близка к единице, а K_{2_t} соответственно, приближается к +1, либо к -1 в зависимости от того совпадают или нет порядки предпочтений малоотличающихся в количественном отношении.

Упомянутые показатели изменяются в пределах (при $N > 2$):

$$0 \leq \bar{H}_{j_t} \leq 1; \quad -1 \leq \rho_{\Sigma_t} \leq 1; \quad -1 \leq K_{1_t} \leq 1; \quad -1 \leq K_{2_t} \leq 1. \quad (18)$$

Показатель δ выбирается «экспериментально» из условия, чтобы K_{1_t} и K_{2_t} обладали достаточной чувствительностью к изменению энтропий.

Если оба распределения предпочтений сингулярны и оба субъекта с полной определенностью предпочитают одну и ту же альтернативу, то

$$\bar{H}_{1_t} = \bar{H}_{2_t} = 0; \quad \rho_{\Sigma_t} = \pm 1; \quad K_{1_t} = +1. \quad (19)$$

В случае, если предпочитаемая альтернатива «одноместна», имеет место максимально «острый» консонантный конфликт. Когда распределения предпочтений не сингулярны, но порядок предпочтений у обоих субъектов одинаков, конфликт имеет место, но не является максимально напряженным ($K_1 > 0$):

$$\Sigma_1 : \sigma_1 \succ \sigma_2; \quad \Sigma_2 : \sigma_1 \succ \sigma_2. \quad (20)$$

Некоторые результаты численного моделирования. Для однопараметрических распределений (типа (7), (8)) критические значения параметров $\beta_{\pi_j}^*$ и $\beta_{\xi_m}^*$, соответствующие условиям изменения знака приращения энтропии могут быть найдены из уравнений $\bar{H}_{\pi_t}(j|\beta_{\pi_j}^*) = \bar{H}_{\pi_{t-1}}(j|\beta_{\pi_j}^*)$, $\bar{H}_{\xi_t}(j|\beta_{\xi_m}^*) = \bar{H}_{\xi_{t-1}}(j|\beta_{\xi_m}^*)$. Для двухпараметрических распределений (типа (11')-(11''')) соответствующие уравнения для определения критических значений параметров имеют вид: $\bar{H}_{\pi_t}(j|\alpha_{\pi_j}^* \beta_{\pi_j}^*) = \bar{H}_{\pi_{t-1}}(j|\alpha_{\pi_j}^* \beta_{\pi_j}^*)$, $\bar{H}_{\xi_t}(j|\alpha_{\xi_m}^* \beta_{\xi_m}^*) = \bar{H}_{\xi_{t-1}}(j|\alpha_{\xi_m}^* \beta_{\xi_m}^*)$.

Ниже приведены результаты численного моделирования поведения основных характеристик системы и ее субъектов. Исходные данные для случая (11) представлены в табл. 1.

Таблица 1 – Исходные данные для моделирования

t	$\pi(1 \sigma_1)$	$\pi(1 \sigma_2)$	$\pi(2 \sigma_1)$	$\pi(2 \sigma_2)$
0	0,2	0,8	0,55	0,45
δ	1			
β_{π_1}	1,8			
β_{π_2}	3			
β_{ξ_1}	2			
β_{ξ_2}	1			

Результаты моделирования в соответствии с формулами (7), (8) представлены на рис. 2, 3.

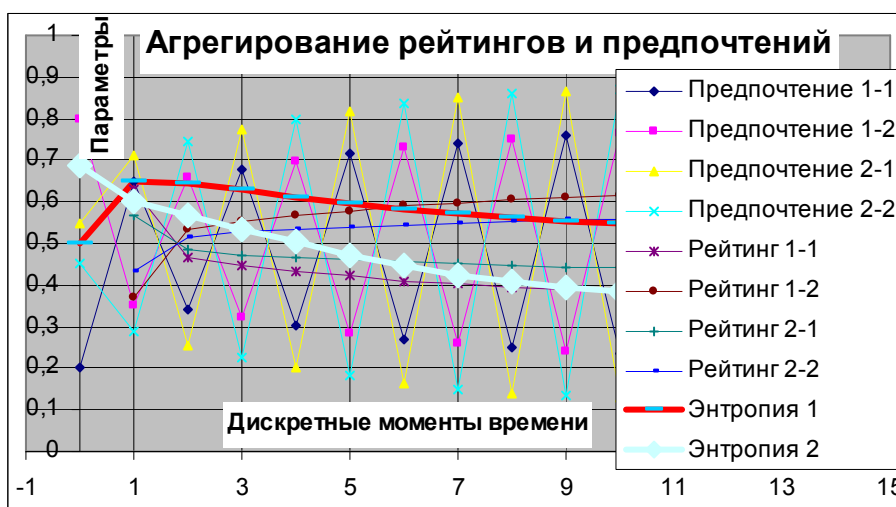

Рис. 2 – Параметры системы с двумя субъектами при наличии двух альтернатив

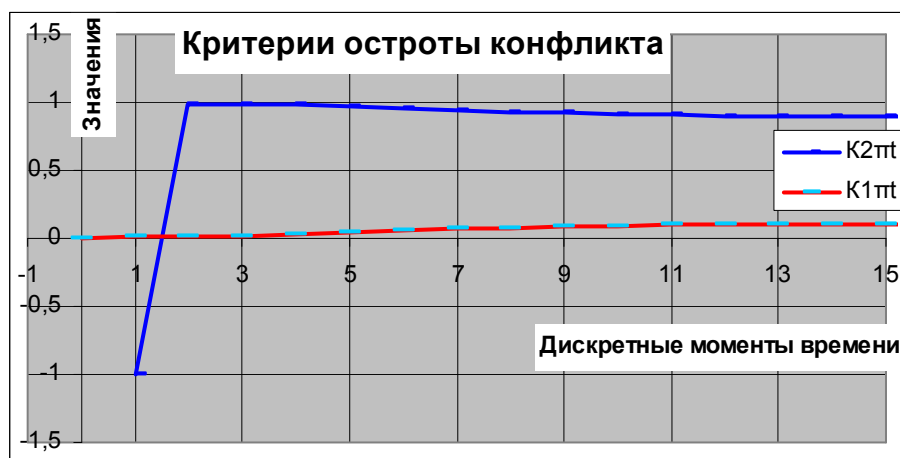

Рис. 3 – Динамика конфликта с двумя субъектами при двух альтернативах. Видим, что имеет место «колебательный» режим изменения предпочтений. Предметные энтропии субъектов стремятся к различным предельным уровням. Критерий конфликта K_2 меняет знак и со временем он стабилизируется на уровне близком к единице.

Результаты выборочного моделирования с использованием двухпараметрических распределений (11')-(11''') показаны на рис. 4-7.

В случае (11') начальные данные приведены в табл. 2.

Таблица 2 – Исходные данные для моделирования

t	$\pi_i(1 \sigma_1)$	$\pi_i(1 \sigma_2)$	$\pi_i(2 \sigma_1)$	$\pi_i(2 \sigma_2)$	$\xi_i(1 \rightarrow 1)$	$\xi_i(1 \rightarrow 2)$	$\xi_i(2 \rightarrow 1)$	$\xi_i(2 \rightarrow 2)$
0	0,3	0,7	0,6	0,4	0,4	0,6	0,5	0,5
α	1,368884							
δ	1							
$\beta_{\pi 1}$	-2,6							
$\beta_{\pi 2}$	6							
$\beta_{\xi 1}$	0,5							
$\beta_{\xi 2}$	0,2							

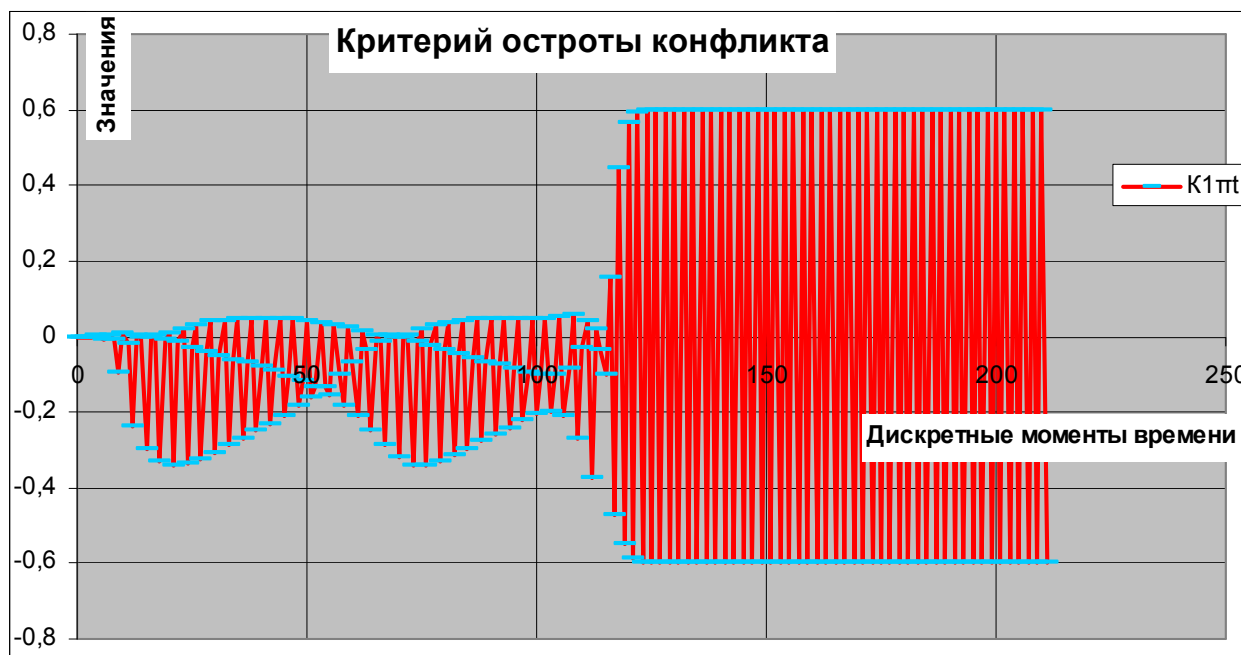

Рис. 4 – Динамика конфликта с двумя субъектами при двух альтернативах

Видно, что в определенный момент времени имеет место скачкообразное нарастание интенсивности конфликта. При этом, как и выше имеет место знакопеременный «периодический» процесс (см. рис. 4).

На диаграмме энтропий (см. рис. 5) также отмечается скачкообразное изменение поведения энтропий как функций времени, что согласуется с поведением критериев остроты конфликта (см. рис. 4). Это явление обусловлено тем, что в соответствующий момент времени происходит стабилизация предпочтений, либо пошаговая нормировка предпочтений относительно избранных альтернатив. Вследствие того, что коэффициент корреляции меняет свое значение на противоположное на каждом шаге, конфликт не стабилизируется на каком-то определенном уровне. Что и показано в массиве расчетных значений, приведенном в виде табл. 3.

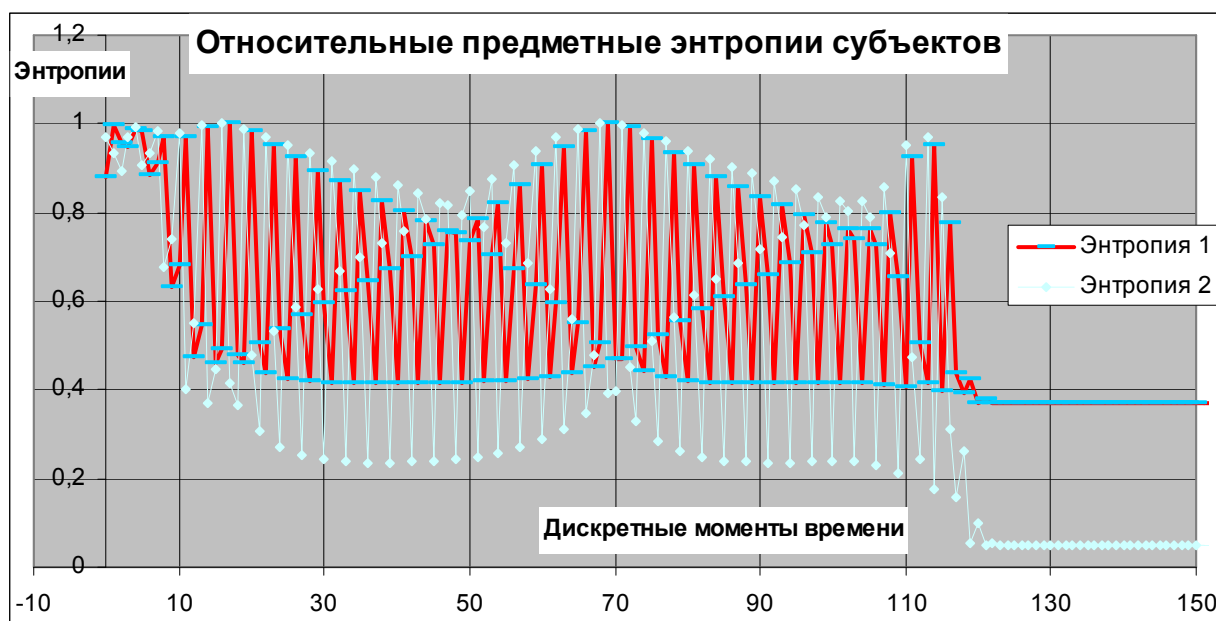

Рис. 5 – Динамика относительных предметных энтропий при двух субъектах и двух альтернативах

Таблица 3 – Значения параметров модели

t	$\pi_i(1 \sigma_1)$	$\pi_i(1 \sigma_2)$	$\pi_i(2 \sigma_1)$	$\pi_i(2 \sigma_2)$
$\mathbb{H}_{\pi_i(1)}$	$\mathbb{H}_{\pi_i(2)}$	ρ	$K_{1\pi_i}$	$K_{2\pi_i}$
121	0,073527	0,926473227	0,9943	0,0057
122	0,92893	0,071070464	0,993643	0,006357
123	0,928704	0,071296409	0,005778	0,994222
124	0,071097	0,928902688	0,005803	0,994197
125	0,071106	0,9288941	0,994216	0,005784
126	0,928901	0,071099425	0,994215	0,005785
127	0,9289	0,071099633	0,005784	0,994216
128	0,071099	0,928900521	0,005784	0,994216
129	0,071099	0,928900516	0,994216	0,005784
130	0,928901	0,07109948	0,994216	0,005784
131	0,928901	0,07109948	0,005784	0,994216
132	0,071099	0,92890052	0,005784	0,994216
133	0,071099	0,92890052	0,994216	0,005784
134	0,928901	0,07109948	0,994216	0,005784
135	0,928901	0,07109948	0,005784	0,994216
136	0,071099	0,92890052	0,005784	0,994216
137	0,071099	0,92890052	0,994216	0,005784
138	0,928901	0,07109948	0,994216	0,005784
139	0,928901	0,07109948	0,005784	0,994216
140	0,071099	0,92890052	0,005784	0,994216
141	0,071099	0,92890052	0,994216	0,005784

Фазовий портрет изменения предметных энтропий двух субъектов напоминает поверхность Мебиуса (см. рис. 6). Эта картина представляет собой плоское изображение огибающей множества линий перехода из состояния в состояние.

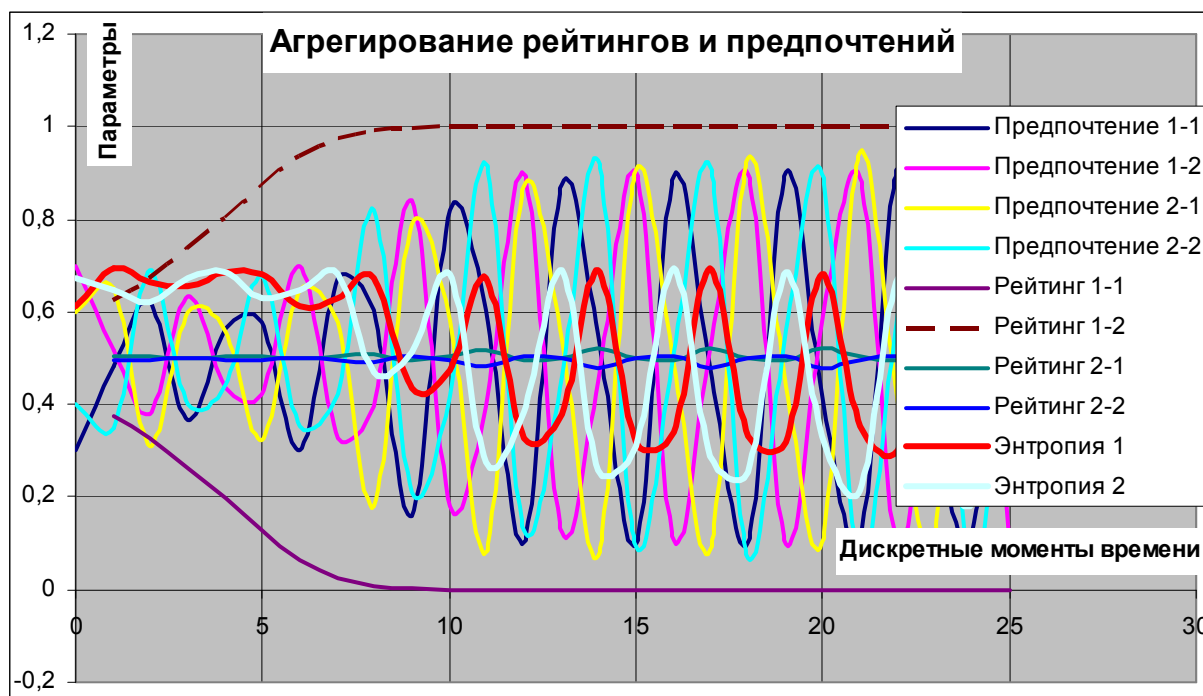

Рис. 7 – Динамика агрегированных параметров
Для случая (11'') начальные данные для расчета приведены в табл. 4.

Таблица 4 – Исходные данные

t	$\pi_i(1 \sigma_1)$	$\pi_i(1 \sigma_2)$	$\pi_i(2 \sigma_1)$	$\pi_i(2 \sigma_2)$	$\xi_i(1 \rightarrow 1)$	$\xi_i(1 \rightarrow 2)$	$\xi_i(2 \rightarrow 1)$	$\xi_i(2 \rightarrow 2)$
0	0,2	0,8	0,7	0,3	0,01	0,99	0,5	0,5
α	2,7							
δ	1							
$\beta_{\pi 1}$	2							
$\beta_{\pi 2}$	3							
$\beta_{\xi 1}$	0,5							
$\beta_{\xi 2}$	1,8							

Результаты расчетов показаны на рис. 8.

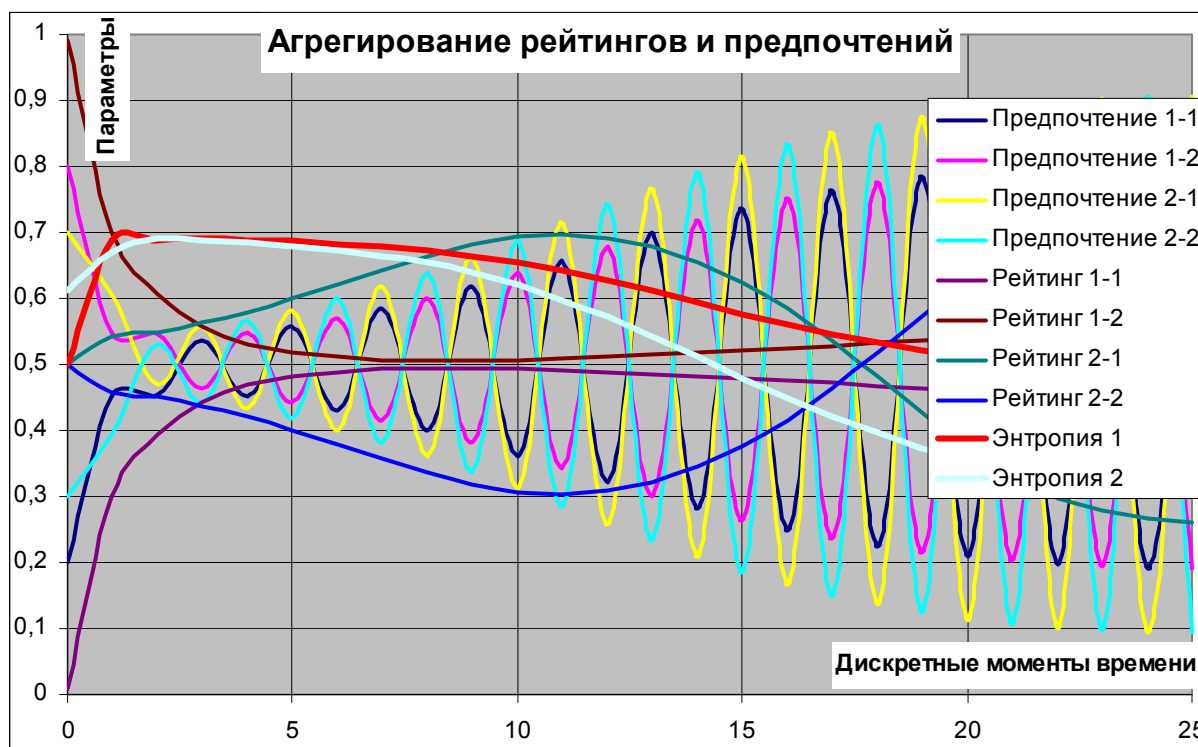

Рис. 8 – Динамика агрегированных параметров

Как видно из рис. 8, данный случай характеризуется наличием, как и в предыдущих случаях, «колебательного» режима для предпочтений, плавным изменением энтропий и рейтингов первого и второго субъекта, причем для второго субъекта имеет место инверсия рейтингов.

Во всех случаях имеет место начальный участок «приспособления» системы к выбранным произвольно исходным данным, в том числе к начальным значениям предпочтений.

Дальнейшие эксперименты проделаем для модели (11'''). Начальные данные для расчета приведены в табл. 5.

Таблица 5 – Исходные данные

t	$\pi_1(1 \sigma_1)$	$\pi_1(1 \sigma_2)$	$\pi_1(2 \sigma_1)$	$\pi_1(2 \sigma_2)$	$\xi_i(1 \rightarrow 1)$	$\xi_i(1 \rightarrow 2)$	$\xi_i(2 \rightarrow 1)$	$\xi_i(2 \rightarrow 2)$
0	0,6	0,4	0,2	0,8	0,4	0,6	0,8	0,2
α	1							
δ	1							
$\beta_{\pi 1}$	4,5							
$\beta_{\pi 2}$	1,5							
$\beta_{\xi 1}$	2							
$\beta_{\xi 2}$	0,5							

Результаты расчетов показаны на рис. 9.

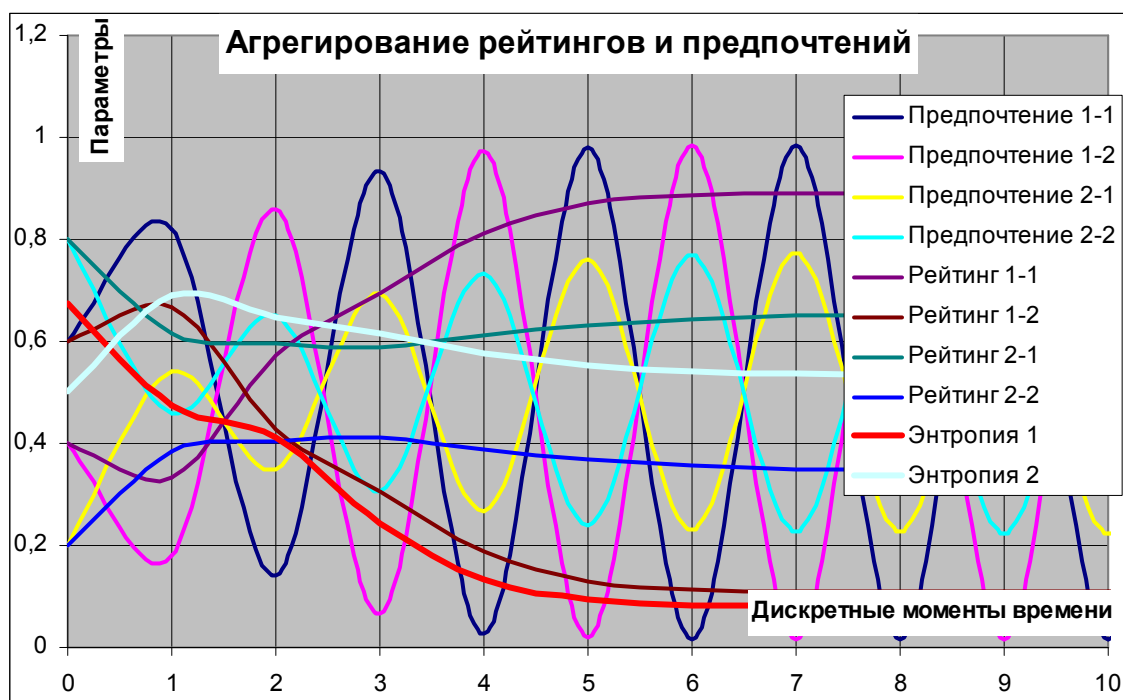

Рис. 9 – Динамика агрегированных параметров

Приведенные рассуждения без принципиальных затруднений распространяются на группы из 3-х и более субъектов ($M > 2$) и, в конечном счете, на любые социальные группы, а также на количество альтернатив $N > 2$.

Заметим, что в этом случае коэффициент корреляции ρ_{Σ} может принимать любые значения в диапазоне $[-1, +1]$.

Выводы. В результате исследований выявлена способность активной системы изолированной в материальном плане снижать индивидуальную энтропию предметных предпочтений субъектов за счет информации накопленной («законсервированной») в памяти субъекта на предыдущих шагах динамического анализа ситуаций.

Источники:

Делас Н.И., Касьянов В.А. Предельно гиперболический закон распределения в самоорганизованных системах // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. – 2012. – Том 4, № 4 (58).

Касьянов В.А. Кинетическое уравнение социодинамики // ScienceRise. – 2014. – № 1 (1).

Касьянов В.А. Модель неаддитивной H-меры // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. Серия: Математика и кибернетика – фундаментальные и прикладные аспекты. – Харьков : Технологический Центр, 2013. – Т. 3, № 4 (63).

Касьянов В.А. Субъективный анализ: монография. – Київ : НАУ, 2007.

Касьянов В.А. Субъективный риск для предметных и рейтинговых предпочтений // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. Серия: Математика и кибернетика – прикладные аспекты. – Харьков : Технологический Центр, 2014. – Т. 4, № 4(70).

Касьянов В.А. Элементы субъективного анализа: монография. – Київ : НАУ, 2003.

Касьянов В.А., Гончаренко А.В. Свет и тень. Пропорции теневой экономики. Энтропийный подход: монография. – Київ : Кафедра, 2013.

Касьянов В.А., Гончаренко А.В. Субъективный анализ и безопасность активных систем // Кибернетика и вычислительная техника. – 2004. – Вып. 142.

Касьянов В.А., Гончаренко А.В. Рекурсивные модели психодинамики для прогнозирования поведения активных систем управления с памятью // ScienceRise. – 2014. – № 2 (2).

Стратонович Р.Л. Теория информации. – Москва : Сов. радио, 1975.

Entropy paradigm in the theory of hierarchical active systems. Elements of conflict theory / V.A. Kasianov, K. Szafran, A.V. Goncharenko, T.V. Shipitiak // Prace Instytutu Lotnictwa Transactions of the institute of aviation. – Warszawa Warsaw, Poland: Institute of Aviation Scientific Publications, 2013. – № 5-6.

Kasianov V. Subjective entropy of preferences. Subjective analysis: monograph. – Warsaw, Poland : Institute of aviation, 2013.

Kasianov V.A., Goncharenko A.V. Connection of subjective entropy maximum principle to the main laws of psych // Research in Psychology and Behavioral Sciences. – 2014. – Vol. 2, № 3.

Kasjanov V., Goncharenko A. Quantitative models of influence of subjective factors on flight safety // Proceedings of The Second World Congress «Aviation in the XXI st Century», Kyiv, September 19-21, 2005. – Kyiv : NAU, 2005.

Prokhorenko I. Optimizing distribution operational time during the preparation of engineering aviation training // Transactions of the institute of aviation. Selected problems of air transport. – Warsaw : Institute of Aviation Scientific Publications, 2013.

V. Kas'yanov, A. Goncharenko. Evolution of Active Isolated Systems Point of View Maximum Entropy Principle of Subjective.

The paper is devoted to cleaning up the peculiarities of functioning of active systems which are open for information exchange inside themselves, but are absolutely closed with respect to the energy and substance exchange with the environment and subjects of the system between each other. It is shown that under some conditions such systems can decrease the subjective entropies of their subjects.

Keywords: *principle of maximum entropy subjective, substantive and rating benefits of aggregation benefits, isolated in the thermodynamic sense system.*

НАШІ АВТОРИ

Андреев Дмитро Якович, аспірант кафедри інформаційних систем і технологій Інженерно-педагогічного інституту Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Бобровська Каріна Вячеславівна, аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Бойко Лілія Миколаївна, аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Булатевич Микола Миколайович, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Бушуєва Тетяна Володимирівна, кандидат психологічних наук, професор кафедри соціальної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Висідалко Наталія Леонідівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології вищої школи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Висоцький Артур, доктор суспільних наук, ад'юнкт кафедри соціальних макроструктур Інституту соціології Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Республіка Польща).

Войцех Мішталъ, габілітований доктор соціологічних наук, директор Інституту соціології Університету Марії Кюрі Склодовської (Люблін, Республіка Польща).

Гончаренко Андрій Вікторович, кандидат технічних наук, докторант кафедри механіки Механіко-енергетичного факультету Аерокосмічного інституту Національного авіаційного університету (Київ, Україна).

Єкатеринчук Андрій, магістр соціології, асистент кафедри соціальних макроструктур Інституту соціології Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Республіка Польща).

Золотухін Олександр Олександрович, спеціаліст соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Касьянов Володимир Олександрович, доктор технічних наук, професор кафедри механіки Механіко-енергетичного факультету Аерокосмічного інституту Національного авіаційного університету (НАУ), заслужений професор НАУ (Київ, Україна).

Клочек Лілія Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Крлячко Володимир Іванович, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Марусяк Тетяна Сергіївна, кандидат соціологічних наук, асистентка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Радзійк Ришард, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних макроструктур Інституту соціології Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Республіка Польща).

Сальніков Сергій Зореславович, аспірант кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Хижняк Лариса Михайлівна, доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна).

Цибуляк Наталя Юріївна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри прикладної психології та логопедії Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна).

Штена Сергій Олександрович, кандидат політичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Щербя Галина Іванівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри аналітичної економіки та міжнародної економіки Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Яшанов Сергій Микитович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри інформаційних систем і технологій Інженерно-педагогічного інституту Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

AUTHORS

Andreyev Dmytro, Lecturer, Postgraduate Student, Department for Information Systems and Technologies, Engineer-Pedagogical Institute, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Bobrovska Karina, Postgraduate Student, Department for Theoretical and Consultative Psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Boyko Liliya, Postgraduate Student, Department for Theoretical and Consultative Psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Bulatevych Mykola, Ph.D. (Sociology), Associate Professor, Department for Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Bushuyeva Tetyana, Ph.D. (Psychology), Professor, Department for Social Psychology and Psychotherapy, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Goncharenko Andriy, Ph.D. (Technical Sciences), Doctoral Candidate, Department for Mechanics, Faculty of Mechanical and Energy, Aerospace Institute, National Aviation University (Kyiv, Ukraine).

Jekaterynczuk Andrzej, Master of Arts in Sociology, Teaching Assistant, Department for Social Macrostructures, Institute of Sociology, Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Republic of Poland).

Kas'yanov Volodymyr, Doctor of Sciences (Technical), Professor, Department for Mechanics, Faculty of Mechanical and Energy, Aerospace Institute, National Aviation University, Honored Professor of National Aviation University (Kyiv, Ukraine).

Khyzhniak Larysa, Doctor of Sciences (Sociology), Professor, Department for Applied Sociology and Social Communication, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine).

Klochek Liliya, Ph.D. (Psychology), Associate Professor, Doctoral Candidate, Department for Theoretical and Consultative Psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Kryachko Volodymyr, Ph.D. (Sociology), Associate Professor, Department for Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

- Marusyak Tetyana*, Ph.D. (Sociology), Assistant, Department for History and Theory of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).
- Misztal Wojciech*, Assistant Professor, Sociologist, Director of the Institute of Sociology, Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Republic of Poland).
- Ryszard Radzik*, Doctor of Sciences (Sociology), Professor, Head of Department for Social Macrostructures, Institute of Sociology, Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Republic of Poland).
- Salnikov Sergiy*, Postgraduate Student, Department for Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).
- Shcherba Galyna*, Ph.D. (Philosophy), Associate Professor, Department for Analytical Economy and International Economy, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).
- Shtepa Sergiy*, Ph.D. (Politology), Professor, Head of the Department for Social and Public Communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).
- Tsibulyak Natalya*, Ph.D. (Psychology), Senior Lecturer, Department for Applied Psychology and Logopaedics, Berdyansk State Pedagogical University (Berdyansk, Ukraine).
- Vysidalko Nataliya*, Ph.D. (Pedagogy), Associate Professor, Department for Pedagogy and Psychology of Higher Education, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).
- Wysocki Artur*, Doctor of Social Sciences, Research Associate, Department for Social Macrostructures, Institute of Sociology, Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Republic of Poland).
- Yashanov Sergiy*, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor, Head of the Department for Informative Systems and Technologies, Engineer-Pedagogical Institute, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).
- Zolotukhin Oleksandr*, Specialist of in Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

ЗМІСТ

<i>Радзiк Рiшард.</i> Ставлення бiлорусiв до Євромайдану в соціологічних дослідженнях 2014 року.....	5
<i>Мiшталъ Войцех.</i> Навiщо полякам потрібна соціальна активнiсть?.....	19
<i>Висоцький Артур.</i> Зiткнення культур – між конфліктом і діалогом культур.....	30
<i>Єкатеринчук Андрій.</i> Кiлька спостережень про вплив Євромайдану та вiйни Росiї проти України на ставлення українцiв до советського та національного наративiв свого минулого.....	41
<i>Золотухiн О. О.</i> До питання насильницької асиміляції українцiв у минулому і сьогодні.....	53
<i>Крячко В. І., Штена С. О.</i> Експлікація контемпоральних досліджень концептофеномену «щастя» в Україні.....	61
<i>Щерба Г. І.</i> Роль Володимира Кубiйовича у розвитку освіти на Лемкiвщині в 40-х роках ХІХ столiття.....	79
<i>Хижняк Л. М.</i> Ідеологія організації як елемент її корпоративної культури.....	87
<i>Булатевич М. М.</i> Напрями розробки питань легітимності та ефективності глобальної громадської думки представниками європейської критичної теорії.....	95
<i>Марусяк Т. С.</i> Методи та форми впливу на громадську думку у сучасному українському суспільстві.....	106
<i>Сальніков С. З.</i> Громадянська активність студентської молоді: особливості та фактори впливу (на прикладі дослідження у м. Мелітополі).....	115
<i>Клочек Л. В.</i> Справедливість у психолого-педагогічному вимірі.....	130
<i>Бушуєва Т. В.</i> Задоволеність життям та особливості копінг-поведінки людей середнього віку.....	142
<i>Цибуляк Н. Ю.</i> Моделювання розвитку спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.....	152
<i>Бойко Л. М.</i> Психодіагностика уявлень про світ у дошкільників.....	161
<i>Бобровська К. В.</i> Особливості образу світу підлітків з прийомних сімей.....	171
<i>Яшанов С. М.</i> Концептуальні засади проектування системи інформатичної підготовки майбутніх учителів в умовах компетенційного підходу.....	181

<i>Висідалко Н. Л.</i> Розумові дії студентів та їх типи при розв'язанні задач.....	190
<i>Андреев Д. Я.</i> Вивчення іноземної мови засобами електронних освітніх середовищ.....	199
<i>Касьянов В. А., Гончаренко А. В.</i> Эволюция активных изолированных систем с точки зрения принципа максимума субъективной энтропии.....	207

CONTENTS

<i>Radzik Ryszard.</i> Belarusians' Attitudes Towards the Euromaidan Movement as Reflected in the 2014 Sociological Surveys.....	5
<i>Misztal Wojciech.</i> Why do the Poles Need Social Activities?.....	19
<i>Wysocki Artur.</i> Clash of Cultures – Between Conflict and Dialogue of Cultures.....	30
<i>Jekaterynczuk Andrzej.</i> Some Observations on the Influence of the Euromaidan Protests and Russia's war Against Ukraine on Ukrainians' Attitudes Towards the Soviet and the National Narratives of Their Past.....	41
<i>Zolotukhin O.</i> To the Question of Violent Assimilation of Ukrainians in the Past and Today.....	53
<i>Kryachko V., Shtepa S.</i> Explication of the Contemporaneous Researches of the Concept-phenomenon «Happiness» in Ukraine.....	61
<i>Shcherba G.</i> The Role of Volodymyr Kubiyovych in the Development of Education in Lemkivshchyna in the 40s of the XIX century.....	79
<i>Khyzhniak L.</i> Ideology of Organization as an Element of its Culture.....	87
<i>Bulatevych M.</i> Ways of Elaboration of Legitimacy and Efficacy of the Global Public Opinion Questions by Representatives of European Critical Theory.....	95
<i>Marusyak T.</i> Methods and Forms of Influencing Public Opinion in Modern Ukrainian Society.....	106
<i>Salnikov S.</i> The Public Activity of Students: Features and Influence Factors (Example the Research in Melitopol).....	115
<i>Klochek L.</i> Justice in Psychological and Pedagogical Dimension.....	130
<i>Bushuyeva T.</i> Life Satisfaction and Features Coping Strategies Middle Age.....	142
<i>Tsibulyak N.</i> Modeling the Development of Observation at Future Educators of Preschool Educational Establishment.....	152
<i>Boyko L.</i> Psychodiagnostics of Worldview in Preschool Children.....	161
<i>Bobrovska K.</i> Features an Image of the World of Adolescents With Adoptive Families.....	171
<i>Yashanov S.</i> Conceptual Principles of Planning of the System of Preparation of Informatics of Future Teachers Are in the Conditions of Competence Approach.....	181

<i>Vysidalko N.</i> Mental Activities of Students and Their Types Intasksolution.....	190
<i>Andreyev D.</i> The Learning a Foreign Language by Means of Electronic Educational Environments.....	199
<i>Kas'yanov V., Goncharenko A.</i> Evolution of Active Isolated Systems Point of View Maximum Entropy Principle of Subjective.....	207

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ У ЗБІРНИК «МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ: СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ»

1. Рукописи статей повинні відповідати вимогам ВАК України до фахових публікацій і профілю видання. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка наукової проблеми та визначення актуальності дослідження;
- аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази;
- викладення основних результатів дослідження відповідно до поставлених завдань;
- висновки та перспективи використання результатів дослідження;
- обов'язковим є показ місця проблеми у міжнародному науковому дискурсі.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**. Електронний варіант статті подається на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- основний текст статті має супроводжуватись **шифром УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки, *українською та англійською мовами*);
- назва статті (по центру, *українською та англійською мовами*);
- анотації (*українською та англійською мовами*), обсяг кожної до **150 слів**;
- ключові слова до статті (*українською та англійською мовами*), **не менше 5 слів**;
- обсяг статті – **2000-6000 слів**.

Перелік використаних джерел розташовується за алфавітом без нумерації після тексту статті з підзаголовком *Джерела* і виконується мовою оригіналу. Спочатку подають джерела набрані кирилицею, а потім – латиницею. Наприклад:

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012.

Korporowicz L. Interactive Personality as a Challenge in a World of Interacting Cultures // Florian Znaniecki's Sociological Theory and the challenges of 21th Century. – New York : Peter Lang, 2000.

Посилання на джерела слід наводити в тексті у квадратних дужках за міжнародними стандартами: [Євтух, 2012, с. 170], а коментарі – посторінково із послідовною нумерацією. Наявність посилань на іноземні джерела є обов'язковим.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 2 см; абзац 1,25 см; шрифт Times New Roman, кегель 14; інтервал – 1,5. Ілюстративний матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді.

5. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** (*українською та англійською мовами*) із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

6. Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори і рецензенти. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Надання матеріалів редакції збірника **передбачає згоду** на публікацію в друкованому вигляді у збірнику та в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Статті надсилати на електронну адресу редакції: forumnpu@ukr.net

Поштова адреса: 04111 Київ, вул. Саратівська, 20.

Телефони: (044) 422-25-44; (044) 400-99-37.

Архів номерів на офіційному сайті Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: <http://www.ispu.npu.edu.ua/>.

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Збірник наукових праць

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент

Випуск 17

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів

Головний редактор
Відповідальний секретар
Технічний редактор
Дизайн обкладинки

В. Б. Євтух
Ю. В. Сюсель
К. В. Бобровська
О. М. Коротич

SCIENTIFIC PUBLICATIONS
Scientific papers

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
Sociology, Psychology, Pedagogy, Management

Issue 17

Printed in the author's version of the original models of the authors

Editor-in-chief
Executive secretary
Technical editor
Cover design

V. Yevtukh
J. Syusel
K. Bobrovska
O. Korotych

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
м. Київ, вул. Бориспільська, 9.
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9.
Свідоцтво: серія ВОЗ № 919546 від 19.09.2004 р.